

ק ש ת

ק ש ת

העורך:
אהרן אמיר

מזכירות המערכת:
דליה למדני

קשת
מופיע אחת לרבע־שנה בהוצאת עִם־הספר בע"מ, רח' ביאליק 9,
תל־אביב, טל. 67244. דמי התימה לשנה: 12 ל"י; בחוץ־לארץ,
\$6.00. חוברת בודדת: 3.50 ל"י; בחוץ־לארץ, \$1.75. כתבי־יד לא יוחזרו
אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת
אינה נושאת באחריות לכתבי־יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת
עִם־הספר בע"מ.

שנה חמישית, חוברת יט, אביב 1963

נדפס בדפוס "עופר", תל־אביב

התוכן:

סטיוג דאגרמן: אין מחילה (שיר)	4
ס. יזהר: שתיקת הכפרים	5
ע. הלל: לויתן (שיר)	16
אברהם ב. יהושע: מול היערות	18
גבריאל בן שמחון: שני שירים	46
פנחס שדה: מצבו של האדם בין השדים	48
אשר רייך: אל תתחרט	53
יהושע אריאלי: לותר בעולם המודרני	54
יהודה שביט: ולא לרשרש בשמיים (שירים)	66
עמירה הניג: קינות (שיר)	67
ז'קלין כהנוב: יומן צרפתי (ב)	68
אדית סדרגראן: הנסיכה (שירים)	81
האם אנו מגיעים למבוי סתום?	82
סימפוזיון בהשתתפות ב. בר, י. בדר, מ. דיין,	
י. חורין, ע. מסר ומ. שליט	
אריק לינדגרן: אינדיאני זקן (שיר)	101
אברהם ברטורא: מסע בשוודיה ובלאפלנד	102
גונאר אקליף: כאשר מגיע אדם (שירים)	116
יוהן בורגן: העורבים	118
האלדור קיליאן לאקסנס: לילי	128
קירסי קונאס: מזמור לבוקר (שיר)	136
יארנו פנאנן: ילדות (שיר)	137
איונד יוהנסן: הלילה שבין ה־5 ל־6 בדצמבר 1633	138
ארתור לונדקויסט: הקריאטידה (שיר)	147
משה אפרת: עיראק של קאסם	148
אורסולה וסרמן: שני ספרים	158
בקרית קצרות	165
המשתתפים בחוברת	184

סטיג דאגרמן : אין מחילה

הוּזוּב קִבָּה
אָנִי כְּבִיתִיו
זֶה הָיָה אֶתְמֵל
אֲבַקֵּשׁ סְלִיחַתְכֶם

אַתֶּם שִׁקְבַרְתֶּם אֶת פּוֹמְפֵי
בְּחֶדְרֵי לְבַבְכֶם
וְכִסִּיתֶם אֶת הָרְקוּלָנוּם שְׁלִי
בְּאֶפֶר מַחִיכֶם
לֹא תִסְלַחוּ לִי לְעוֹלָם

אָבֵל הַיּוֹם הִסְתַּכַּלְתִּי בְּאַחַד מִבְּלָבֵי נְפוּלֵי
יִשְׂרָאֵל בְּצִינְיָו.

(משוודית: איתמר אבן־זהר)

ס. יזהר : שתיקת הכפרים

[קטע מספור]

ואתה יודע? לא. אתה אינך יודע. מה לך פתאום לדעת. מי־יתן ולעולם לא. אני, חוששני, יודע יותר. אבל לא אצער אותך. נפסח על זה. לא עליך בדידות מי שקורא ואין משיב. פונה ואין קושב. ריק ולא ישעה. בדרך לך נקרע בניחושים הנוראים. אין מקום לקולך. אין עונה. לא ממעל לא מתחת ולא במישור, סביב. אם אקרא ואקרא ואקרא מי יענה. או גם מי ישמע. קולי ילך ילך ילך. וגם אם אתן לבי בקולי ואקרא, היש עונה. מי יתן אלי לב או קול או בת קול, או מה. אל תביט בי ככה. נעזוב, נסטה גם מזה. חשוב כלא נאמר. לאן כעת? הו, היישר, פשוט. אין פשוט מזה. המשעולים מאליהם רצים להם. בקו שאין לו קץ. וכי למה יהיה לו. אף כי מצד זה, אצלנו, נתקצרה מאד הארץ ואין משעול הולך עד אבדו בירפתי אין־סוף. אלא תם כאן, לא רחוק. כל המרחק אינו רחוק עוד, ואין עוד שום רחוק כזה אשר בשתיים־שלוש קפיצות לא ייעשה קרוב, מה־קרוב, קרוב מאד, ואולי אפילו כבר פסחנו עברנו ממנו והלאה. לא הרגשת אם לא רמסנו איזה גבול בחפזה? היום אין משעול שאינך יודע וגם רואה בעין סופו. מה לעשות, אבל האמת לאמיתה אינה זו כי אם זו: שמשעול אינו תם. שהגבולות שלנו אינם גבול המשעולים, שקו ההליכה שלהם גם אם יעלו בו עשבים מאין דורש, גם אם רק מסתננים בחשפת ליל אשמנים יאחזו בו בריחרוח חשד, באזניים סומרות ונפשם בכפם — קו ההליכה הזה אמיתי מעל כל אלה, צולח עובר, נטוי היישר אל מעבר כל סוף שהוא. רק אנשים משתבשים, לא משעולים. אדמות מתחלפות, צבעיהן, לבושן, שימושן, מסגרתן, אבל לא הן עצמן. הן בשלהן והמשעול עמהן. פוחז ואצה לו הדרך אל ומה־עוד, אל ומה־להלן, אל הרבה מעבר מזה, אל נמשיך תמיד נמשיך, אל איזה לשם, ששמותיו יתחלפו מדי פעם, ושלעולם אין לו שום כאן ולא עד כאן. הו, טוב, דיבורי סרק. פגע בי, דחף אותי שאתנער. תודה.

גבעה זו. צמד בזים מרחפים. קוצים ועצי חרוב גוצים, זה־מקרוב ניטעו. תוכל לשער מה גבעה זו מגבעות? הזו, הקצת מעוקלת קצת מקריחה בתוך כל השדות, המטעים והחרושים, ולמראית־עין אין שום סימן של חידה בה. ובאמת לא חידה אלא מושב־אדם ששם: כפר היה כאן. אתר־ישוב אולי מקדמת ימי האבות, ולפניהם. בהרבה גילגולים, גאות ושפל, ולא פעם כנראה עברה עליו הכוס ונחרב וחזר והוקם. מקומו על הגבעה קרא תמיד, רמז מחדש על חסות ומגן. עד כאן. הנה זה כל מה שהוא היום.

כפר? רק חורשה נאה של אקליפטוסים ומטע חרובים במדרון. איזה כפר? כשייקלע לכאן יום לא־חשוב אחד התחביבן שלנו לחרסים, עם זוגתו השומעת בצמא עם שמכינה את הסנדביצ'ים, ויעלה חרס בידו ויוכיח לה בשום־טעם, עד שהיא כבר אוספת ומתנקה מן הפירורים והעשבים ומיטיבה נוצותיה, כי הנה ממש כאן, בחביון הגבעה הלא־ידועה הזו, שהיו מוצנעים בה היא והוא עד לפני רגע ועשו מה שעשו, ישבו לפני כך וכך יובלות יצורי־אדם, וגם הם, אולי, עשו כמותם היום כאן, ואולי אפילו יעלה ויפנענע בכוחו את הסריטים המחוקים וימצא שם מעין: שלך לנצה, אם לא חותם אישבעל, או איש בושת. אבל שרק לפני תריסר שנים ומשהו היה חי כאן כפר, מושב־אדם חי ושוקק — זה ייראה בוודאי כסיפור־בדים לא־יאוּמן. הנה, זה כל מה שהוא כעת.

לא ייאמן עד כמה זה שנעלם מכאן ואיננו היה מטיל אימתו על הכל ואך לפני שנים מעטות. באינו זהירות היו נאזרים לעבור פה, כשעוד עמד זה על תילו. "קן צרעות" קראו לו, או "קן עורבים", ואחרים אפילו "קן נשרים", איש כיד דמיונו הטוב. על המפות היה מסומן כמקום מועד לפורענות. סחור־סחור לו עקפו בימי "מאורעות", ומתי לא היו כאלה. תחבולות שנונות זממו בעלי התחבולות איך לחלוף על פניו בלא להינזק. ותמיד שילם מישהו בכל חייו, יום עכור אחד. "כפר המרצחים" קראו לו אז בעתונים, בלא להתגיע מאד לדעת מה מראהו והיכן הוא בדיוק. אבל תמיד טוב שיש לבריות מקום שמצטייר להם כמין מערת פריצים וחור צפעונים. קשה לחיות בעולם שאין בו מקומות נוראים כאלה. ואולי, אפילו, היה זה מקומו של ההוא אברג'ילדה האיום, המהולל במעשיות המשתפחות. כאן היה לו, או לפחות כאן עבר כשחלף להטיל אימתו, כאן שתה לוגמת קהוה, רצח קצת. עלה על סוסתו ונעלם. יהיה מה שיהיה, זה מה שהוא היום. גבעונת מיושרה, מפונגה, בלי סימן לכלום, לא לבית ולא לאבני הבית, ורק חרובים קטנים שתולים על החריש. נהנים לצמות, מן־הסתם, על אדמה שנתאפקה שנים כה רבות מהצמח. חוגגת שמיתת שבתון אריכתא. אבל בסך־הכל מה? מעשיות ישנות. ידועות עד זרא. כפרים נטושים? והיכן אין.

מה היה שם המקום הזה? לפני שנים מעטות עוד היה מקום והיה שמו. אבד המקום ואבד שם. מה נשאר? בתחילה שם תלוש מקום, עד־מהרה גם השם נמחה. ונשאר לא מקום ולא שם. והשם ירחמהו. ועל פניו נהפך. חרוש נחרש והיה לשדה. הנהו חרוש ומניב לפניך ובין הטרשים חרובים צעירים. כמו המקום כך השם: זמ־מה נשתהה, תלוי מתמהמה באוויר, עד שנמוג. שמות בלי־דברים פורחים כבועות, משתהים ופוקעים. הנה זו גבעה מיושרת. היטב יישרוה. נמוכה וחסרת שום סימן של גבורה. השיבוה אל קודם שהיתה. שלושה ימי עבודה לדחפור וקצת תעסוקה לפועלי־דחק. מיד נטעה שורות אקליפטוסים ממהרי־צמוח. וקצת חרובים בשיפוע, והנהו מגוזז מסופר משופר ושותק, וזהו. כתינוק בבית־מחסה. וטוב וקל לנו, לא? כולנו, וגם אורחים שיפקדו, מרוצים: יש סדר.

ישלא קשה להחזיר בתי חומר לקדמותם — אין צורך לומר. מה סוף כל סוף כל-כולו של בית פלח אם לא זוֹשָׁה: גבב חומר מיובש שמש, טוח חומר מיובש שמש, קרוי חומר ועשב מיובש שמש — דחיפה נאה אחת ושוב הן חומר, תן עליו קצת גשם והרי זו אדמה משוטחה, מופקעה מן המזוקף וחוזרת למקורה, כי מן החומר לזקחה, ושבה זוחלת אל הבור אשר ממנו נוקרה פעם, בתגיגה משפחתית מזמרת וצבעונית מאד. ואין עוד מניעה מעלות עליה ומחרוש ומעשֹׂת שדה, ולא יבוא עוד שום קול לצעוק ולא יכאב לאיש, כי אין מי, כי ריק, גם היונים שהתגוררו על מעזיבת הגג, בפחים ובכדים, פרחו מזה ולא נותרו כאן, אף קאת לא נשארה ולא קיפוז, לא ציים ואזחים, לא בנות יענה או שעירים מרקדים. מה יעשו אלה כאן. אפילו סוס לא ולא גמל או חמור או צאן. ורוח־הים הטובה, עם צהריים, כשבאה — תלך לה כאן שפי כעל שאר כל השדות, באין מפגע. נחשול השדות שמסביב קם ובלע את המקום והתישר עמו, כדרך שבוֹלע נחשול שבים את טובעו, זה טובע בו וזה מתישר מעליו ועובר. ובמות דבר, כידוע, יתקבל כל מה שהיה בו. שלמותו שלו. בין אם תצעק שעוד היה צפון בו דבר שעוד לא אמר, בין אם לא נותר בו דיבור נוסף ולא-כלום, הנה כולו: זה שעד כאן. מותו — שלמותו. מת ונשלם. מעשה שהיה. האוויר מלא מעשה שהיה כזה. ואיפה לא. לא תוכל לאטום אזניך, כיון שהגענו. קול מתילל סביב חנוק בדממה של עד-כאן.

אבל, אם עד כאן הגיע — משמע לכך היה אמור להגיע. לא כן? אולי ביקש יותר אבל זה כל מה שהוא, וזה שהיה, מסתבר, האות הטבוע בו מיום בריאתו. כשהקימו בקתות אלו, כשצמחו מתחתיהן מאדמתן שבתן, כשהזקיפו את שריעות האדמה השכובה, כשליבנו בשמש לבני אדמה, וערכו ולשו בתבן לחזקן, כשהניחו נדבכים סדורים ומדדו באנך, לקוממם מיוצבים לאורך ימים, כשגררו כל קורה וכל קלח לעשות מהם תקרה, כשהכל היה מלוכד ומחוזק וקשור ועומד, כשהפך להיות שלם המכיל בו הווה — כבר אז היה טבוע בזה האות, חותם האמן, על פני כל המאמץ המלוכד הזה: אל האדמה יחזור אשר ממנה לזקח. לא? מה לא? כן, ולא לא. שמע מה אומרים לך ואל תאמר לא. כן. ואם כן — אז... אבל בוא, נניח להן לחקירות במופלא.

האם אמרתי כאילו היה כפר זה מושב צדיקים שמדדו להם שלא כגמולם? לא אמרתי, כלל לא. ולא היו צדיקים כלל. אף כי מה אני יודע עליהם. אולי היו. ומן הסתם היו כל דבר כמו כל אחד. ואל יהיה צל של ספק בלבך כי מנעו הללו עצמם מכלי־וכל ולא פנו אלא אל הטוב והמיטיב תמיד. רשאי אתה לומר עליהם, ויהי לך סמוך ובטוח, כי גם הוננו גם ליסטמו גם רצחו, איש את אחיו ואיש את יריבו, וגאלו דם דחופי שגעון, וכתרו ברייתות סליחה, וחמסו אלמנה ויתום, ושפכו דמי נקיים וירשו גבולות לא להם ומה לא. כשם שעשו צדקה ולבם היה חומל על דך ועל מסכן. אבל כלום אנחנו שופטי כל הארץ לשפוט אם טוב ואם רע ומידינו ייחתך גורלם? אני איני אלא איש רואה וכואב לבו מראות. והנה זה כך. מקום

שיצא ממקומו ואיננו. לא אויבים עוד, לא לא־אויבים, אלא סיפור בלשון עבר. חיי אנוש, עם ציון למוסר־השכל, למי שיחפש. אני עודני זוכר את הבית הגדול, בית האבן, על ראש הגבעה, עתה גלי אבן, שעשו מהם גדרות במדרון. כמוהו כל שאר הבתים שהיו מפוזרים פעם לאורך הכביש הגדול. בית בית ושם בעליו עליו: בית פלוני בן פלוני. אבל כלום רבותא בזה, לא יתואר כלל אחרת. הנה, דווקא הלא־יתואר הוא שנשאר. כמה? כאלף נפש, אם איני טועה, ישבו על גבעה זו עצמה, בימי היותה. אל תתפלא. בקתה ובקתה, זו בצלע זו. וגם בכפר השני, שתראה מימין כשנעלה, גם בו היו כאלף, אולי רק שמונה־מאות. כולו בקתות מלאות וממולאות אדם ובהמה ועוף ומה לא. ואחר־כך נמלאה סאת הפורענות הכתובה עליהם, הכל נהפך ולא יושב עוד כאן איש ולא גר בן־אדם. אל תעקם פניך. אינני בא להספיד. מעשה שהיה. אלפים כמוהו. וכי איננו יודעים. ואיפה בעולם לא.

קצת יותר, אולי, משום שכל זה אירע פה לא מכבר? אולי. וגם רבים אצלנו, אמנם, עודם זוכרים כל דבר כפי שהיה אז, תמול־שלושום, בטרם. בנקל תמצא אצלנו אחדים שיוכלו להראות לך אם תשאל היכן היה דר פלוני עבדול־עזיז, ואת ביתו של פלמוני אבר־חסן, המוכתר, או אִיה מושב החאג', ולמי היתה פה מרפסת גדולה, סוככת גפן סורחת, סודת סיד כחלחל, מנושבת ברינתיים, וכד המים המטונן בפניה, וכפות יחפות על רצפת האבנים הקרירה של הבא להקריב לפני האורחים קהה ומתיקה. בעוד הם ציונחים על מחצלות ועל כרים מפוספסים, נאנחים אחת לדרך־ארץ ואחת ליראת־השם, ושואפים להם צל ברגליים מכוונות. בנקל תמצא עוד מי שיספר לך בפרטים על ההוא שהיה גר כאן בפניה, איך היה ברנש כזה־וכזה, נורא ואיום, או להיפך, רך וחנון ולב פתוח, ואולי דווקא קמצן ידוע־לשם, ועל רעהו שדר ממול יידעו לספר לשון־הרע, איך קילקל פעם, בשדה, עם בת שכנו, וכל הקורות אותם והמוצאות הנוראות, ועד לגופה שמשו פעם מן הבאר הנטושה בשדה, מעשה שרק לשונאיו יש ענין לחזור ולהפוך בו, כשכבר הוכח שפולו כזבים מופרכים; ועל בית השייך יספרו לך, ואיך בחפזון יצאו הנשים לשאוב מים והנער לתפוס טלה, כשבאו באמצע הצהריים מן השלטונות, ואיך, על ראשיהן שכוב הכד ועל לבן יונקן, דישדשו ובאו הנשים ובאיושת כתונת — סחף נסחף הכל, נסחף והלך. החרובים הצומחים הללו, הם כבר לא יחששו כלל לשן עזים.

עזים? והדג'אג'את, התרנגולות, הנמלטות להן בצוויחה. והבהמה והפכודה אשר על־פיה יימדד אדם: שבעה גמלים ושלש אתונות וחמישים דונם במישור ועשרה על־יד הוואדי, לבד מן האדמה הנחלקת ב"מושאע" — גדול מכל שכניו, ועשרה עצי תאנה לו, רימונים שְׁנַיִם, ודקל אחת, בתוך החצר. וקראו לו בשם מלא פלוני בן פלוני אבי פלוני איש כפר פלוני. הכל אבד: המען עם המוען, הייחוס, שמות הקנין, השייכות, כל שלי שלך שלנו שלהם, שכל־כך היו איכפת וראשון־לכל, סותמים את העולם ויקרים מדם־אדם, נעשו לא של איש, חסרי שום של שהוא, ליעוגו של כל של, מופרכים וחסרי ממשות, מחוקים לארכם, לרחבם ולא־לכסונם. כל

הנפקאמינא, כל הזה קודם וזה אחר־כך, כל הלא־כדאי כן־כדאי — היו להינירו־הך, מיושר לכל צדדיו, נקי מכל, חסר שם, סתמי, אלוהים, סתמי שאין עוד סתמי מזה, עד החרובים השתולים האלה. מורר שאפשר כך. אבל אפשר. עובדה.

מן וְן אינת, יא־זאלאמה? מניין אתה האיש? — אה, אני, מכפר בית־אדם. ואיך אצלכם עכשיו? וכיף א־לאחואל ענדפום פיל־בלאד? וישַטת ענדיפום? ירדו גשמים אצלכם? כבר חרשו גם במדרון? וגאה הוואדי הגדול? ולמחסולאת? והתבואה? הו, כן. וראח ואחד מן ה־בלאד ואַח'ד לו מרה מן ה־בלאד, והלך אחד מכפר זה ולקח לו אשה מכפר זה. הנה גמלי התהלוכה המעוטרים הולכים בדרך, והמשוררות לפניהם, או גמלים באים נושאים תבואה במשעולי בין השדות. אבל גם המשעולים האלה נחרשו. של עכשיו הם משעולים אל שדות ולא אל כפרים. מתחברים אחרת ונפרדים אחרת, ומפולסים אחרת, והטרקטורים הכבדים הרצים בהם, והקטפות והמרססים והבולדוזרים, כפות הגמל עושות שביל אחרת, וסיפובי השביל נעשים אחרת. או, פְסיעי החמור, מצומצמים אך נמרצים, ופעמי ההולך אחריו, בסנדליו או ביחפותיו, ונשים, הטופחות ומאריכות בבוהן רגלן שירטוט קו בעפר החם, ותמיד, גם מתחת כובד המשא שעל ראשיהן, יש בלכתן קצת טפיפה, נלבטת קצת עם שנחפות, וכל הרוך מיושר להן בכהות השמלות שעד עפר.

כל זה עודו חם כאן, אבל איננו. אני לא שכחתי דבר מיום כיבוש המקום הזה. באנו אז במחלקה שהחליפה את הפלוגה שעתה־זה כבשה וניצחה והביסה והניסה, והתבססה. זוכר את הטיפוס הנרגש אל המקום שעתה־זה נתהפך, סקרנים ונרתעים כאחד, כהצץ אל מקום־תאונה, ושתיקה דרוכה מתאחות. זרות המקום, החידוש שבו, ההתפלאות אל בית האויב (אויב? כותרות מחוקות, דהות־זמן), קן האימה שפלאה נתקהה, כמין הצצה בפגרה של מפלצת. או שחשבו שהיא מפלצת. הסימטאות הראשונות במעלה "קן הנשרים". ופתאום כבר גוויה ראשונה מוטלת: מן הפתח והחוצה על אִפיה. העובדות בהויתן, לא לראות. אבל גם: לראות ולדעת. לא להתחייב, אבל גם בתוככי החובה. זקן קטול הוא. וגם בתעלה אחד. (לא ייקברו? מי יעשה זאת? אם לא אף אחד — אני?) ועד למעלה. עדיין קצת יריות. דריכות גוברת. עתה־זה נכבשה. פעימות חיים מתחלפות בנטישות שהנה־זה התחילה. עזיבות שמכאן והלאה. התאריך מתיצב משעה זו. קו המעבר רוטט. ועוד הרגו. גבר במלאו על צדו, כפות ידיו פתוחות. אולי נעקר הרובה מתוכו. עתה־זה, בתוך תאריך חייו. ועוד שְׁנַיִם. קרב־המגע, "טיהור" מבית לבית. (טהור־עיניים מהביט רע —) השאר? ברחו ושלנו בתרדפה. למטה — לפתוח. (בערך כאן). רוח ים הניעה הכל. לא חשוב. תופי הלב ומרוצת הכיבוש העולה. זה — המפקד. זורח ועיף. הגבר שכבש. שתכניתו ואיגופיו ושיטתו עלו יפה. מקלע נובת. מרדף באש. מכאן רואים גם את הבורחים מרחוק. (בעמק ההוא. שם). גמלים מסכנות. גרון גדולה היתה אז שם. עוד מעט ותעלה באש. איש לא יודע למה דווקא, ועל איזה חטא. רגעים מלאים הווייה בריתחת התהפכותה. הכל בעצם הרגע הזה. האוויר

מלא שלנו שלנו, לקחנו לקחנו. שלהם בורחים, בברייחה, יברחו להם, באבי אביהם, שיברחו להם (מי אמר להם להתחיל!...). פלוני, משלנו, כבר רץ לתפוס לו תרנגור לות, שלהם, שבחינם, שבשלל ובביזה, אחרים, שלנו, כבר מתגרדים מן הפרעושים, שלהם.

שבילים. מפייח אבק. פעמי רגלי גמלים שנשאו תבואה. אבק על הגורן, מורת מדושת התבואה. כפיסי אור מתלקחים, מתהבהבים. רוח נמוכה מן הים. הכל נקי. חרשו את מקום הבתים, עיבורו של הכפר (כחו לגדל דגן עודו חי בו — הבט!). כיכר הגורן, נוקשה מדריכות דורות, ואשר מימי האסף עליה הערימות הגדושות תחת מבחר לילי הקיץ רושפי הכוכבים החלו לא מעט מונות תשעה ירחים — חזרה ונעשתה פה תחוה, ומצמחת פרא מבראשית. והתבואה תיאסף עתה במכבשים ובקרונות ותובל ארוזה היטב ואחרת אל מקום טוב ואחר, לא כאן. פעם אתה האוסף פעם אוספים אותך. אל תחפש פה יונים. הלכו היונים כי אין שובכים, כי אין קירות, כי אין בתים, כי אין עוד מקום, כי חזר השדה הפתוח — הנה עפרונייהשדות מתקפץ פה בציציו, בוקר טוב צפור נעלסה. לא נותר כאן מקום אפילו לבריות החורבן שבאגדה: לא קאת, לא קיפו, לא ציים לא איים, לא תנשמת ולא פוס־חרבות. גם חרציות שנוח להן להפריח על קרקע חורבות לא תצמחנה כאן: על החרוש כבר עשו תירס, למעלה מקומת אדם, ובשנה הבאה, אם ירצה השם, יעשו כאן כותנה, שתירע במכונה, תיקטף במכונה ותיהפך ליצוא. וכך יפה וטוב.

אפילו לא עצוב. רק דומם. הן גם קירות ופתחים לא נשאר שיתבוננו בך בעיניים שואלות. גם אבן מקיר לזעוק לא נותרה, ולא אשנב אחד כמין עין לבכות. לא שום מסתורים ולא יליו אותך קולות בלכתך, ולא שום התיפחות כבושה, רק אדמה, זו שממנה מתחילים ואליה חוזרים, חרושה ונעבדה. אף־כי אולי, לא שוכחת. נדמה לי לפעמים שאדמה, במעמקיה, אינה שוכחת. אינך חש כן? שם, בתוכה, לא. ושמדתך כל היפה והטוב, פתאום, בשעות שונות, שומעים איך נוהמת שתיקה ואינה שוכחת. ולא תוכל לשכוח גם כשכבר חרשוה והניבה יבולים חדשים ויפים להלל. משהו בה ידע ולא שוכח. לא יוכל לשכוח. ואולי גם עין מגבוה תבחן. אלא שזה פחות מורגש. היכן אני רואה כל זה?

קשה לומר. לא יפנו אליך רעפים שראו והחרישו; ולא עכבישים שנוכחו כעדים אילמים; ולא שום עיניים שואלות חשבון — מי שיכול היה לדבר — ברה. עוב הכל ואת הקרב, ונמלט. מלמעלה עד למטה נמחה אותו עולם. דממת מקום ששמו אבד. נורא מאד דומם. דממה ריקה ושווה על מקום ריקותם. כים שבלע תהומה ומיחה פיו. ואולי כך טוב יותר, וצריך גם לסייע לטשטש עקבות מה שהיה, אם אפשר, למחות סימני הקודם מעל האדמה, להשאיר חלק כאילו לא כלום, כמי שלא חטא, ואפשר יהיה מעתה לחיות טובים ורק טובים, ונקיים לאדם ולא־לוהים? בואו חבריה, בואו נשכח מקום זה. נלך. שהיה ושנברא. למה נישא חטוטרט על גבנו. שהיו שם בתים וסימטאות ואנשים ונשים וטף אשר לא ידע. ובהמה. מה נפקא־מיניה

אם היתה פה סימטה, מעוקלה למדי וקשה להליכה, שמוזהרים עליה כרדת הגמל העמוס לו (כי הגמל ששבר רגלו — אין לו אלא שיישחט מיד!), או טיפשות מעין איזו תעלת־ירוקת שהוליכה לה פה פליטת מים נצחית ששימחה עשבים אחדים ושתיים־שלוש ציפירים משתכשכות, או שכאן עמד בית־הבד של הכפר, כבד על עמודיו ועל קורותיו, אותו ואת כל אשר בו, את הים ואת הממל ואת הבתולות את העֶכְרִין ואת הגלגל, ואת הקורה ואת החצר, ואת אווירה שלחצר, והבור והדות — הכל נתמחק ונמחק. והחנות, על צנצנות הזכוכית המפוטמות סוכריות־צבעונין, שניטפו מרוב הימים, והחנווני המנמנם וצחנת העיבושים, והכתלים עם מעזיבתם המתמקמת, ופחי השובכים והחומות המקורות סוככי שמיר, והשומרה העשויה טיט וענפים, הכל לעפר, והבית והיציע, החדר ועליית־הגג, התנור שבחצר הוא התאבד, כיכר הגורן, שדה הלבן שדה האילן, הזיתים והקיץ, והריחיים ואבנם וטיבם ובלותם, והזמרה הכרוכה בטחינה, ומנוע הנפט החדש, והצינור שמישהו יום וזמם וחסך וקנה (אם לא במשיכה ממשק סמוך), והגינה והחאפורה, והתחבולות לעשות פרי ולהצליח, והשיחות והמשלים, משלי הגמל, מאפי כביר אלא אל ג'מל — אין גדול אלא הגמל, או, אשירה לגמל אשר משאו זהב ומאכלו גבב, צדיק מחריש, וכנגדו הגמל הבועט, הרע, המיוחם והפולט את להאָתו הסמוקה נתעבה־למראָה וקצופה ליוועה פרועה. או הבקר, זה הבקר האוכל תבן כבקר, ולא תבן בלבד, וריח התבן הזהב, ואבקו הנישב בקרני השקיעה, והבקר החוזר והבקר המושך עם החמור ומנוהג במלמד הבקר. והבעל, חמורה אמו וסוס אביו, אם לא נהפוך: הנולדים מן הסוס אף־על־פי שאביהן חמור והנולדים מן החמור אף־על־פי שאביהן סוס, והפרוטיות שהן אסורות והרמך מותר, וכל שאזניו גדולות וזנבו מטופש, צחוקו קורע לב ומושך בכל עול ומסתפק במועט; עם סוס הפגירה הוא הקדישה, אשר עליו המשילו כידוע: המתן שפל־הברך עד יעלה העשב, אסתנא יא־קדיש תא יטלע אל־חשיש. ונערות החמורים, קהל הנאמנים, המבשרים כל בשורה ואת עלות השחר, ואת עולם כסדרו, ואת בוא האורחים, ועושים בהמוני פסיעים מצומצמים את הארור כות שבדרכים. או המופלאה, האצילה, הטופפת, שלשועי־ארץ לבדם, שאגדות לפניה, שאינה נמכרת אלא רק "למחצית הבטן" והמחצית לעולם לבעליה, שפלי־תפארתה עליה ואדוניה יתברך. כלום אבוא למנות על פי סדר את הע'צם, הצאן, הלוחך בחשיפיו עד עפר הארץ, ודי לו בקטן או בשוטה לנהגו, ומאליהן כחום היום יביאו הכבשים ראש זו תחת אלית זו, להצל. והכלב, הכלב הערבי, העז והמופה, המקולל הנרדף, והגיבור הנובח וזנבו אל בית אדוניו. כלבים נובחים אליהו בא לעיר. ומעבר לוואדי זהירות: שם הדבע והוואוי, עם שאר כל הסכנות היוצאות עם חשכה כדמות שדין ורוחין. אתה מחייך? עולם מלא שהגיע. מלא עד גדותיו. שאין לו. ובמקומו נצבע הכל מחדש. גם שמות חדשים הושמו לכל. הרבה יותר תרבותיים כמובן, ואחדים גם מן התנך. כיסו וירשו את ההולך ושלום על ישראל. מסמיה הפכה משמיע־שלום, קסטינה איני יודע, אולי קשת־תאנה וקרוב יותר כעס־וטינה.

ובוא לא נמשיך בזאת. אלה המרפרפים למעלה? כבר אמרתי לך, לא יונים, שני בנים הם, בזים. מן הסוג: בז מצוי.

עמוד. מה נפלה רוחך? הו, לא, אנא, בוא נלך, אין לך טוב לרוח נפולה מהלוך. הולכים והולכים, העקבים משתחקים והחלודה נגדרת. אם יבוא אדם ויאמר לך כי השדות האלה יפים יותר מכפי שהיו אי־פעם, האמן לו. אין ספק כי גם תנובתם גבוהה יותר ונקיה יותר. עיבודם מכוון יותר, מדעי יותר, מוסבר ומתוכנן יותר, ותכליתי פ־יכמה. השדות האלה, חביבי, תרבותיים יותר. והכל הרבה יותר בהם, פרט למשהו. אבל איני יודע איך לומר שלא תחשוב כאילו אני מתייחס על ימים־עברו שעברו, שתטעה לסבור כאילו על איוז בדות של רגשנות אני חס, או כאילו ביקשתי לעצור את העולם על עמדו ממהלכו הזרומי המבריק, עומד ונשקף לאחור כנציב־מלח.

שדות הם שדות תמיד. והרוח עליהם היא רוח. ועצבות המרחבים היפים — עצובה, וגם הד ילל הפרא לא אבד עדיין גם מעל השדות המטופחים שבמתוכננים, שהזחלילים עוברים בהם בנחת, משורבבי מבנה גבוה, מרובע, מאדים ומגביה. גם הגמלים כשעברו בשבילי השדות האלה היו גבוהים וחורגים נתקעים בחלל, וצלליותיהם עמוסות תבואה עד הגבה. הולכים שקוטי־צוואר בהלוך הספינה המהפכת שלהם, נעים בשתי רגלי ימין ונדים אל שתי רגלי שמאל, ובהיטלטלות לכאן ולכאן, נישא ראשם שקט, קטן לעומת קומתם, בשפה תחתונה תלויה, ובעיני איילות גדולות ונשקפות. אין צורך לומר החמורים שרצו בשבילים האלה, שמנומך שפלם מותר לשבת אגבם גם ברישול, הכפף ועייף, להרהר הירחורים פזורים ורק להוסיף ולנטץ נטץ נטץ לאורך כל הדרך, כדי להזכיר את ארץ־האזניים כפעם בפעם, כי יש אדון ויש הודו; ואף כי בדרך אל הארונה ירצו הכל בחמדה, והזירוז למותר, מוסיפות מטולטלות הרגליים ומדרבנות באגב סנדל בבטנו, וקצת בחוטר המקל בשדרתו וקצת גם, לעתים, אומר אדם לחמור חרפה נוראה שמרעידה את האזניים הארוכות, מניסה את הזבובים ואינה משנה דבר לא בהליכה, לא במשעול, לא בעולם.

מה קרה אפוא כאן? מה אני יודע. אבל רואים שקרה. לטוב? למוטב? אולי. אולי. הבט וראה כמה היטב יודעים לחרוש היום נכון, ומה שהספיקו פעם בחדש עושים עכשיו ביום. או בשעה. ומה שהיו מספיקים פעם עבור ומדוד מלבן הגיר, בית־כור או בית־סֶאָה, באלפי צעדים צעד אחר צעד, הלוך והעק על קת המחרשה, ונוף בשוורים או בגמלים או בסוסים, ואף דקרים תמרורים במלמד — עושים היום בישיבה, ככריחוף אמה מעל מגע הרגבים (שנשארו בשירים), הלוך וגלגל סביב והפק תוצרת, דונם גמור אחר דונם גמור. שוב אין זו מחרשת־עץ דלה אחת אלא עשרות מכשירי פליחה כבדים וקלים ומתוחבלי מתוחבלים, שיודעים לחרוש נכון, וגם יודעים עוד להמטיר כל חלקה ולהצמיח ירוק בלב הקיץ, ולעודד וליעל בדשן את הטובים ולדכא ולהדביר בריסוס את הרעים, פטורים סוף־סוף מהשתוללות הפרא

של נשיפות הטבע, משוחררים מאותה אימה חסרת-אונים של הנה-בצורת-באה, מאותה אחיזה מעיקה של הנה-שדפון, הנה-ירקון, הנה שנות-רעב, דקות ורקות — בלתי צריכים עוד לצום ולשאת עיניים אל האופק אולי ירחם, פטורים מהיות שואלים בשלושה במרחשוון, לא מתענין משבעה-עשר במרחשוון ואילך, לא גוזרין על הציבור מראש חודש כסלו, ולא ממעטין במשא-ומתן ולא בשאילת שלום, כבני-אדם החשובים הנוזפין למקום, הן רביעה ראשונה והן רביעה שניה ושלישית — שכן, פשוט, ידינו תושענה לנו ברב או במעט, והממלכה הנה היא באה מאחרינו, ושעל כן זקופים יותר, על כן בלתי נכנעים לתהפוכות אל עיור, פטורים כמעט מאכפת ידם של מסלולי גורל נשגבים מבינתנו, מתלות בכל מיני ספק, שמא ואם ירצה השם, וכלום לא מפסידים ושום דבר אלא רק משהו שהוא מגע, פנים אל פנים, ותחת זאת מרוויחים יותר, וקודם-כל בטחון, בטחון גדול וטוב, משהו ברור יותר, גאה יותר ומסוים יותר, שכחתי ברגע זה מהו משהו זה שמרוויחים יותר. הללויה, החיים אינם כה נמוכים, אינם כה כפופים לרוחות בר. הבתים אינם בקתות חומר, גם לא אהלים. וזה טוב. אין צורך ליצור כל דבר רק ממה שיש מצוי בבית-גידולו — אפשר לקנות ובשפע ואין צורך תמיד להימצא, אפשר גם לצאת, וזקופים ולא כנועים, ומבוטחים ולא תלויים, פטורים ונקיים מחסדי מסתורין הפכ-פכים. יודעים לרסס בשעתו את המוזיקים שבשדות הכותנה ולהביא עליהם סופת-השמד חסלנית. והמוזיקים הנוראים אמנם מתרעלים להם מיד ומתים, ומיתה יפה להם. ואוכלי המוזיקים שאכלו את המורעלים מתים עליהם, ואוכלי אוכלי המוזיקים, צפרים כחרקים (ופעמים, בשוגג, גם תינוק תם), באים אף הם אוכלים ומתים עליהם. באים הטורפים הגדולים, תנים והדורסים שבעוף, אוכלים ומתים עליהם. יצאו הטורפים. ומי נשאר? הכותנה ליצוא. מזריעה ועד ניפוט פטורה מיד אדם ומאילוה חי: טהורה ממגע. מה שאירע לטורפים אירע לאוכלי הזרעים לנברנים למיניהם, לטורפיהם ולטורפי טורפיהם. העולם המאוזן בפלס הישן, או כדרך שאמר, במידותיו שלו יתברך, נתפרע איזונו הנה העתיק, נתפרעה מידתו ההיא, ואם לטוב או למוטב עוד נראה. והדברים שוב אינם צומחים מכוח מגע אדם שזחה על עבודתו, מתוך כפיפת ענווה, ומתפילה לחסד, שעל-כן אינם עוד גוצים ומסכנים כאלה, שלא היו ראויים אלא לבית-גידולם ההוא המסכן, ולאדם העלוב שגידלם. ערבי זקן צולע ומסכן התחתן עם ערביה צולעת ומסכנה נולד להם בן צולע ומסכן. מי צריך היום עוד חסדיה של שום קרקע בית גידול. נושנות שעבר זמנן. אצלנו מיצרים קרקע, ומלעיטים בדשן ובסמי-הדברה, ומחפים וכונסים בשרוולי ניילון, ומשיגים תוצאות מפתיעות, וכבר הוכח למעלה מכל ספק כי אפשר ליבא הכל וליצא הכל, ולתאם ולתכנן, לממן ולימן, ולשלם נזקי פיצויים, פעם למוגבלים, פעם למחוננים, ולהקות של בדרנים יגישו מופעי-חינם, ואין צורך לצדוק הרבה כדי ליצר הרבה אלא רק ליעל הרבה, במכשירים קולעים יותר, והודו כי טוב, תנאי אשראי נוחים ועמדות כוח. לא. בוא נניח לכל זה. הללו יסתדרו בלעדינו. הפלגנו קצת, חוששני, לצדדים.

לא, חביבי, אינני מרטנן. אבל אתה אינך רואה אולי את הנקודה: מהו הדבר שחסר לי. כיצד אומר לך? שוב אחזור עד הגמל? או להיפך, אל האופנוע? לא, אגב, אולי ככה: בחרנו לנו יניקת עציצים בחממה, יניקת בית במקום יניקת חוץ. נאמר: העטפנו, במהופך, את הבית על פני החוץ, במקום אותה יניקה שוקקה מתהום אפלה. נשמע מנופח? אבל צמחי העציץ בחממה, כלום אינם יפים יותר, כלום לא כתרנגולות בבית האמון, מספיקים יותר בתקופת חייהם, לקבל יותר ולתת, לנפוק ולהפיך, ויותר נקי ויותר סדר, ובכלל... מי צריך תהום אפלה! הצג מכאן את המשקים הפורחים, היודעים להפוך יסודות עפר למספוא, ולהוסיף ולהפוך מספוא לנכסי חלבון נאכל, והצג מכאן — מה כל ערכו של שדה ישן של פלחה חרבה? עניות, כמובן, עבדות, כניעה, ולעולם על סף הטימטום. וזה נכון, ומה כל המרחק אז בין אדם לגמלו? באמת מה? וכשמותחים קו מספם מתחת כל מה שזוכרים, מה בעצם נשאר? התמימות ההיא הבלתי אמצעית, ההיות שלהם, או, הבלתי מחוכמת, הבלתי יודעת איך היא צריכה להיראות כדי שתיראה יפה ונכונה, וכדי שתתקבל, הכניעה לעול כוחות שהיום אפשר כמעט לרסנם, ההשלמה עם אזלת־היד, הצניעות שהיא כנראה צד אחר למוגבלות, ההדאה בדיני מה שלמעלה ממך, בלי לנסות להניף משורר משובלל ולתקן מה שנראה כסותר את מידות ההגיון, התועלת והחירות, כעקיצה המחציפה להכריחו לאמור סודו האפל — כשאתה מותח קו מסכס מתחת חשבון הנמוך־כעשב הזה, רק כטפח מעל החמור והגמל, מה נשאר לך אז? איזה טוב? או, אם לא כך: מהו זה שמפסידים כשהולכים משם והלאה, ודוחפים את המקום הזה ואת הליכותיו למדחפות ולעולם התוהו, ומישרים על פניו ומחליקים, ועושים שם שדה חדש, יעיל פ־אלף?

רוצה רגע לבוא ולראות דבר? עיון־ביון של חטף בהליכת הגמל שכבר הזכרנו פעמים כה רבות. ההליכה שלו. קבלת המשמעת בהכנעה וקצת בריטון; קצת בשתיקת אדישות וקצת בחירחור מתמרמר; תקופות קצרות של התיחמות פרועה נורא; ותקופות ארוכות של עול, עול, עול, וסבלנות אין קץ, בלי להתאמץ כלל להיות סבלן; וחטיפת לחיכה מכאן, וולילה מזדמנת מכאן, ועתים ארוכות של הילוך כמתוך נימנום. אתה תופס מה? אף כי רדודה מנת החיים של החי הגבוה הזה, לא הרבה מעל מנת חי צמח — הרי מלאה מנתו על גדותיה. משיג מה? שום דבר לקנא בו, או לאחל כברכה, ורק איזה תואם תמים למה שהעולם הוא. מידה לא־יפה של כניעה אצל מידה יפה יותר של ענווה. קבלת־דין והלוך לאט. בלתי עשוי לחתחתי צוקים או לתהפוכות ימי סער ופרץ, אבל עשוי לשבילים הארוכים ביותר, לארוכים אין־קץ ואפילו במעגלים החוזרים אין־קץ. להליכות יום מלא וארוך, ללילות ארוכי הליכה, הרוויים להם געגועים סתומים, בנישזבים העצובים כשהם משיאים ומנשבים זה־ב־קִיץ. נגיעה תמימה בנכון ביותר. בחכם ביותר. ובעיקר בנוגן ביותר, ולפי תומם. צר הוא שטיחו של המאמין המשתחה עליו, אין בו אלא כשעל, אבל מלא הוא את כל מידות ההשתחוויה. צר כמידות אשרי האיש.

ואולי צרות זו דווקא אולי רחבות היא זו? אף כי לעולם לא ארצה לי את מנת ה"אשרי" הזה, ואין לי דרך אליו. אשרי מי שיש לו אשרי כזה, יפה לו כעץ שתול על פלגי מים. אלא שהרוח, חביבי, היתה עזה אז גם ממה שהוא יכול לשאת, אפילו שתול איתן זה — נידף בה, כמוץ אשר תדפנו רוח, כמוץ אשר אליו נמשלו הרשעים.

ובכך אנחנו נשארים. משהו שלא כהלכה. איני יודע דבר יפה מן היניקה מצער מעבה האפלה אשר למטה, אשר לא יודעים ולא בונים בה הרבה, אבל מי שזוכה — הוזה אותה למישרין. הכניעה עד ענווה, הענווה עד יפה, היפה עד תפילה. בין תפילת מי שיודע, ובין תפילת מי שרק הוזה. תפילת גמל בלכתו, תפילת שדות רזים, תפילת קיום פנוע, למוד בצורת, שוד וחמס, ילל בודד ששומעים מרחוק ופוחדים לגשת. שרק שמש שם, שרק ארץ, רק רוח, רק עננים, רק שדות משחקים בו, שרק הקווים הגדולים ביותר חיים שם, רק תקופות-הזמנים הארוכות ביותר, ומבציר עד בציר אין בעל הכרם מציץ בו. מידה כעורה היא כניעה. אבל, מסתבר, יש כניעה ויש כניעה. יש כניעה שפלה, יש כניעת העלוב, כניעת המפוחד עד-תום, והמאוסה מכולן — כניעת בעל החשבון; אבל יש גם, כנראה, כניעה, שהיא אמנם כניעה, אך כניעה אחרת, והיא כבר מעבר למידה שבידנו, שבידי ובידך יום יום, מחוץ לאפשר שלי ושלך ושלנו, שמתנהלים בו יום יום, כניעה שממנה מתחילה אולי צומחת הגדולה, אותו הצנע-לכת, אם אתה זוכר, צימצום שמעליו נפתחים הגבוהים והרחבים שבשמיים, שיש בו שתיקות, שיש בו, אולי, דמעות בלועות. אבל שיש בו נקיון הומה כזה, ודי טהרה, עד כדי לפגוש מבט אלוהים חולף, אם מביט הוא, אם הוא, אם.

*

ואתה יודע? לא, אינך יודע. איך תוכל לדעת. וגם אינך צריך. אני, חוששני, הצצתי קצת יותר. אך לא אבוא לצער אותך. לא עליך בדידות מי שקורא ואין משיב. פונה ואין קושב. אבל כלום לא אמרתי לך כזאת כבר קודם? כן? נחדל מזה. לעולם, כנראה, לא ידע איש לומר כל מה שראוי לומר. לא את אשר עצור בעצמותיו, אפילו לא לזוז פסיעה ולומר יותר ממה שכבר אמר קודם. לזוז ממקום למקום ולומר עוד ועוד. טוב. והסיפור שלנו, הבושש לבוא, מה עליו? הו, כן. הנה, בוא עכשיו נתחיל באמת.

ע. הלל : לויתן

בְּעֵמֶק אֶלְפֵי מִלִּין.
בְּמַחְמֵית מְצוּלַת הָאוּקְיָנוֹס
נְדוֹן לְעֵלְטַת-עַד הַנְּנִי
מִזֶּה שֶׁשׁ-מְּאוֹת-אֶלֶף דוּר.

בְּנִבְכֵי הַמְּלִיאוֹת הָאֶסְיִמָּה הַזֹּאת,
סְבֹל רִבּוּת-רִבּוּת הַמַּיִם
חֹמֶר גּוֹפֵי וְצִבָּה מִיּוֹם לְיוֹם וּמִשָּׁעָה לְשָׁעָה,
כִּי כֵן הָרָה אֲנִי מִחֲשָׁבָה אַחַת,
אֵין אֵל לְהַנְלִדָּה.

בַּחֲשֶׁךְ-בַּחֲשֶׁךְ, נְיִיר-אוּר-עוֹלָם,
בְּנִבְכֵי הַמְּלִיאוֹת הַנְּזוּיָלָה הַזֹּאת
אֶחָד כִּידוּנִי אֵל נֹכַח מִחֲשָׁבְתִי הַעֲלוּמָה!
מִצְּקָתָה יִרְצֵשׁ שְׂאֵרֵי פֶלֶךְ-פֶּלֶךְ
אֶבְצַת לְתַמְהוּנָה.

פְּנֵי צִיִּים יִדְגְּדוּנִי אַחַת לְתַשְׁעִים יוֹבְלוֹת,
שְׁבִיטֵי-צֶלְפַח־חֲשָׁמֶל יִבְהִיקוּ בְּנִגְהָ נְגְדֵי
לְסַמְאֵנִי בְּבִרְכַּת הַזְּכָרוֹן.
לְעֲצוּבוּנִי תִצְחַקְנָה כָּל מַסְלֻצוֹת הַיָּם
עֲדֵי הָיוֹת שְׁחוּרֵי לְבָן.

אוֹ-אֲזוֹ אֶפְרָיִם!
אֲגַעֲזָה צְרִיחַתִּי נְטוּלַת-הַקּוֹל,
זוֹ עֲנוֹת שְׁתִּיקַת הַדָּג!
יִרַץ וְנָבִי קִצֵּה-אֲרָצ־קָדְשִׁים
קִרְחֵי-צִפּוֹן אֶפְרָיִם בְּקִדְקֵדֵי!

כְּלִי מְשׁוּט!
כְּלִי שָׁקֶה, כְּלִי גְּאוֹת מִקְרֵב תְּהוֹמוֹתַיִם,
פְּתַלְתַּל וְנוֹס וְדְלוּק אַחַר מִחְשַׁבְתִּי זוֹ שְׂאֵין בְּלִמָּה!
יִסַּק יָמֵי עַד עֲנֵנֵי שָׁמַיִם —
הוּי, מִה־עֲנָק אֲנִי וְכִמָּה בַּעַר,
מִה־נוֹרְאָה לְהַשְׁמַע מִחֲשַׁבְתִּי!

אחר אֶשְׁקַע.

אָשׁוּב לְתַהוֹמוֹתַי, צָרוּב עוֹרֵי מַתְּכֶלֶת לֹא־יִדְעֶתִיהָ.
יִצְבֶּה עָלַי בְּשָׂרֵי פִרְסָה אַחַר פִּרְסָה.

וַיְהִי כַפְרוֹץ גְּבוּלֵי בֵן שָׁמְמוֹנֵי יִמְלֵא,
תַּתַּע מִחֲשַׁבְתֵּי בְּהֶמוֹן גְּדָלִי,
עָדֵי הַפְּכֵי קְרִיעַת־דְּכֵי־יָם,
עָדֵי הַפְּכֵי סֹאוֹן אֵינ־פֶּשֶׁר־וּסְבָרָה,
עָדֵי אֲמֵס, עָדֵי אֲבַד, עָדֵי אֲמַג —

פּוֹר

אֶתְפַּוֶּרֶר מֵעַצֵּם הַנִּיחֵי
כְּאִמְפָּרִיָּה זֹו שְׁלֵרוֹמָאִים,
מִבְּלֵי אוֹתִיר אַחֲבֵי מְשִׁים לְהַגִּיד אָבְדֵי וְכִלְיוֹנֵי.

אברהם ב. יהושע : מול היערות

גם החורף האחרון בערפל אבד. כרגיל לא עשה דבר. את הבחינות דחה. העבודות, כמובן, לא נכתבו. כן, כבר מזמן סיים לשמוע את הכל, רוצה לומר את כל ההרצאות. שרשרת חתימות בפנקסו הפלוי מאשרת כי הכל עשו את חובתם כלפיו ונעלמו בדממה ועתה נותרה החובה רק בידי שלו. הרפויות. אלא שהמלים מהלכות עליו עייפות; אפילו מלים שלו עצמו, כל שפן של אחרים. בעולם שמסביבו הוא מתגלגל מדירה לדירה, בטול שרשים ופרנסה קבועה. לולא מעט השיעורים הפרטיים לילדים מפגרים, כי עתה גווע כבר ברעב. הנה הוא קרב לגיל שלושים וקרחת זוהרת באמצע קדקדו הקמל. ראייתו הלקויה מעמידה בספק דברים רבים. חלומותיו בלילות משעממים. ללא שינוי, ללא עלייה: שממה צהובה, ובלילות של חסד צומחים בה כמה עצים חרבים ואשה ערומה. במסיבות-הוללות של הסטודנטים מסתכלים בו כבר במשהו גיחוך. השתפרותו המהירה נקבעת בתוך התכנית הקבועה. הרי אין מסיבה שהוא מחמיץ. עדיין זקוקים לו. דמותו הרפה מקובלת ביותר, ומי כמוהו מפליא לקשר אנשים זה אל זה. חבריו שלמדו עמו סיימו זה כבר את לימודיהם, והנה הם הולכים בוקר-בוקר עם תיקיהם הכבדים. בשובם מעבודתם, לעת צהריים, יש וימצאו אותו ברחוב, עיניו קרועות בשינה. פרפר-לילה אפור שמחפש את ארוחתו הראשונה. הם, ששמעו על אורח-חיי המופקר, מזדרזים ללחוץ אותו לקרן-זווית ברורה, ולפסוק פה-אחד, ספק ברחמים ספק בחימה: "בדידות!" צריכה לו בדידות. הרי אינו נטול כשרון וההבנה אינה נעדרת ממנו. צריך לחזק רק את כוח הרצון.

הוא, דרך-כלל, שומט את ידיו במין יאוש מתחסד, נצמד אל הקיר הראשון שמזדמן לו, משליך רגל על רגל בתנועה רפויה ומתגונן בלחישה:

"אבל היכן? נו, אדרבה, היכן?"

הנה אף הוא עצמו מבקש בדידות. בפירוש צריך הוא לעשות הפרות מחודשת עם המלים, לנסות ולהתרכז בתוך עייפות החומר המשתלטת עליו. אבל צריך הוא להיכנס לבית-כלא ממש, בלא ויתורים. הוא מכיר את עצמו (חיוך חולני): רק יימצא לו חור קטן להימלט אליו ומיד יעשהו מנהרה. לא, בבקשה, בלי טובות. או — או.

יש שמסתפקים בהתנצלות העלובה, מושכים כתפיים באי-ברירה ומסתלקים. אבל ידידיו האמיתיים, אלה שגם את נשיהם הוא אוהב, שני מרצים-מתחילים שזוכרים לו חסד נעוריו, שזוכרים שתיים-שלוש דעות מקוריות ומדהימות שהשמיע אגב-אורח בימי לימודיו — אלה ידידיו שחרדים על עתידו — יודעים היטב שהאביב המתקרב מסופן לו שבעתיים, כי עסקיו הרופפים עם הנשים רק יתחזקו לנוכח השמיים

התכולים. האם יש פלא אם ביום בהיר אחד יתפסו אותו באחד הרחובות ועיניהם נוצצות: "אם כן, אדוני, מצאנו סוף כל סוף פתרון בשבילי". והוא יודרו לגלות התלהבות ונכונות, אף כי בערמומיות יותיר גשר רחב להיסוג ולהימלט. "מה?"

משרת צופה ביערות. צופה מפני האש. כן, זה דבר חדש. עבודה קלה, ממש חלום. בדידות מוחלטת, עמוקה. שם יוכל ללקט את הוויתו שהתפוררה. מהיכן שאבו את הרעיון?

כן, מהעתונות, מריפרוף קל בעתונות היומית. הוא נדהם, צוחק צחוק גדול, כמעט היסטרי. מה פתאום? איזה מין רעיון? יערות... איזה יערות? יש בכלל בארץ יערות? על מה הם מדברים? אבל הם אינם מחייכים. הפעם הם עקשנים. לא יספיק לעכל את דבריהם והנה הם שורפים את הגשרים בהם הוא מתכונן להימלט, כמו תמיד. "אמרת או — או. הנה הפתרון".

הוא מתבונן בשעונו כממהר, אבל האם לא יידלק אפילו זיק אחד בתוכו? הרי גם נפשו שלו נוקעת מעצמו.

ב

וכן, כשהאביב פותח קמעה את החלונות, השפם בבוקר הוא כבר נמצא במחלקת הייעור. משרד שטוף־שמש, פקיד, פקידה ועוד פקידות. הוא נכנס בלאט, עמוס המלצות מצוינות, טלפונים הקדימו את בואו. הממונה על היערות, אדם חיובי שמגשש דרכו אל הזיקנה, מגחך מעט (כפי שמרשה לו תפקידו) לתוך עצמו. כל ההמולה הזאת בשביל מה? בשביל תפקיד שולי כלי־כך. לכן הוא סקרן לראות את הבא, אפשר ואף יקום לכבודו. חלקת השממה הברורה שעל ראשו של המועמד מעניקה לו מימד נוסף. האיש מעורר אמון דווקא, לא דווקא לצורך התפקיד הזה. "אתה בטוח שזה רצונך? הבדידות קשה במצפה היערות. רק אנשים פרימיטיביים באמת עשויים לשאת אותה. מה אתה מבקש לכתוב? דוקטורט?"

לא, לצערך הוא עדיין בשלבים היסודיים של הלימוד.

כן, ביטל הרבה זמן.

לא, אין לו משפחה.

כן, במשקפיים ראיתו צלולה.

המנהל הזקן מסביר בלשון רכה כי עבודה זו נועדה, לפי הסכם שנחתם, למקרים סוציאליים בלבד, ולא לאי־נאמרי, רומנטיקנים, ההרחה, מלומדים שמבקשים בדידות... אבל, הוא מוכן לעשות פעם איזה יוצא־מן־הכלל ולכלול גם מלומד בחבר־עובדיו האומלל. כן, פשוט גם הוא נמאסו עליו המקרים הסוציאליים למיניהם, הנכים, הפיסחים, המופרעים. מתלקחת שריפה, ועד שמכבי־אש מגיעים עומדים הללו ומתבוננים בבהלה באש. לא יחבטו בשק על שלהבת מסוכנת, לא יחפרו רצועת־עפר לעצור את האש. כשהוא גאלץ לשלוח לשם אדם מופרע נודדת שנתו

בלילות, שמא בגלל חימה בלתי־מובנת, סוציאלית או סתמית, יעלה השומר עצמו את היער באש. בטוח הוא שהיושב לפניו, אף שבעסקי הרוח הוא נתון, יחוש חובה לעזוב את הספרים ולהילחם באש. כן, זאת שאלה של ערכים, סליחה, הזקן שכח פתאום מה המועמד מבקש לכתוב? דוקטורט? שוב הוא מתנצל. לצערו עדיין הוא בשלבים ראשונים של הלימוד. כן, ביטל הרבה זמן, נכון, אין לו משפחה. קוראים למזכירה צעירה.

עתה מחתימים אותו על חוזה צנוע לחצי שנה: אביב, קיץ (הו, הקיץ מסוכן!), וחצי הסתיו. משמעת, אחריות, עירנות, תנאי הפיטורים. דממה משתררת בעוד הוא קורא בריפרוף. המנהל והמזכירה כבר שולפים בשבילו עט, אבל הוא מעדיף להתום בעט שלו. חותם על כמה העתקים. המשכורת הראשונה בחמישה באפריל. עכשיו הוא מתרווח בכיסאו. אינו יכול לקום, עדיין הוא עייף. אינו רגיל להתעורר מוקדם כל־כך. בינתיים הוא מנסה לקשור קשרים כלשהם, להראות התעניינות. שואל על שטחי היערות, על גובה העצים. למען האמת, הוא מוסיף לגלגל בהרחבת הדעת במין נימנום מסופן, מעולם לא ראה יערות של ממש בארץ הזאת. כן, כמה חורשות עתיקות שאינו סבור (חה־חה־חה) ש"המוסדות הלאומיים" הספיקו לנטען. כן, בחודשות הוא שומע על יערות שניטעים בלי־הרף לכבוד זה וזה וזה... אבל כפי הנראה אינם נראים עדיין... העצים צומחים לאט... לא גדלים... בעצם הוא מבין... האדמה החרבה הזאת... שמע שבחוץ־לארץ...

בסוף הוא מגמגם. כמובן, מיד חש שעשה משגה חמור; וזאת לפי הצחוק המחלחל בעיני המזכירה. נכון יותר — לפי הזעם והתדהמה המתפשטים על פניו של המנהל המגשש בדרכו אל הזיקנה. המועמד עשה, אם נצייר זאת במוחש, טיול בלתי־זהיר ורמס חלקה רפה בצפשו של הממונה על היערות, הנועץ בו עתה זוג עיניים קשות ומשמיע מעין מונולוג ליושב לפניו, המתכרבל בכיסאו.

מה פירוש עצים קטנים? הרי הוא פשוט אינו מתבונן מספיק. ודאי יש יערות. יערות ממש. לא ג'ונגלים, אבל יערות. יסלח במחילה: מה הוא יודע בכלל על הנעשה בארץ הזאת? הרי אפילו כשהוא נוסע באוטובוס אין הוא טורח להרים את ראשו מספרו. זה מצחיק פשוט, הפסקנות הזאת. כבר נתקל בה הזקן אצל צעירים, אבל המועמד כבר עבר את הגיל, אילו היה למנהל פנאי, היה מוכן להראות מפות. אבל הוא עוד יוכח בעצמו. יש יערות בהרי יהודה, בגליל, בשומרון ועוד. אפשר בכל־זאת ראייתו של המועמד מטושטשת. אולי צריך להגביר את כוח המשקפיים. המנהל מבקש מן המועמד לקחת עמו משקפיים נוספות. אין צורך בצרות נוספות. שלום.

לאן שולחים אותו?

לאחר כמה ימים יבוא שנית. כבר לא המנהל מדבר אליו אלא פקיד צדדי. שולחים אותו אל אחד היערות הגדולים. אינו יחיד שם אלא עובד במקום אדם ערבי. בטוחים הם שאין לו דעות־קדומות. שלום, רגע, יוצאים ביום־ראשון.

ג

הדברים מתרחשים במהירות. הוא מנתק קשרים והנה הם ניתקים בקלות מפתיעה. הוא מפנה את חדרו ובעלת-הבית שמחה משום-מה. בלילות האחרונים הוא לן אצל אחד מידידי המלומדים, המודרן להכין בשבילו תכנית לימודים. בעוד הידיד השקדן ממלא את המזוודה ספרים בחדר האחד מלטף הצופה-לעתיד ביערות את האשה האהובה בחדר השני. הוא מהורהר, ידיו רכות, יש בו משהו התרוננות לקראת המחר. את מה יחקור? ידידיו אומרים: את מסעיה-הצלב. כן, זה בדיוק בשבילו. כל אחד מתמחה בשטח מסוים. יכול לצאת ממנו חוקר קטן, רק שלא יהיה בטלן. צריך שיביא מן היערות איזה רעיון מדעי מדהים. ידידיו כבר ימצאו לו את הצידיק. אבל בבוקר, כשבא הטנדר של מחלקת-הייעור ליטול אותו מתוך קרעי שנתו, נדמה לו לפתע שבעצם כל זה נעשה רק כדי להיפטר ממנו; ובתוך צינת הבוקר המסמרת את בשרו לא יוכל להתנחם אלא בכך שגם הרפתקה זו, כשאר הרפתקותיו, תיבלע בתוך הנימנום. היש פלא אם העיר הנישאת על ההרים, הנותרת אחריו, נמוגה כמו חלום? הוא מפקיר את עצמו לטיילטולי הדרך. הפועלים היושבים לידו עם מעדריהם וסליהם מצטמצמים מפניו. הם חשים מיד כי הוא לעולם אחר הוא שייך. הקרחת והמשקפיים הם רמז ראשון אבל לא אחרון. נוסעים חצי יום.

הטנדר עזב את הכביש הראשי ונכנס לתוך דרכי-עפר זרות וארוכות, בין מושבי עולים מטושטשי-שם. פועלים יורדים ופועלים עולים. הכל מקבלים הוראות מן הנהג, שבמקומות אלה הוא האדון. אנחנו מדרימים? שדות רחבים מול שמיים של תכלת אביבית. האדמה עדיין לחה ופירורים נושרים מגלגלי המכונית. רק בשעות הבוקר המאוחרות הוא מגלה לראשונה את היערות הפזורים בין הסלעים. ארנים צעירים, דקים, ירקרקים וזעירים. "הרי שצדקתי", הוא מהרהר בבת-חיון. אלא שבהמשך הדרך העצים גדלים. האור מתחיל להתנפץ לרסיסים. צללים גדולים פולשים למכונית כמו נוסעים סמויים. כל הזמן מתחלפים האנשים, רק הנהג, הנוסע ומזוודותיו נשארים קבועים. היערות מתעבים, החשיפות נעלמת. בכל מקום ארנים, באורח עקשני רק זן אחד, בלא גיוון. הוא עייף, מכוסה אבק, רעב. כיוון הרוחות אבד לו מזמן. השמש מתעתעת בו, סובבת סביבו. אינו רואה לאן הוא נוסע אלא רק את אשר הוא מותיר אחריו. בשעה שלש מתרוקן הטנדר מאנשיו והוא נשאר יחיד. שעה ארוכה מטפסת המכונית בדרך הטרשים. הוא נרגז, שפתיו חרות. בייאוש הוא מנסה להוציא ספר מאחת המזוודות, אבל הטנדר נעצר פתאום. הנהג יורד, מטיח את הדלת, בא אליו ואומר:

"זה-רעה. הקודם לך כבר ברח אתמול. כל ההוראות תלויות למעלה. אתה הרי יודע לקרוא".

ביגיעה מרובה הוא נושר לבסוף עם שתי מזוודותיו. בית-אבן נחמד ומזור מתנוסס על גבעה לפניו. ארנים מכל הגדלים מקיפים אותו מכל צד. רוח של בדידות נושבת. הוא מצוי בגובה רב, אף כי עדיין לא הכל מתגלה לעיניו. שתיקה, דממת העצים.

הנהג מחלץ את אבריו מתבונן, גומע את האוויר, את האור; לפתע, מפטיר שלום ונכנס בחזרה לתוך תאו ומתניע את המכוננית.
 הרטה אוחזת את הנשאר. ייאוש. מה זה? רגע! אינו מבין. הוא רץ אל המכוננית, מטיח באגרופיו על הפח. לוחש בזעם לנהג התמה.
 "אבל האוכל... מה על האוכל?"
 מסתבר שהערבי דואג לפל.

ד

לברו ישתרך במעלה הגבעה ושתי המזודות בידיו. העולם מתגלה לעיניו אט-אט. דלת-הכניסה פתוחה והוא נכנס לקומה הראשונה. אפלולית, חפצים מונחים על הרצפה, שיירי אוכל, עקבות של ילדה, ייאוש מתעצם. הוא מניח את המזודה ועולה פוזר-רוח אל הקומה השניה. נוף נהדר מדהים אותו. חמש גבעות מכוסות פלומה סבוכה של יער-ארגנים ירוק. אופק כחלחל עם ים רחוק. מיד הוא מתרגש, מתלהב, שוכח הכל. אף מוכן לשנות דעתו על מחלקת-הייצור.
 טלפון, משקפת ודף הוראות. שולחן רחב ולידו כיסא בעל מסעדים. הוא מתישב בניהות וחמש פעמים רצופות הוא קורא את ההוראות, מתחילתן ועד סופן. לבסוף הוא שולף את עטו ומתקן מעט את הסגנון. בחיבה הוא מביט במכשיר השחור. דעתו זוחה עליו. שמא יתקשר אל אחד מידידיו בעיר, יאמר מלה של חיבה לאחת מאהובותיו המזדקנות. יודיע שהגיע בשלום, אולי יתאר את הנוף. מעולם לא עמד לרשותו טלפון ציבורי. הוא מרים את השפופרת ומצמידה אל אזנו. גירגור אינסופי. כללי התקשורת זרים לו. הוא מנסה לחייג. לשווא. הגירגור אינו משתנה. לבסוף הוא מחייג את המספר אפס. כאזרח נאמן המבקש תשובה אזרחית, מנומסת. הטלפון יוצא משתיקתו.

מכבי-אש עונים לו "מה קרה?" מבוהל. דאגה אמיתית בעבר השני (היכן לכל-הרוחות?). עוד אינו מספיק להוציא מלה וכבר שאלות נמטרות עליו. מה גדל האש? מאיין הרוח? מיד הם יוצאים. עד שהוא מגמגם את דבריו כבר מתניעים שם איזו מכוננית. בהלה נופלת עליו. הוא קופץ ממקומו, השפופרת לפותה בתוך ידו. זיעה קרה עוטפתו. בשארית המלים שבפיו הוא מסביר הכל. לא כלום. אין אש. אין דבר. רק היפרות. הרגע הגיע. רצה להתקשר אל העיר. שמו כר-וכך. זה הכל. דממה בעבר השני. הקול מתחלף. הפעם כנראה מדבר המפקד. נעים מאד, אדוני, רשמנו את שמך. האם קראת את כל ההוראות? אין כל אפשרות לשוחח שיחות פרטיות. הרי רק הרגע הגעת. האם יש לך צורך מיוחד? אשתך? ילדיך?

לא, אין לו משפחה.
 אם כן, מה הבהלה? הבדידות? הוא יתרגל. בבקשה לעתיד לא להפריע. שלום. מקווים, חה-חה, לא להתראות.

המעגל נסגר עליו מעט. ורדרדות באופק. הוא עייף, רעב. השפים לעת בוקר, דבר שאינו רגיל לו כלל. המבט הגבוה, השליט הזה, מטיל עליו סחרחרות. אין צורך

לומר — הדממה. הוא נוטל ביד רכה את המשקפת ומקרבה אל עיניו. העולם נע לקראתו, מטושטש. ארנים זקופים קופצים מולו. הוא מכוון את היער, את הגבעות, את אופק הים — אל מהות עיניו. משתעשע מעט ואחר מניח את המשקפת ומתרווח בכיסא. עכשיו יש לו מושג ברור מעבודתו החדשה. התבוננות בלבד. רוח דקה מקיפה את לבו. הוא שוקע בנימנום, אם לא בשינה ממש.

לפתע יתעורר — ואור אדום בוהק במשקפיו. מטושטש, מבוהל, חושיו רפים. נדמה לו שאש אחזה ביער והוא החמיץ אותה. הוא קופץ מכיסאו, לבו הולם בחזקה, אוהו בטלפון, במשקפת; עד שהוא מעלה בדעתו שזאת השמש, רק השמש השוקעת בין העצים. לפניו המערב. עכשיו הוא יודע. בלאט הוא צונח בחזרה על כיסאו. לבו נצבט במין אימה, במין ריקנות. נדמה לו שהוא עוזב פה, שכוח. משקפיו מתערפלות והוא מסיר אותן ומקנח.

כשירדדים דימדומים נשמעים צעדים.

ה

ערבי וילדה מתקרבים אל הבית. הוא מזדרז לקום מכיסאו. הם מבחינים בו, נושאים עיניהם ונעצרים מיד — נדהמים למראה הדמות המלומדת, הרכה. הוא מרכיב ראשו. הם ממשיכים בדרכם, צעדיהם נעשים רהויים לפתע. הוא יורד אליהם.

מסתבר שזה ערבי זקן ואילם. במלחמה כרתו את לשונו. הם או אנחנו, האם זה משנה? מי ידע מה היו המלים האחרונות שנתקעו בגרונו? בחדר האפל, שחלונותיו יוקדים באור אחרון, לוחץ הצופה את היד הכבדה, גוחן ללסוף את הילדה הנרתעת באימה. מעגל הבדידות מקיף אותו כליל. הערבי מעלה אור. הצופה ישן למעלה.

הערב הראשון עובר ועצב מכוסס אותו. אורן הצהבהב והקלוש של הנורות משרה דיכודן. ניחומים הוא שואב בינתיים רק מהנוף הפתוח, מפחלחלות הים הרחוק שהשמש מפרפרת בתוכו. הוא יושב צפוד אל כסאו ומתבונן ביער הגדול שנמסר לעיניו. סבור הוא שהאש עלולה לפרוץ בכל רגע. באיחור רב מעלה הערבי את ארוחתו. טעם מוזר, תערובת של טעמים. אבל הוא בולע את הכל ללא שיור. עיניו משוטטות ברעבתנות בין הצלחת לסבך העצים. לפתע, תוך כדי לעיסה, מתגלים לו כמה אורות רחוקים של ישובים. הוא חושב מעט על נשים. מתפשט את בגדיו, פותח את המזוודה שאין בה ספרים, ומוציא את כליו. דומה לו שכבר עברו ימים רבים מאז עזב את היער. מתפרבל בכמה שמיכות, פניו מול היערות. רוח קרירה מלטפתו. איזו מין שינה תצמח פה? הערבי מעלה לו כוס קפה לחיזוק כוח הערות. הצופה מבקש היה להסיח עמו על משהו; אולי על הנוף, או שמא על מיעוט האור. עוד מהעיר נותרו בפיו כמה מלים, אלא שהערבי אינו מביין עברית. הצופה מחייך בעייפות, בתודה. משהו בקרחתו, בברק משקפיו, מטיל על הערבי אימה.

השעה תשע־וחצי — תחילתו של לילה. מקהלות צרצרים אומרות שירה. הוא נלחם בשינה המשתרגת עליו. עיניו נעצמות ולבו מכה אותו. המשקפת תלויה על חזהו וכפעם בפעם הוא נוטלה, סומא־משינה, ומקרבה אל עיניו, כשזוכית בזוכית

נוקשת הוא פוקח את אישוניו והנה הוא בתוך היער, בין ארנים מרשרשים, בולש אחר אש. חשיכה.

כמה זמן דרוש ליער כדי להישרף? אולי יתבונן בכל שעה או בכל שעתיים. אפילו יתחיל היער לבעור הרי יספיק להזעיק עזרה להצלת השאָרית. המילמולים בקומה הראשונה גוועו. הערבי וילדתו כבר נרדמו. והוא פה למעלה מדמדמ, עיין מהנסיעה, בין שלושה קירות ופירצה המובילה עד אופק הים. אינו רשאי להתהפך על משכבו. הוא מנמנם ושרוי כל העת באימה שמא הוא מחמיץ אש המתלקחת במחותרת. בחצות הליל הוא עובר ליתר בטחון מן המיטה אל הכיסא. ראשו שמוט על השולחן, כבד, מפרקתו שבורה, זועק לשינה, מתחרט, בודד מול הממלכה האפלה והמרשרשת אשר לפניו. כך עוברות השעות השחורות של הלילה הראשון; עד שבזוויות עיניו הוא רואה איך הבוקר צומח בין הגבעות.

רק מתוך עייפות לא נמלט לאחר הלילה הראשון. הימים והלילות הבאים מתחלפים לפניו כמו על מסך עשוי אָד לבנבן וחלומי המואר מדייממה בזהר הלוחט של השמש השוקעת. לא הוא אלא איזה אדם זר היה תועה באותם ימים ראשונים בין הקומה הראשונה לשניה, המשקפת שמוטה על לבו, לועס מתוך הזיה את הארוחות שהערבי הלא־נראה מותיר לו. האחריות הכבדה שנפלה עליו פתאום תממיהה אותו. קשה מכל — השתיקה. אפילו עם עצמו אינו מספיק להתליף אלא מלים בודדות בלבד. האם יוכל לפתוח ספר פה? עדיין אינו שבע את הנוף המדהים והמרנין אותו. לאחר עשרה ימים של ייסורים הוא שב אל עצמו. די לו במבט חטוף כדי להקיף את כל חמש הגבעות. כבר הוא מסוגל להירדם ועיניו פקוחות. הרי זה כשרון חדש, ואפילו מעניין.

1

באיחור קל של שבועיים־ומשהו נפתחת סוף כל סוף מזודת הספרים. האיחור אינו מדאיגו כלל כי האביב, הקיץ וחצי הסתיו עודם לפניו. היום הראשון מוקדש למיון הספרים, פיענוח כותרותיהם, דיפדוף קל בעמודיהם. אין לומר שאין הנאה מההתעס־קות בספרים עבים, ריחניים ומסומנים. הטקסט בלועזית, המובאות בלטינית. מלים זרות מעולמות אחרים. הוא מודאג קצת. נושא העבודה — "מסעיה־הצלב". באספקט כלל־אנושי, כלומר כנסייתי. הפירוט עדיין חסר. "מסעיה־הצלב" הוא לוחש לעצמו, ועולה בו חדנה מן המלים, מצירופן ההכרחי. הוא בטוח שטמון בנושא ענין אפל אשר ידהים אותו, אשר ידהים בו אחרים. דווקא מתוך הנימנום הזה, המקיף את מוחו כעננה קבועה, יתגלה לו הדבר.

ביום המחרת הוא עסוק בתמונות. הספרים גדושים תמונות, משונות ומצחיקות. נזירים, חשמינים; כמה מלכים מטושטשים, אבירים רזים, יהודים זעירים ומרושעים. תמונות־נוף חדשות, מפות. הוא מעיין, משווה, מנמנם. בדרך הקשה אל המופשט הוא מבקש מעט במוחש לפוש. בלילה אינו יכול ללמוד מחמת יתוש. בבוקר הבא הוא אומר לעצמו: הזמן המופלא. איך הוא ניגר כאן במהירות בבדידות הזכה. הוא

פותח את הספר הראשון בעמוד הראשון, קורא את מבוא המחבר, את דברי-תודתו. קורא מבואות אחרים, תודות שונות, מתבונן בהוצאות, בודק קצת תאריכים. בצהריים מוסחת דעתו מן הספרים בעטייה של שלהבת מדומה הנגלית לו בין העצים. שעות ארוכות הוא מתוח, נסער, בולש במשקפת, כפי-ידו על הטלפון. רק לבסוף, לקראת הערב, הוא מגלה שאין זו אלא שמלתה האדומה של הערביה הקטנה המתרוצצת בין העצים. למחרת, בעוד הוא מסתער לפענח את העמוד הראשון, מופיע לפתע אביו ומזוודה בידו.

"מה קרה?" נבהל האב.

"כלום... שום דבר..."

"מה פתאום נעשית שומר-יערות?"

"קצת בדידות..."

"בדידות...", הוא תוהה, "אתה מבקש בדידות?"

האב גוחן על הספר הפתוח, מסיר משקפיו העבות ומצמיד את עיניו לכתוב. "מסעי הצלב", הוא לואט, "בזה אתה עסוק?"

"כן".

"אני לא מפריע לך? לא באתי להפריע... יש לי מעט חופש..."

"לא, אתה לא מפריע..."

"נוף נפלא".

"כן, מאד נפלא".

"רוזית..."

"אולי".

"לא יכולת ללמוד בספריות?"

מסתבר שלא. דממה. האב בולש את החדר כמו קיפוד קטן. בצהריים הוא שואל את

בנו:

"אתה חושב שבודד כאן? שתמצא בדידות?"

"כן. מה יכול להפריע?"

"לא באתי להפריע".

"ודאי... מה עולה על דעתך?"

"אני אסתלק עוד מעט".

"לא, אל תלך... בבקשה, תישאר..."

האב נשאר שבוע.

בערבים ביקש האב להתיידד עם הערבי וילדתו. מימי נעוריו הוא יודע כמה מלים ערביות שלא נפרדו ממנו, ובכל הזדמנות הוא מבקש לתת להן מובן. אלא שהערבי אינו מבין כלל את המבטא ומנענע ראשו בכבודות.

הם יושבים דוממים יחדיו. הבן אינו יכול לקרוא אחת כשהאב לידו, אף שהלה ממלמל כל הזמן: "אל תחשוב עלי. אני אצטמצם בפניה". בלילה ישן האב במיטה היחידה והצופה משתרע על הרצפה. לפעמים מתעורר האב בלילות ומוצא את בנו

הער. "אולי נתחלף", הוא אומר, "אתה תישן במיטה ואני אתבונן ביער". אולם הבן יודע היטב שאין האב רואה כלל יער אלא כתם מטושטש. עד שהאש לא תחרוך את בגדיו הוא לא ירגיש בה. ביום הם מתחלפים — הבן מוטל על המיטה והאב יושב ליד השולחן ומנסה לקרוא בספר, שעדיין הוא פתוח. מאד היה רוצה לקשור שיחה עם בנו, ללבות איזה ויכוח. למשל, אינו יכול להבין למה לא יעסוק הבן ביהודים של מסעי־הצלב. הרי ההתאבדות ההמונית היא דבר נפלא ונורא. הבן מגחך בטוב־לב, מפטיר משהו בשפה רפה, שותק. בימים האחרונים לשהותו עסוק האב בערבי האילם. המון שאלות ממלאות את לבו. מי הוא? מאיין בא? מי כרת את לשונו? למה? הנה, הוא גילה שנאה בעיניו. יצור כזה עשוי עוד להצית יום אחד את היערות. למה לא?

ביומו האחרון ניתן לאב להשתעשע במשקפת. מזודתו בידו, גזו כפוף, הם לוחצים ידיים. פתאום מתקשרות דמעות בעיניו של האב הקטן.

"אני הפרעתי לך, אני מרגיש שהפרעתי..."
 לשווא ימחה הבן, לשווא יגמגם על מרחבי הזמן שעודם לפניו: על חצי האביב, על הקיץ השלם והארור, על הסתיו הרחוק.
 ממרום שבתו הוא רואה את האב סומא ואבוד מגשש אחר דלתו האחורית של הטנדר. הנהג נוהג בו בגסות ובקוצר־רוח. כשהטנדר נעקר מנופף האב לשלום בטעות ליער. כיוון הרוחות אבד לו.
 עדיין סבור הנשאר מול היערות כי לו בן — לא יהיה.

ז

שבוע ימים הוא זוחל משורה לשורה על גבי הכתוב הקשה. אחרי כל משפט הוא מרים ראשו להתבונן ביער. עדיין הוא ממתין לאש. האוויר סביבו מתחמם. על אופק הים תלוי אֵד של שרב, בגדיו של הערבי השב עם־ערב ספוגים זיעה, הילדה אף היא עייפה. מכל הבחינות מצבו שפיר. להימצא בימים כאלה בגבהים שמעל לכל עיר. אמנם, לכאורה עובד הוא בלי הפסקה. אולם, האם התבוננות קרויה עבודה? הטמפרטורה עולה מיום ליום. הוא תוהה אם עדיין אביב בעולם או שמה הקיץ כבר התגנב במסתרים. מהיער אין ללמוד על השינוי. מלבד אולי קוצים שמצהיבים בין העצים. שמיעתו מתחדדת. איושת אילנות מרחפת בלי הפסק באזניו. עיניו מזדהרות מחמת השמש המתגברת, חושיו מתעמקים. במובן מסוים הוא מתקשר אל היערות. הנה, אף בחלומותיו מתרבים העצים. הנשים מתכסות עליים.
 הטקסט קשה, המלים רחוקות. מסתבר שאין זו אלא הקדמה של הקדמות. אבל יסודיות שבו אינה מרפה משום פיסקה. כל מלה הוא מתרגם ואת התרגום הוא מתקין בחרוזים פשוטים וקלים, כדי שהמלים תתערבבנה בתוך לבבו ולא תתמלטנה אל הדממה שמסביבו.
 היש פלא אם ביום־הששי הוא מונה רק שלושה עמודים קלים עליהם עבר מתוך

אלפים. "עייפות החומר", הוא מלחש לעצמו ומלטף את השולחן בקצות אצבעותיו. אפשר ינوح? בערב־שבתות עולה עצבות חגיגית מן הממלכה הירוקה הפרושה לפניו ולבבו נצבט. אפילו אינו מאמין לא באלוהים ולא בשליחיו. עדיין יש קדושה המשניקה את גרונו.

לכבוד היום הקדוש הוא מסרק את זקנו. כן, זקן חדש צומח כאן עם הארנים וכנגד הקרחת הוא יוצר מזיגה מפתיעה. הוא קם ומטיל מעט סדר בערבוביה. נייר שנשמט זוכה להרמה. מה זה? דף ההוראות לצופה־ביערות. הוא שב וקורא בענין, והנה הוראה שנשתכחה, או שמה נוספה בידו שלו?

"איש מצפה־היערות ייצא כפעם בפעם לטיול קצר בין העצים על־מנת לחדד את החושים".

כצעדי תינוק כן צעדיו הראשונים בתוך היער גופו. בחוג צר הוא סובב את המצפה, כמתירא לנטשו. אלא שהעצים מושכים אותו אליהם כבכשפים. אט־אט הוא מעמיק והולך בין הגבעות. אם יריח שריפה ירוץ בחזרה.

הרי עדיין אין זה יער כי אם תקוה והבטחה לעתיד. כדור־השמש נגלה פה־ושם בין הצמרות, והפוסעים בין העצים טבולים בתוך שברירי־אור. זה איננו יער רוחש אלא יער שקט עד למאד, כמו בית־קברות. יער של בדידויות. הארנים זקופים, רציניים ודקים. כמו גדוד טירונים שממתין למפקדו. זה מוצא חן בעיני השומר המסתובב — משחק האור עם הצל. כל הזמן הוא רומס מחטי־אורן קמלים. לארנים שלכת מתמדת, מרפרפת, קלה. כסות של חיים ומוות עוטה אותם בערבוביה.

האנושי הסגלגל נע בין האילנות שערגתם זקופה כל־כך, ופורצת. בשרו כואב מעט, כאב של חילוץ־אברים. רגליו כבדות. לפתע צדות עיניו את קו הטלפון. חוט צהבהב המעלה ריח מבואש. הנה, כזה הוא הקשר אל העולם. הוא מתחיל לפסוע בעקבות החוט הצהוב, מחפש את מקורו. כמה נלבבים פיתוליו חסרי־המשמעות בין האילנות. מן־הסתם נתנו ללץ לגלגל את הפקעת בדרך הגבעות.

לפתע הוא שומע קולות. נעצר, רוכן ומהסס. קרחת־יער קטנה נגלית לעיניו. הערבי יושב ליד מעדרו, על ערימה של אבנים. הילדה מספרת לו משהו נרגש, מתארת בציוריות חיה. הצופה קרב אליהם חרש חרש, כפי יכלתו הפכדה. הם חשים בו מיד, מריחים את ישותו הזרה ומשתתקים באחת. הערבי קופץ ממקומו, עומד ליד מעדרו כמסתיר סוד. הוא ניצב לפניהם ללא מלים. הרי ערב־שבת היום. אל לבו התגנבו געגועים. הוא עומד בוהה כמו מנהל־עבודה המוטרד בענין טפל וסתום. הרוח החרישית מלטפת את עיניו. לולא היה חושש למעמדו אפשר היה מזמר להם מעט. דממה. הוא מחייך פזור־רוח, עיניו תועות, ומסתלק אט־אט; בכבוד ככל האפשר.

השנים נותרו משותקים. חדותה של הילדה קמלה באמצע הסיפור שנפסק, הערבי קם לנפש את הקוצים שלרגליו. אבל הצופה כבר מתרחק, מפליג אל תוך הממלכה. כבר שעה תמימה הוא סובב בין העצים ועדיין הוא מגלה תגליות. למשל, שמותיהם של נדבנים. לא שיער שאין זה סתם יער אלמוני אלא יער שיש לו שם, ולא שם

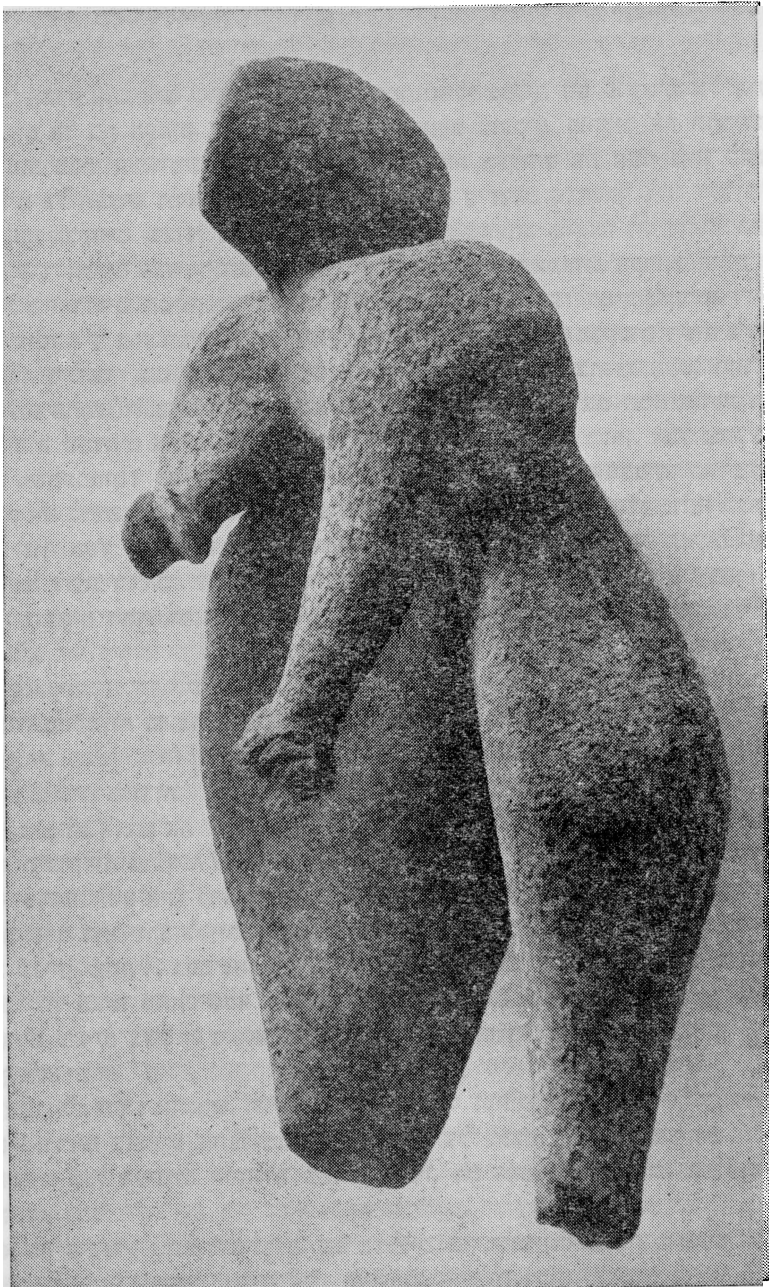
אחד בלבד. על סלעים רבים קבועים לוחות של נחושת, ממורטים עד־ברק. הוא רוכן, מסיר משקפיו וקורא: לואיס שוורץ משיקגו, מלך בורונדי בלווית עמו. קרני־שמש פיזיות משתעשעות בין האותיות. השמות נדבקים בו כמו מחטי האורן הנושרים לתוך כיסיו. מה מזורז? הזכרון העייף מנסה להתחדש בשמות חסרי־הפרצופים. הוא הולך וסופג אל תוכו שם אחר שם, וכשהוא מגיע למצפה הוא כבר עורך חזרה קלה על השמות שבאמתחתו. חיך טפל על פרצופו. ערב־שבת.

גל של עצבות נכמר בתוכו. דעתו צלולה עליו לחלוטים, משום מה. נברח מפה ביום־הראשון, הוא לוחש לפתע לעצמו ומתחיל לפזם בדל של שיר. תחילה בלא־קול, בהימהום פנימי, אלא שעד־מהרה מסתלסל קולו אל השמיים המחשיכים. העצים מקשיבים בתמהון. תהום מסותרת עונה לו מאחור. השמש נוטפת. שקיעה נקרעת בכל מיתרי האור והוא שר לעומתה בצעקה, מזייף את המנגינות דרך־חירות, בהפקר של בדירות. פוצח בשיר אחד ולפתע פוסק וגולש לשיר שני. בלא לשנות את הטון. עיניו מתקשרות בדמעות. לבסוף החשיכה חונקת את גרונו, הוא שומע לפתע את עצמו ומשתתק.

היער שב לדממתו. שרידים של אור. עוברות חמש דקות והערבי וילדתו מגיחים מסבך מחבואם ובהשפלת־ראש ממהרים אל המצפה. השבת עוברת בשקט מופלא. הוא רגוע לחלוטים. לשם שינוי אף התחיל סופר את העצים. ביום־הראשון הוא כבר אומר להימלט, אלא שהטנדר מביא לפתע משפורת שקיימה נשכה. הוא נדהם, מודה בקול נרגש לנהג המלגלג. משמע, יש שכר בעולם המרשרש. הוא שב אל הספרים.

ח

ימי הקיץ הלוהטים. כן, הציפרים. שכחנו את הציפרים. אל־נכון נבנה המצפה על פרשת דרכים קדומה של ציפרים, כי איך נסביר את להקות הטירוף שמתקבצות מכל היער להתחבט פה על הקירות, להתגולל במיטה, לעוט על הספרים, להשיר נוצות אפורות, פֶּרֶש ירוק, אי־מנוחה באוויר הכבד — ולהיעלם בדרכּן העקלקלה אל הים. חלה בו תמורה. כן, שזוף, אבל זה עדיין לא העיקר. החום גואה בו. מפחיד אותו. שרב כבד עשוי לעורר את היער להתאבדות; לפיכך הוא מכפיל את עירנותו, לוחץ את המשקפת בחזקה אל עיניו ומעביר מבט מדוקדק על היער המופקד עמו. היכן הוא? עשרים עמודים קלים כבר מאחוריו, אלפים עוד לפניו. מה הוא זוכר? מלים אחדות, בדל של רעיון, אווירה של ערב מסעי־הצלב. הלילות שקטים. יכול היה ללמוד ולהתרכז לולא היתושים. זמן רב הוחמץ בסידורים. הוא מכבה עליו את האורות ויושב באפילה לילה אחר לילה. המלים נשרו ממנו כמו קליפות ריקות. צרצרים. מקהלות תנים. עטלף כבד־כנפיים חוצה את האופל. רחשושים. טיילים מתחילים להגיע אל היער. טיילים מאורגנים, לעתים בודדים. במשקפת הוא

חיה מחותך־פישמן : דמות שוכבת

עוקב אחריהם. גילים שונים, מעניינים. כמו נחילי נמלים הם פושטים על היער, פולשים אל בין העצים, קוראים זה לזה, מפריחים צחוקים, פורקים את תרמיליהם מעליהם בבת־אחת ומשליכים על האדמה, פושטים מעליהם את אשר ניתן לפשוט ותולים על העצים, ומיד עולים לרגל אל המצפה.
מים הם מבקשים. מים!

הוא יורד אליהם ומעורר השתאות. כן, בהחלט מעורר השתאות. הקרחת הזאת בין הארנים הירוקים, המשקפיים הכבדות, הכל מצביע בבירור על דמות מקורית. הוא עומד ליד ברז המים, זקוף ואיתן, ומשקה את העם. הכל מבקשים רשות לעלות למעלה ו"להציץ בנוף". הוא מסכים בחדוה. הם מצטופפים בחדרו הקטן וקוראים קריאות־התפעלות בנוסח קבוע. הוא מחייך, כאילו הוא יצר את הכל. דווקא הים, הים הוא שמדהים אותם. לא העלו על דעתם שאת הים רואים מכאן. אבל כמה מהר הם משתעממים! העיפו מבט אחד, התפעלו, וכבר הם מסתובבים באי־מנוחה ומבקשים לרדת בחזרה. מציצים ברשימותיו, בספרים הכבדים, ויורדים מלאי הערצה, לו ולנוף אשר עמו. המדריכים מבקשים ממנו לתת איזה הסבר על המקום. אולם אין מה להסביר. הכל עדיין מלאכותי. אפילו ארכיאולוגיה־למתחילים אין כאן; רק כמה נדבנים החרוטים על הסלעים. האם הם מבקשים לשמוע את השמות? הנה למשל...

הם צוחקים

הבנות מסתכלות בו בחיפה. לא, אין הוא יפה. אבל האם לא יוכל להיחרט על אחד הלבבות.

הם מבעירים מדורות.

מבקשים הם להחם את תבשילם או את בשרם הרך. חרדה אזרחית אוזנתו. שלהבות קטנות בוקעות מתוך היער, עשן כחלחל ועליו מתחיל להיתמר על הצמרות. שריפה ולא־שריפה. הוא אינו מרפה, בעד למשקפתו, מן הדמויות העליונות, המזמרות. לעת ערב הוא יורד לסייר בממלכתו הצוהלת, המבהבת. מבקש הוא להזהיר מפני מה שניתן להזהיר. בפסיעות רכות, בלא קול, הוא קרב אל המדורות, אל החבורות הטבולות באש. מתוך שלא חשו בבואו הם נדהמים כשהם מגלים אותו פתאום. עשרות עיניים צעירות נישאות אליו, בבת־אחת. המדריכים קמים מיד.

"כן, מה יש?"

"האש... להיזהר! גץ אחד, והיער נשרף..."

הם מזדרזים להרגיע אותו. מניחים כפותיהם על לבכם הצעיר ומבטיחים חגיגת להשגיה בכל העיניים הזוהרות בשורה לפניו. הם ישמרו על המידה הנכונה. וכי מה הוא סבור?

הוא פורש לצד; נרגע ולא־נרגע. שם בצללים, בדימוי האש, הוא משתהה ומבטו תועה. הנערות חושפות את רגליהן הצחורות. איילות רכות. האש מתפצחת ברינה חרישית, בעדינות. הוא קומץ את אגרופיו בכאב. לו יכול היה לחמם את כפותיו מעט.

"אולי תצטרף?" הם מזמינים אותו באדיבות. נוכחותו המאונכת מטילה מעט מבוכה.

תודה, לא. אינו יכול. הרי הוא עסוק בלימודים. במועניניהם ראו את הספרים. עתה אין עליו אלא להסתלק בצעדים מהורהרים. אבל כשהוא נעלם מעיניהם הוא מטיל עצמו לפתע בין העצים, מתחבא בין ענפי המחטים. מביט מרחוק באש, בנערות, עד שהכל כבה ושמיכות נפרשות לשינה. הם עדיין שייכים לעולם שחי בין תרדמה לתרדמה. צחקוקים, צווחה מעושה של נערות, גערות המדריכים. עד שיתחיל לחשוב, עד שיבור לו דמות אחת, כבר יעלה השחר. השתיקה עדיין נאה מן הכל. בחצות הלילה הוא מגשש דרכו בין העצים, חוזר אל המצפה. יושב במקומו הקבוע ומצפה. אפשר ואחת הדמויות תחתור פה באפילה אליו. אבל דממה. הם עייפים, הם כבר רדומים.

וכך למחרת ובשאר הימים.

הוא פותח בהשכמת הבוקר את ספרו והנה שירה פראית עולה מרחוק. הוא אינו נושא עיניו מן האותיות אולם כבר ידו מגששת אחר המשקפת. דממה מנומרת. רצדי־אור בין הענפים. עיניו נאמנות לפתוב, אולם מחשבותיו כבר זונות. מזוויות עיניו הוא עוקב אחר התהלכה המפלסת דרכה בתוך היערות; ממין את הגילים, את המוצא, את חדרות הנעורים. מין הפקר ניכר מרחוק, כאילו שיירה של צלבנים; אלא שהנשים פה חשופות. הוא רועד, נחנק פתאום. מסיר משקפיו וחובט ראשו אל הספרים. לאחר חצי שעה הם מגיעים. מבקשים כרגיל לשתות מים ולראות את הנוף. כבר שמעו שרואים מפאן נוף נהדר. אפשר וגם על הלומד שמעו, אולם הם מחרישים. המדריכים מעלים קבוצות־קבוצות אל חדרו שנעשה רשות־הרבים. כשהם מתפורים ביער מיד עולות מדורות, כאילו צורך ראשון הוא להם. בערב הוא רץ בין חמש הגבעות, מאש לאש, ספק מתוך חובת אזהרה ספק מתוך רצון סתום להתגלות. אך לעולם אינו מצטרף אל החבורות. מעדיף הוא להיסתר בסבך. השירה מכה בלבבו, יותר ממנה — הלחישות. לילות קיץ חמים. משהו ניגר כל הזמן בין העלים.

אט־אט מתערבבים הטיולים זה בזה, אלה באים ואלה עוזבים. עד שהוא לומד כמה שמות בולטים וכבר בעליהם נעלמים ורק צלילים נשארים תקועים בין הענפים. רפיון משתלט עליו. כבר אינו טורח להזהיר מפני סכנת האש. אינו פוצה פה. אדרבה, שמח היה לו התפתחה שריפה קטנה, מהומה מקומית. אלא שהמטיילים מאד אחראיים. בעצמם דואגים למחות כל אוד עשן. המדריכים באים ומרגיעים את הצופה מראש.

עד כמה זנח את הלימוד תעדנה הציפורים שהוא אורב להן בלי־הרף לבל תתקרבנה אל שולחנו. כבר חודש ימים לא הפך דף, ובין שתי מלים נשאר תקוע ומפרפר. הוא אומר: ירפה החום מעט, יסתלקו המטיילים — אז ארוץ על השורות. לו יכול היה לפסוח על המלים ולהגיע לעיקר. פעם בפעם הוא רושם במחברתו רשימות קלות, בין השיטים, מעין היררהורים, סיכומים של השערות. לא הרבה. משפט אחד ליום.

בעקפים הוא מבקש להשתלט על הכל. אך ספק אם השתלט אפילו על היער שמול פניו. הנה הערבי וילדתו נעלמים בין העצים, והוא אינו מצליח לגלותם. לעת ערב הם מגיחים מפיוון בלתי־צפוי כאילו עתה־זה הולידם היער. חרש הם מהלכים על פני האדמה. קשובים כלי־כך. מצודדים עצמם מפני הבריות, בוחרים להם דרכי־עקפים. הוא מחייך אל שניהם אבל הם נרתעים.

ערב־שבת. היער מתמלא אנשים עד־למחנק. ברגל וברכב נפלטים לכאן המונים מהערים הרחוקות. היכן הבדידות? הוא מוטל על כיסאו כמלך מודח שמלכותו נשמטה מידי. שעת דימדומים. החמה בראש האילנות מחליקה. רק אזניו שלו מסוגלות להבחין בתוך המולת האדם, בתוך ההמיה, את שוועתה הדקה של האדמה העייפה, הנאכלת בלא־הרף בשיני השרשים הצעירים. משלחת מטיילים עולה אליו פתאום. רוצים פשוט לשאול אותו שאלה. התוכחו, התערבו, והוא יהיה להם לשופט. היכן בדיוק הכפר הערבי המסומן על המפה? כאן צריך להיות בסביבה כפר נטוש אחד. הנה הם אפילו יודעים את שמו, משהו כזה... צריך היה להימצא בעצם פה, בתוך היער גופו... אולי הוא יודע משהו? פשוט מתוך סקרנות...

הצופה מתבונן בהם בעינים עייפות. כפר? הוא תוהה ומחייך באדיבות ובסלחנות למשוגה. לא, אין כאן כפר. כפי הנראה המפה טועה. ידו של המודד רעדה.

אלא שבאחת משעות־הליל הקטנות, בין נימנום לנימנום, מול היערות הצומחים, הרוחשים, צף השם וחוזר אליו במפתיע והוא נתקף אי־מנוחה. יורד הוא אל הקומה הראשונה, מגשש באפילה אל מיטת הערבי המכוסה סמרטוטים, מעיר את הישן בחזקה ולוחש לו את שם הכפר. הערבי התעורר. אינו מבין דבר. עיניו אכולות עייפות. מבטאו של הצופה־באש ודאי מזויף. לכן שב זה האחרון וחוזר על השם פעמים רבות, והנה הערבי שומע ומבין מיד. ארשת דקה של תמהון, של פליאה ואחנה זורמת בתוך חריציו. הוא קופץ ממקומו, עומד בעירומו השעיר ומושיט זרוע כבדה אל ריבוע החלון ומצביע בהתלהבות, בייאוש על היער. הצופה מודה ומסתלק, מניח את הדמות הכבדה העירומה עומדת באמצע החדר. כשיתעורר הערבי מחר יסבור שהיה זה חלום.

ט

טכסים. עונה של טכסים. היער מתמלא טכסים. העצים מתכופפים מרוב כבוד, מקבלים משמעות, נעשים שייכים. סרטים לבנים נמתחים כדי לתחום תחומים חדשים. אוטובוסים מפוארים מגיעים בדרך־הטרשים הקשה, לפניהם ואחריהם שיירת מכוניות מצוחצחות. לפעמים מצטרף אופנוע ועליו שוטר נרגש. אנשים כבדים יורדים אט־אט, מתערסלים כדובים שחורים. הנשים מדדות סביבם כפרפרים כושלים. לא־ט־לאט הם מתקבצים יחדיו, מוחצים בנעליהם השחורות את הסיגריות ודוממים — מתיוחדים עם זכר עצמם. אף הצופה משתתף בטכס, מרחוק, הוא ומשקפתו, בוויית־ראיה חדשה. נאומים קצרים עולים כמו ערפל דק, היער מהלך עליהם דממה. סערת מחיאות־כפיים מלומדות פורצת בבת־אחת, ציחצוח מספריים,

הבזקת מצלמה, סרטים נושרים על האדמה. מסירים לוט ומגלים לעולם אמת קטנה. סיוור קצר בחורשה שנכבשה, והחבורה הנכבדה חוזרת ונמוגה בתוך רכבה ומפליגה להיכן שמפליגה.

להיכן נאסף האור?

בערב, כשירוד הצופה אל הסרטים השמוטים, אל האילנות שנזדקפו בתודה, לא ימצא כי אם שלט חיוור עליו כתוב, למשל: "תרומת הבנות והבנים זקסון לאביהם אף הוא זקסון מבלטימור, בתודה על אבהותו. שלהי קיץ אלף-תשע-מאות..." לפעמים רואה הצופה המשקיף מגבהים כי אחד המוזמנים משיט עיניו סביבו כמוטרד. מצליף מבט הנתקל בעצים כמחפש דבר-מה. הרבה טכסים עוברים עד שמוחו המדמדם של הצופה קולט שאין הלה אלא הממונה-על-היערות בכבודו ובעצמו, החוזר על עצמו, ובאותם בגדים, בכל טכס. פעם הוא יורד אליו.

הזקן פוסע עם מכובדיו בחבורה אחת, מתלוצץ עמהם בלועזית משובשת. הצופה מגיח מבין העצים ומתיצב לפניו לפגישה בלתי-נמנעת. החבורה הפבודה נעצרת בתמהון. דממה שאינה נוחה משתררת פתאום. הגברות נרתעות. "כן, מה יש?" תמה הזקן מעשה-אדנות.

הצופה מחייך חיוך דק.

"אתה לא מזהה? והרי אני הוא השומר... נכון יותר, הצופה... פקיד שלך..." "הה?" טפיחת אגרוף על מצח שחרשתו זיקנה. "לא הכרתי, נבהלתי, הבלואים הללו עליך שינו כליל את הדמות, הזקן הכבד הזה. ובכן, ידידי, כיצד מתקדמת הבדידות?"

"בדידות?" הוא תמה.

הזקן מציג אותו לפני אורחיו.

"מלומד..."

הם מחייכים מוטרדים, מושיטים לו את קצות אצבעותיהם, ומתקדמים. אין להם אמון מלא בנקיונו. אבל הזקן מביט בו דווקא בחיבה גלויה. הירהור עולה במוחו והוא אפילו מתעכב קמעה.

"אם כן, יש יערות", הוא מגחך בערמומיות רחבת-לב.

"כן", מודה ביושר הצופה-ביערות, "יערות דווקא יש... אבל..."

"אבל?"

"אבל שריפות אין."

"שריפות?" שוב תמה הזקן ורוכן עליו.

"כן, שריפות. אני יושב ימים שלמים ומתפלא. קיץ שקט כל-כך."

"מה אתה סח? הרי גם בשנים האחרונות לא נראתה פה אש. אם לומר את האמת,

אינני זוכר שריפה של ממש ביער הזה. הטבע אף הוא נרתם פה למפעל. חה-חה..."

"ואני יושב וחושב לתומי..."

"מה חושב?"

"חושב הייתי, כל יומיים פורצת כאן אש. לפחות לשם דוגמה. האם כל המגנן הזה, העומד דרוך, לחינם? מכוניות מכבי-האש... קווי הטלפון... כוח-האדם... כבר חדשים תמימים עיני קרועות מרוב המתנה".

"המתנה? ההיחה, איזה לץ?"

הזקן ממהר. המכוניות כבר מותנעות. חסר רק שיותירו אותו ללון בדממה האילנית הזאת. רק רצה לדעת. בטרם ימוג, מה דעתו של השומר על הערבי האילם? נהג-הטנדר רעיון נתקע בראשו שהלז אוגר כאן מחסן של נפט...
"נפט?" נדלק השומר.

"ודאי הזיה של הנהג המרושע. הרי זאת דמות שקטה?"

"שקטה-להפליא", עונה הצופה בהתלהבות. אחר הוא פוסע כמה פסיעות סביב

הזקן ולוחש בחמימות: "האין הוא בן המקום?"

"בן המקום?"

"הרי היער שלנו מכסה, איך נאמר, כפר הרוס..."

"כפר?"

"כפר קטן".

"כפר קטן? אה (משהו זוכר הוא בכל-אופן), כן, היתה כאן מין חווה גדולה. אבל זה שייך לעבר?"

דאי, לעבר. דבר אחר לא יעלה על הלב...

,

סדר יום אחד לשם משל.

אינו מתעורר בבוקר שהרי אינו נרדם בלילה. מבין אצבעותיו צומח האור. מה תאריך היום? אין לדעת. האסירים בכלא חורצים קווים על הכתלים, אבל הוא אינו נתון בכלא. מרצונו בא ומרצונו יילך. יכול הוא להרים שפופרת ולשאול לתאריך את מכבי-האש הרכוננים אי-שם במרחקים על המכוניות וממתנינים, אלא שעדיין אינו רוצה להבעיתם.

הוא יורד אל ברז המים ומתיו טיפות אחדות לרענן את הזקן. אחר עולה בחזרה אל חדרו, חוטף את המשקפת ובוֹלֵש בילוש של שחרית. התרגשות אוהזתו. היער מלא עשן? לא. רק המשקפת אשמה. הוא מצחצח את העדשות בכנף חולצתו המשומנת. היער מצטלל מיד, לאכזבתו. אף עץ לא צמח צמיחה של ממש במשך האפילה.

הוא יורד בחזרה. בוצע ביד קשה את הלחם היבש ופורס לו פרוסה גדולה. נוגס במהירות בעוד עיניו מרפרפות על בדל עתון העוטף את העגבניות. חלילה, לא מתוך סקרנות למאורעות אלא בשביל לתרגל את העיניים, שלא תשכחנה צורת אות. הוא עולה אל המצפה בעוד פיו נאבק עם עגבניה ענקיה, מחציתה רקובה. מוצץ, בולע, נמרח במיץ כמו דם. לבסוף הוא משליך את השארית הגדולה. דממה. הוא מנמנם מעט. מתעורר ומסתכל שעה ארוכה בצמרות העצים. היום עדיין גדול לפניו. בלאט הוא מקרב את עצמו אל הספרים.

היכן אנחנו? כמה עמודים כבר קראנו? מיטב שלא נספור, שמא ייאוש יתקוף אותו, והוא הרי שליו בינתיים. האם הכמות היא החשובה? את אשר קרא הוא זוכר היטב, ישר והפוך. בתוך לבו הוא מתנגן. לפיכך, בינתיים, הוא שקוד כבר כמה שבועות על גליון אחד גדול. ציור? נכון יותר, מפה. מפה של האיזור. הוא יתלה אותה לתפארת פה על הקיר בשביל הבאים אחריו, כדי שיזכרו אותו. הנה, כדי שלא ישכח, את שמו כבר חתם תחילה.

מה הוא משרטט? עצים. אבל לא רק עצים, גם גבעות, גם אופקים. מיום ליום הוא מתמחה. לו היו ברשותו צבעים היה מוסיף לגליון גם כמה ציפרים; נאמר, את אלו הקבועות באיזור. מה שמעניין אותו במיוחד הוא הכפר הטמון מתחת לעצים. הרי לא תמיד היתה כאן דממה שכזאת. סקרנותו היא סקרנות מדעית בלבד. איך אמר הזקן? — "מלומד". הוא מלטף את זקנו ומששה את ידו, פורם כמה שערות שדבקו מחמת זוהמה. מה השעה? עדיין מוקדם. הוא קורא שורה על יחסו של האפיפיור אל הקיסר הגרמני ונרדם. מתעורר בבעתה. מצית סיגריה קלה. זורק את הגפרור הבוזע אל היער, אך הוא נכבה במעופו. זורק את בדל הסיגריה לבין העצים וזו צונחת על אבן קטנה ומכלה שם בבדידות את נשמתה.

הוא קם ופוסע בלא מנוחה. מה השעה? עדיין מוקדם. יורד לחפש את הערבי ולהגיד לו בוקר-טוב. חייב הוא להצביע על קיומו העירני, שמא ירצח אותו הלה באחד הבקרים, בין נימנום לנימנום. מאז אמר לו הצופה את שם הכפר שנעלם נעשה הערבי חשדן, כאילו נתון הוא במארב מתמיד. הצופה פוסע במהירות בין הארנים. כמה קלו רגליו בחדשי הקיץ הארוכים. הוא מדהים את השנים בהופעתו החרישית והפתאומית.

"שלום", הוא אומר, עברית.

הם עונים בשני קולות. הילדה — בקול שיש בו מתיקות, הערבי — בהימהום עכור. הצופה מחייך לעצמו ומתקדם הלאה במהירות, כאילו הוא עסוק עד מאד. בין העצים מוטלות אבנים מסותתות, צללי בתיים, שרידי חורבות. הוא מחפש סימנים של אנשים. בכל יום הוא מחריד כמה אבנים ממקומן, למצוא עקבות. אשה ואיש מוטלים פה חשוקים לבדם, כמו שני פסלים שהופלו מכנם. איוו בעתה תוקפתם כשהם מגלים את הראש המזוקן הרוכך בדממה עליהם. חייך אליהם וברח לך! פרשו, כפי הנראה, מטיל עירוני.

מה הוא מחפש? שרידי מחשבות שהתעופפו כאן, מלים שסיימו את תפקידן. אבל מה ימצא ביום בהיר אחד, נאמר אפילו ביום הזה שלקחנו לשם משל? — קופסות פח קטנות מלאות נפט. כמה נפלא! באיוו שקידה מילאו כאן קופסה אחר קופסה וכיסו בשמלה הישנה של הילדה. הוא רוכן על האוצר הנוזלי, החרישי, שמחטי אורן מתות צפות על פניו. בבואתו חוזרת אליו עם ריח דק.

מאושר הוא שב אל המצפה, פותח קופסת-בשר ולועט את תכנה עד-לקיקה. מוחה את הפה ויורק אל תוך החלל הקשור בענפים. הופך שני עמודים בספר וקורא את תשובתו של החשמן לאיגרתו של אחד היהודים. מצחיקה הלשון הלטינית המפולפלת

הזאת. אבל כמה איום יש בה. נרדם. מתעורר, והנה כמעט והחמיץ טכס חשוב בגבעה המזרחית. מכאן והלאה אין המשקפת משה מעיניו, וממרחק הוא מצטופף עם כל הקהל הנכבד. יכול הוא להבחין אפילו בתנועות השפתיים של הנואמים. את הקול החסר ישלים בעצמו. אלא שאש השקיעה צדה את לבו ומסחה את עיניו, ובהתרגשות חוזרת מדי יום ביומו הוא שוקע בתוך שלל הצבעים, עם הנוהר הנורא. לאחר־מכן הוא מנקה את האבק מן הטלפון הדומם. לזכותו ייאמר שכל השייך לציוד המחלקה־לייעור זוכה אצלו לטיפול מדוקדק, בעוד שהציוד שהוא עצמו בעליו כבר מתפורר כולו. הכפתורים הנושרים בין האילנות החולצה הנפרמת לציציות, המכנסיים המתקצרות והולכות. טיול פרטי של מופקרים בא בצהלה לבלות את הלילה ביער. בשממון הוא לועס את פת־הערבית. החשיכה הראשונה משרה תוגה ידועה עד מאד. הערבי וילדתו נאספים אל מיטותיהם. חושך. צחוק ראשון המגיה מבין העצים סוטר על הוויתו הקשובה. הוא מעלעל מעט בדפים החשוכים. רומס יתוש. שורק. לילה. אינו נרדם.

יא

וכבר סוף הקיץ. היער מתרוקן והולך. עם רוח־הסתיו הראשונה מי מתגלגל אליו ממרחקים כעלה כמוש אם לא אהובתו המזדקנת. אשתו של ידידו ששלח אותו לכאן. בשמלת־קיץ היא באה וכובע־קש רחב־שוליים על ראשה. כבר היא נוקשת בחדרו על עקביה הגבוהים. מחטטת בארונו, גוחנת על הספרים, בולשת בין הניירות. יצאה לה לבדה לחופשה קצרה פה בסביבה וזכרה אותו. איך אדם יושב גלמוד מול היערות במשך הלילות? ביקשה לעשות הפתעה. ובכן, מה העלה בחפתו? אפשר מסע־צלב נוסף? היא סקרנית כל־כך. גם בעלה מדבר עליו טובות. בבדידות הזאת, בין העצים, אומר הבעל, עוד יצמח זה לגדולות. הצופה נרגש ושותק. מצביע בלא מלים על המפה התלויה על הקיר. היא קופצת ומציצה. לא מבינה. בעצם היא מעוניינת בטקסט. מה כתב? היא עייפה מאד. עד שמצאה את המקום פרחה נשמתה. נוף יפה, כן, יש להודות. אבל כמה מוזנח פה. מי גר למטה? הערבי? כך! בדרך ראתה אותו, ניסתה לשאול משהו — ופתאום איזו אימה! אילם, לשונו קטועה. אבל מחלקת־הייעור — כל־הכבוד! מי פילל שבארץ צומחים יערות שפאלה. אבל הוא השתנה. שמן? הזקן החדש שצימח גורא ממש. מה הוא שותק? היא צונחת על המיטה. אז הוא קם, קרב אליה, באותו שקט שכבר נמסך בדמו. מסיר את מגבעתה מראשה. גוחן בדממה לרגליה, מתיר נעליה, רועד מתשוקה. חנוק. היא נדהמת. אוספת מיד את רגליה היחפות והעייפות במין אימה. אולי בהרווחה. אבל הוא כבר מרפה ממנה, ניצב ובידו המשקפת ומתבונן שעה ארוכה ביער, בולש בין העצים, ממתין לאש. אט־אט הוא נסוב אליה, המשקפת על עיניו, מעשה־קונדס.

ומבעד לעדשות הוא מתבונן בה, רואה את קמטיה הזעירים החורצים אותה, את אגלי זיעתה, את עייפותה. היא מחייכת אליו כמו בתצלום ישן. אולם כשהדברים מתארכים חיוכה הופך מחאה. היא מתקרבלת ברוגזה במקומה, פושטת ידה. "הי, אתה! די".

רק לקראת שקיעת השמש הוא מצליח סוף כל סוף להפשיטה. המשקפת עדיין תלויה על לוח-לבו, נחשקת ביניהם. כפעם בפעם הוא מפסיק בקור-רוח את נשיקותיו וחיבוקיו, מעלה את המשקפת על עיניו ומתבונן ביער.

"חובה", הוא מתנצל בלחישתו, בחיוך משונה, לאשה העירומה והמבוששת. הכל מתערבב בזוהר השמש האדמונית, הרחוקה. כחול-הים מרחוק, העצים הדוממים, טיפות הדם שבשפתיו הפצועות, הייאוש, חוסר-הטעם, הבדידות של ערֵית הבשר. בלי משים נוגעת ידה בגולגלתו החשופה, ונרתעת.

כשהערבי בא כבר הכל לאחר-מעשה. היא בתוך בליל בגדיה, מנומנמת. ליל יפה עוטה את העולם. הוא יושב ליד שולחנו, וכי מה יעשה? באפילה היא הופכת צללית. היער מכשף אותה. לפתע היא מתעשתת. קולה הרך של הערביה הקטנה מעביר בה צמרמורת. מה היא עושה פה? הסתיו מטיל עליה אדרת של עצבות. היא מתלבשת במהירות. רוכסת חולצתה, נועלת בעליה. קולה זורם באפילה.

בעצם, באה לכאן מתוך רחמים. אף אחד לא שיער שיחזיק מעמד זמן כה רב. מתי הוא ישן בכלל? שלחו אותה לגאול אותו מפה, מן הבדידות הזאת. שתיקתו מעוררת חשד. בעלה וידידיו מתחילים לחשוש פתאום, חזיחה, מפחדים שהוא אוגר כאן איזה סוד, רעיון מדהים. שמא יקפוץ מעל ראשיהם במחקר חדש... רוח אפילה פורצת לפתע לחדר בעד הפירצה הרחבה, חגה מעט ונמוגה בשתי הפינות. חרש הוא נדלק, עיניו בוערות.

"רחמים? לא, אין צורך. מתי אני ישן? תמיד... אבל לא אותה שינה עירונית. לעזוב סתם כך את המקום עכשיו? כבר מאוחר. עדיין לא גמרתי לספור את העצים. רעיון חדש? אפשר, אך לא כמו שהם סבורים... לא בדיוק מדעי... אנושי יותר..." האם היא מבקשת שילוה אותה בדרכה בחזרה ביער, או שמא תלך בעצמה? היא קופצת ממקומה.

במלוכסן הם חוצים את הגבעות. הוא לפנים והיא נגררת מאחור, כושלת בנעליה הגבוהות בין הסלעים, נעלבת ומושפלת. אפילו כבד-גוף הוא הרי רגליו קלות, ובין הענפים הוא חומק כנחש זריז, בלא להתבונן לאחור. היא נאבקת עם הזרדים הניר תרים אחריו. אור הירח מגלה אותם הולכים חרישים. מה תאמרי אהובתי הסתוית? השתגעתי כליל? הרי זה היה צפוי. מתוך ההילולות השלכתם אותי אל הבדידות. המלים נתחלפו לי בעצים, הספרים ביערות. זה הכל. שלכת מחטית, תמידיה, אינר סופית נושרת על עיני. עדיין אני ממתין לתבערה.

בלא מלים הם מגיעים אל הכביש השחור. עקביה נוקשים על האספלט בזעם אחרון. עכשיו הוא מתבונן בה. פניה שרוטים, זרועותיה זבות דם. היער מיטיב להטביע את חותמו. יפחה דקה היא אוצרת בתוכה. שתיקתה נותנת לה כבוד. לאחר

כמה דקות עוצרת לניפנופה מכונית הדורה ובה איש בודד, שערותיו שיבה. בלא להמר שלום היא נאספת אליו. בדרך הארוכה עוד תתפורר בין אצבעותיו. הוא שב על עקביו. אינו פוסע אלא פסיעות מעטות והנה הערבי צץ לפניו. נשימתו קצרה, פניו כבדים. מה בפיד אתה, אדוני? היכן צמחת פתאום? הערבי מושיט את מגבעתה השכוחה, מגבעת־הקש. הצופה מחייך בתודה, פורש זרועותיו בתנועת אינְ'ברירה. כבר איננה. אבל כמה מפליאה תשומת־הלב. דבר לא נעלם מעיניו של זה. הוא נוטל מידו של הערבי את המגבעת ומשליכה על ראשו, קד קידה קלה לפניו וההוא נבהל. פניו קשובים. יחדיו, דמומים, הם חוזרים ליער, שהוא ממלכתם שלהם בלבד. הצופה צועד בראש והערבי רומס את פסיעותיו. עננים מעטים, הרוח שקטה, אור־הירח זולף על הענפים עד שהם הופכים שקופים, חלביים. הוא מוביל את הערבי בדרכים שהן תמיד אותן דרכים. יחף מהלך הערבי ומה־חרישי הוא. סחור־סחור מובילים אותו אל מחבואו, בין אבנים מסותתות ודממה. צעדי הערבי נעשים מהססים. פסיעותיו נשמטות, נכרתות, ושוב עולות. צינת־מוות מקיפה את לבו של הצופה, ידיו קופאות. הוא כורע תחתיו על האדמה המרשרשת. מי ישיב לו את כל השעות הריקות? היער אפל וריק. אין בו איש. אפילו מדורה אחת אינה נגלית. ודווקא עכשיו היה מבקש לטבול את ידיו באש, לחממן מעט. הוא מערם מעט שלכת, נוטל גפרור, מצית, והגפרור כבה מיד. נוטל שני ומגונן עליו, מצית, ואף גפרור זה מתלקח וכבה. האוויר לח ובוגדני. הוא קם. הערבי מתבונן אליו וברק טירוף ותקוה בעיניו. חרש הולך הצופה אל מאחרי גל־האבנים, אל המחבוא העלוב, נוטל קופסה קטנה של נוזל צלול ומריק תכנה על ערימת העלים שעל הקרקע, משליך גפרור דולק וקופץ עם השלהבת המתפרצת, נחרך ומאושר. סוף־סוף אף הוא מואר מעט. הערבי כורע על ברכיו, נדהם. הצופה מניח כפותיו על השלהבת החמה ואף הערבי נוהג כמוהו. בגופותיהם הם צרים על האש שכבר הגיעה לשיאה. אפשר יותר את השלהבת וילך לטבול באופק הים. מה שלא יעשה הרצון יעשה הזמן המושלך פה בין האילנות. הוא מהורהר, דעתו פזורה עליו. באש ניפרים סימני רפיון. אט־אט היא גוועת לרגליו. ארשת־פניו של הערבי הופכת אכזבה מרה. המדורה קמלה. גצים אחרונים נרמסים בדקדקנות. זה היה רק שיעור. רוחו המדמ־דמת של הצופה נתונה בין פשרות. הוא קם עייף ומסתלק. הערבי נסרח אחריו. מי יושב על הכיסא ליד שולחן הספרים? הילדה. עיניה פקוחות לרווחה לגמוע את האפילה. הערבי הושיב אותה במקומו של הצופה המשוטט. זה רעיון חדש.

יב

ימים משונים עוברים עליו. אם אמרנו שהסתיו הגיע עדיין לא אמרנו דבר. השלכת כמו מתעצמת, השמש נחלשת, עננים ראשונים קבועים נכנסים לתמונה, רוח חרישית חדשה, דעתו הולכת ונשמטת, מיטרפת. הטכסים תמו. הנדבנים שבו למותם, המטיילים לעבודתם, התלמידים ללימודם. ספריו שלו מוטלים זה על גבי זה ופירווי אבק זוהרים עליהם. הוא את חובתו זונח. עזב את כיסאו, את שולחנו,

את המשקפת הנאמנה, ומתחיל לשוטט בלי הרף ביער, בלילות ובימים; ענף שבן בידו, הוא הולך ומכה על הגזעים הרעננים, כמו מסמן את העצמים. פתאום צונח, מניח ראשו על אחד השלטים הנוצצים, מסיר משקפיו ובוולש בעיניו, בראיה מטושטשת מבעד לצמרות העצים, את השמיים האפרפרים. פתאום כמו בזכה, דמיונות נאלחים, ושוב מתעשת, קופץ ותועה בתוך סבך היער, בין הקוצים והסלעים. בערפל הכרתו נתקע רעיון שהוא קרוי בלא-הרף לראיון בשולי היער, בעברו השני. אולם, כאשר הוא נחלץ מהיער ומגיע אל סופו, אם בשעת לילה או בצהרי יום, או בשעת-שחר ראשונה — אינו מגלה אלא שממה צהובה, בקעה מזורח, מין חלום ארוך. והוא עומד שם שעה ארוכה מול הדממה הריקה, חסרת העצים, וחש כי הראיון מתקיים, ואפילו בהצלחה, אם גם ללא מלים. כבר אביב שלם וקיץ ארוך הוא שריו בלא שינה של ממש, מה-פלא שהימים האחרונים יהיו דומים להזיה.

מן האש כבר התיאש כליל. יער זה האש אינה שלטת בו. לפיכך הוא מרשה לעצמו להימצא בין העצים ולא כנגדם. כדי להרגיע את מצפונו הוא מושיב במקומו את הילדה. את המלה "אש" למדה במשך דקה אחת. כמה בגרה במשך שהותו פה! עתה היא סייחה אצילה שענינה נפלאות. אבריה בשלו במפתיע, זוהמתה הפכה ריח אשה. בימים הראשונים צריך היה אביה הזקן לכבול אותה אל הכיסא כדי שלא תימלט מרוב חדותה וגאווה. כן, הערבי הזקן נעשה כרוך מאד אחרי הצופה הזונח את תפקידו. באשר יילך הוא עוקב אחריו. מאז אותו לילה בו הקיפו השנים את המדורה הקטנה נתקף הערבי אף הוא רפיון-של-סתיו. כבר עזב את מעדרו הנצחי. העשבים מצהיבים בין רגליו, הקוצים מתרבים. הצופה שוכב על העלים ומבעד לענפים הוא רואה את הפרצוף האפל התקוע בו. על-הרוב הוא מתעלם מן הערבי, שוכב ופניו אל הרקיע. אולם לפעמים הוא קורא לו והלה בא וכורע לידו. בעיניו הכבדות מתרוצצות האימה והתקוה. אפשר וגם הוא לא יידע להביע דבר והכל יותר באפילה.

לפיכך מדבר אליו הצופה בקולו השקט, המתון; בטון דידיאקטי מובהק. הוא מספר לו על מסע-הצלב והלה מרכין ראשו ושומע את המלים הקשות והנכריות כמו ששומעים מנגינה. הוא מספר לו על ההתלהבות, על האכזריות, על היהודים המתאבדים, על מסע-צלב של ילדים; את אשר קלט בריפרוף מן הספרים, את התיאוריות הלא-מבוססות שלו עצמו. קולו מלא רוך, מלא דמיון. הערבי מקשיב בענין, במיתח עמוק, ומתמלא שנאה. כשהם שבים לעת-ערביים וזוהר רך וסתווי ממלא את הוויתם מוביל הצופה את הערבי אל בקתת-ביתו האפופה אילנות ונעצר מעט. כאן מסביר הערבי משהו בתנועות-ידיים חפוזות ומבולבלות, מהגה בלשונו הקטועה, מהפך בראשו. מבקש להגיד שהנה זה ביתו וגם כפר היה פה וכאן פשוט הסתירו הכל, קברו בתוך היער הגדול.

הצופה מתבונן בהצגת התנועות ולבו מתמלא שמחה. מה הוא שמסעיר את הערבי כל-כך? כפי הנראה נרצחו כאן גם נשיו. מן-הסתם ענין אפל. הוא מתקדם אט-אט, משים עצמו כלא-מבין. האם היה כאן כפר? אינו רואה אלא עצים.

מעתה אין הערבי מרפה ממנו. יושבים הם שלשתם — משפחה אחת — בחדר העליון. הצופה שרוע על המיטה. הילדה כבולה לכיסא. והערבי משתופף על הרצפה. מצפים יחדיו לאש שאיננה. היערות אפלים ואיתנים. עולם שצומח לאט. אלה ימיו האחרונים. החווה שלו הולך ונגמר. פעם בפעם הוא קם ומשליך את אחד הספרים בחזרה למזוודה. הערבי הזקן נבעת.

הלילות מתארכים. טיפות של גשם וחמסין בערבוביה. רוח מתלבה במסתרים. ברקים שקטים באופק. היום האחרון קרב. מחר הוא עוקר מפה. את חובתו מילא בנאמנות. מה אשמתו שלא פרצו שריפות. כל הספרים ארוזים בתוך המזוודה, שיירי ניירות מתגוללים על הרצפה. כבר יממה שלמה שהערבי נעלם. הילדה אומללה. פעם בפעם היא נושאת קולה בקינה דקה, עתיקה. הצופה מתחיל לדאוג. לעת הצהריים מגיח הערבי פתאום, הילדה קופצת לקראתו אך הוא אינו שועה אליה אלא פונה אל הצופה הפורש מתפקידו, נוטל אותו בכוח בידי החזקות, כמו שהוא. רפה ורך ומעט מצונן. מעמיד אותו על שפת המצפה ומסביר כל מה שניתן להסביר בלשון שאיננה. אפשר הוא מבקש להשליך את הצופה הפורש מבעד לשתי הקומות אל תוך היער. סבור הוא שרק הלה עשוי להבין אותו. עיניו יוקדות. אבל הצופה שלי, מתנכר; מאהיל בכפו על מצחו, מושך בכתפיו, מפריח חיוך סתום. מה נותר לו בעניו.

מגוללים את הבגדים ותוחכים אותם למזוודה השניה.

בערב הערבי נעלם. הילדה הלכה לחפשו וחזרה כלעומת שבאה. השעות עוברות ברוך. טיפת גשם יורדת. הצופה מכין ארוחת־ערב ונותן לילדה, אך היא אינה מסוגלת לאכול דבר. כחיה קטנה היא שבה ורצה אל היער לחפש את אביה, וחוזרת לבדה מיואשת. רק סמוך לחצות־הליל היא נרדמת לבסוף. הוא פושט את בגדיה ונושא את הגוף העני אל המיטה, מכסה אותה בשמיכה הקרועה. איזו אשה בודדה תצמח ממנה. הוא משתאה. משהו זולף בין אצבעותיו, מין חמלה רכה. הוא משתהה מעט. עולה בחזרה אל המצפה, מנומנם. יושב על כיסאו. מחר היכן יהיה? אולי יפרד ממכביה־אש? הוא מרים את שפופרת הטלפון. דממה. הקו נותק. לא גירגור ולא חירחור. השקט הקדוש חדר אף לחוטים.

הוא מחייך לעצמו בקורת־רוח. ביער האפל הפורש לפניו מתנועע הערבי כמו חלף שקט. הוא מתבונן בעולם כמו שמתבוננים במחזה חשוב לפני עלות המסך. התרגשות קלה, נימנום קל בכורסות. תיאטרון של חצות.

ופתאום, בבת־אחת — אש. אש לא־צפויה מאחת הפינות. שלהבת ארוכה ואצילית. עץ אחד נשרף. עץ מתעטף בתפילה. שעה ארוכה עומד עץ אחד ביום־הדין שלו ומוציא את נשמתו. הוא מרים את השפופרת. כן, הקו מנותק. מחר בבוקר הוא עוזב את המקום.

בדידות של שלהבת אחת ביער גדול. הוא מתחיל לחשוש שמא השלכת רטובה והקוצים מעטים, והמחזה יסתיים בשלהבת אחת. עיניו מקושרות. דווקא בשעה נפלאה זו מגיע נימנומו אל שיאו. הוא קם ומתחיל לטייל בעצבנות בחדר הפרוץ

משה שטרנשוס : פר

לרוח כדי להפיג את העייפות. זמן מועט עובר וחיוך מתפשט על פניו. הוא מתחיל למנות את השלהבות. מארבע הרוחות מצית הערבי את היער ואחר נוטל לפיד ועובר כמו רוח רעה חמישית ומבעיר את השאָרית. הרצינות שבה הוא עסוק במלאכתו מפתיעה את הצופה. הוא יורד אל הילדה. היא ישנה. עולה בחזרה אל המצפה והנה היער בוער. צריך לרוץ ולהודיע, להזעיק עזרה. אך תנועותיו מתונות כלי־כך. עופרת נוצקת באבריו. שוב הוא יורד למטה, מיטיב את השמיכה על הילדה, מסיר תלתל שער מעיניה, עולה למעלה, והנה משב חם מקדם את פניו. אור גדול מול עיניו. חמש גבעות שלמות קודחות. שלהבות אש מיתמרות כבשגעון על צמרות העצים, זועקות אל השמיים המוארים. ארנים מתפצחים בקול רינה ומתמוטטים. התרגשות עמוקה מסעירה אותו. הוא מאושר. היכן הערבי עתה? הערבי מדבר אליו באש, את הכל הוא מבקש לומר, ובבת־אחת. האם יוכל להבין?

לפתע הוא חש כי עוד משהו בחדר. הוא מסב ראשו במהירות ורואה את הילדה שהתעוררה, חציה ערומה, עיניה קרועות, האש מהבהבת על פניה. הוא מחייך והיא בוכה.

חום אדיר עולה מן היער הבוער בניחות. ההתרגשות הראשונה עברה. האש הופכת מחזון לעובדה. שלהבות מתארגנות מכל רוחות השמיים לביקור במצפה. צריך הוא ליטול את שתי מזוודותיו ולפרוש בחשאי. אולם אין הוא נוטל עמו אלא את הילדה. אורם של ישובי הסביבה נעשה דל ופשוט כלי־כך. שם סבורים ודאי שמזמן נלחמים פה בתבערה. מי יחשוב שעדיין מטפחים כאן את האש ומהרהרים בה? עד שיעירו השומרים את הנרדמים תעבורנה שעות. כבר הלילות קרים ואין אדם נוטה לצאת מתחת לשמיכתו. הוא יורד למטה, נוטל בחזקה את כפה של הילדה המרעידה, ומתחיל להיסוג. הדרך מוארת עד למרחוק. האש בגבו ומול פניו עולה ירח שגעוני אדום ובווער השט בשמיים כמבקש אף הוא לראות את התבערה. ראשו כבד עליו, הדרך רחוקה. הם נגררים שניהם טבולים בין אור לאפלה. העצים שבשדרות הארוכות רוחשים בהמתנה נרגשת. שמועה נוראה עברה ביניהם.

מרחוק נראה המצפה כשהוא מואר כולו. האדמה משתחררת מפכליה. לאחר שעה ארוכה ודרך רבה מתמעטים העצים שמסביבם, מתקטנים, נעלמים. הוא מגיע לבקעה הצהובה והחשופה, לחלמו. הנה כמה עצי־שרב מעוותים, עצי־מדבר זרים ומלוחים. עצים שצמחו חרוכים, שאין האש שלטת בהם. הוא מושיב את הנערה היחפה על הקרקע, צונח לידה. עייפותו בוקעת בתוכו ומכסה אותם.

בעיניים ישנות הוא רואה לבסוף את המכוניות הנוצצות של מכבי־האש, שהזועקו עלי־די אחר. אף הם יודעים שהכל אבוד. בתוך חלום בא הערבי — פרוע, עייף ומפוית, פניו סתורים, נוטל את הילדה ונעלם. הוא נרדם, באמת נרדם.

יג

עם השחר העולה, צמרמר ואָדי, הוא מגיח מבין הסלעים, מצחצח את משקפיו הכבדות, והנה הוא שוב מלומד קטן שיש לו עתיד מסוים. חמש גבעות חשופות

ומפויחות מעלות עשן קליל, כחלחל. מצפה-היערות מזדקר על גבי הנוף החשוף כמו שד שחור וגדול המגחך בחלונותיו הלבנים. לרגע נדמה שהיער כלל לא נשרף אלא פשוט עקר ויצא בסך למסע רחוק, למשל אל אופק-הים שנצטלל פתאום כל-כך. צינה דקה, הוא מתקן את לבושו שנפרע, רוכס את הכפתור היחיד שנותר, מחפך ידיו לחממן, ואחר פוסע בלאט בין אודים עשנים, קל-רגל. קרחתו מחזירה את קרני השמש הראשונות. יש עצבות בעריה הפתאומית הזאת, עצבות של מלחמות אבודות, של דם-חינם, עננים מכובדים שטים חרש בשמיים מצוננים. הגשם הראשון כבר אינו רחוק. קולות אנשים עולים מכל עבר. חורבן גמור. פיה, גזרי עצים מתגוללים בפצעים לוחשים, שרידי ענפים חיים שלא זכו לאש. באשר ידרוך יעופו ריבוא גצים. רק שלטי הנדבנים לא נפגעו כלל; להיפך, עוד הוסיפו זוהר לאחר טבילת-האש הראשונה. הנה הם שוכבים יחדיו מזהיבים באור החמה. לואיס ופרמינגטון משיקנו. מלך ברונדי בלווית עמו.

הוא עולה בבנין השרוף, מטפס במדרגות המלובנות. הכל עוד לוחט כאילו בגיהנום הוא חוצה את דרכו. הוא בא אל חדרו. האש ביקרה אף פה בהיעדרו והשתוללה בחדותה ובאימתה. האם נתחיל מהספרים שהם אפר? או מהטלפון שהתעוות? או שמא מהמשקפת שניתכה ליסודותיה? הנה, איזה-פלא, נותרה מפת האיזור שצייר, רק נתפחמה מעט בשוליה. בתוך הכר והשמיכות עוד מתפנקים חתולי-אש עליזים. הוא משיט עיניו אל חמש הגבעות העשונות, מצמצם גבותיו, והנה מתוך העשן, מתוך הערפל, עולה לפניו הכפר הקטן; נולד מחדש בשירטוטי-יסוד כבציור מופשט, כדרך כל עבר ששקע. הוא מחייך לעצמו בבת-צחוק דקה. אלא שחיוכו נכרת פתאום. ישר מתחתיו, בעומק הכחלחל, לרגלי הבנין, הוא רואה את הממונה-על-היערות המגשש אל הזיקנה, מכורבל במעיל-רוח ישן, פניו כחולים מקור. היאך צמח לו זה פתאום?

הזקן מפשיל ראשו השב לאחור ושולח בו מבט של שנאה, מלמטה למעלה. הוא המצוי במרומים ממילא יש במבטו מעין בוז דק. כמה שניות הם נרעצים עיניהם זה בזה; לבסוף מחייך הצופה אל אדונו חיוך אווילי של היפרות ולאטו הוא יורד אליו. בפסיעות מהירות ומשוגעות קרב הזקן אליו. לו היה רשאי היה קורע אותו כדג. עוד מעט יצנח מתעלה מעוצר זעמו וכאבו. בקול חנוק הוא תובע לשמוע מיד את הסיפור כולו.

אבל, הלא אין סיפור. פשוט לא נרקם כאן סיפור. אפשר לומר רק משפט אחד: פתאום נתגלתה האש. הרמתי טלפון — הקו מנותק. זהו-זה. צריך היה להציל את הילדה.

השאר מובן מאליו. כן, גם לצופה יש סנטימנטים ליער הזה. מאד התקשר אליו באביב, בקיץ ובחצי הסתיו. מרוב התקשרות לא הספיק (אם לומר פעם אחת את האמת) ללמוד שורה אחת כראוי.

הוא חש שהזקן מבקש ליפול אין-אונים על האדמה ולחבוט ראשו אל איזה סלע קטן, למרוט את שארית שערותיו הלבנות. זה מתמיה את הצופה-לשעבר. כי הרי

היערות מבוטחים (על כל פנים צריכים להיות מבוטחים, לפי עניות דעתו המעשית), והשריפה לא על חשבון תקציב מחלקתו של הזקן תיוקף. מאד היה מעוניין לשמוע דווקא עכשיו (הבוקר הזה נוסך עליו בהירות מפתיעה) על שריפות אחרות שאירעו ביערות. מוכן הוא להתערב שהיו אלו שריפות זעירות עד מאד. אלא שבינתיים עולים מתוך העשן, כמו דמויות־רפאים, מכביאש וכמה שוטרים שמנים ומזיעים. עד־מהרה הוא מוקף מעגל של בגדי־שרד. אחדים מהם צונחים על האדמה מרוב יגיעה. אמנם עדיין לא כל האש אותרה, אבל כבר בפיהם בשורה מדהימה.

זאת היתה הצתה.

כן, הצתה. ריח הנפט עולה עם ריח הטל.

הזקן נדהם, מוכה.

"הצתה?" הוא פונה אל הצופה.

אבל הלה מחייך ברפנות.

מיד מתחילות החקירות. ראשונים מכבי־האש, שצריכים לכתוב מעין דו"ח. הם פורשים עם הצופה מעט הצדה, מוציאים ניירות גדולים, שולפים עטים מהודרים, אלא שמאד הם מתקשים בעברית, בניסוח ובכתיב. הנה מסמיקים הם במבוכתם עד שרשי אזניהם. הוא עוזר להם בעדינות, מאיית את המלים, בונה את המשפטים. הם רוחשים לו תודה רבה.

"מה נשרף לך בתבערה?" הם מתעניינים בחיבה.

"הו, לא משהו מיוחד. נשרפו בגדים וכמה ספרי־יסוד. אין לדאוג..."

כשהם מסתלקים כבר עיצומו של הבוקר בחלל העולם. אי־מוזה מגיחים הערבי וילדתו ושני שוטרים המלווים אותם. אם ישגיח לא להיתקל בעיניים הבורעות עשוי הוא לישון בשלווה בלילות הבאים. שני סמלים גברתנים מסדרים בין האבנים מעין חדר־חקירות לשעת־חירום, מושיבים אותו על אבן ומתחילים לחקור אותו שת־וערב משך שעות. והרי זה מפתיע אותו: ההתמדה, האטיות, החריצות, עמודים שלמים נערמים זה על זה. עבודת־מחקר ממש נרקמת מול עיניו. השמש עולה אל מרכז השמיים. הוא רעב, צמא. חוקריו נוגסים כריכים ענקיים ולו אפילו פירור אין מציעים. זגוגיות משקפיו מתלחחות זיעה. יום־סתיו מזור. במקביל, בתוך הבנין, עוסקים בחקירת הערבי בלשון הערבית ובתנועות־ידיים. נשמעות רק השאלות.

הממונה הזקן על היערות השרופים מתרוצץ בין חקירה לחקירה. מוסיף שאלות, רושם תשובות. החוקרים לוחצים את הנחקר אל האבן, חוזרים על שאלות שכבר שאלו. היער השרוף מעלה ריח רע של באשה, כאילו נבילה ענקית סרוחה סביבם. החקירה מתעצמת. שיעמום גדול. מה ראה? מה שמע? מה עשה? זה מעליב, התלות הזאת בחושים, כאילו הם העיקר, כאילו לא היה טמון כאן איזה רעיון.

סמוך לצהריים מתחלפים החוקרים ובאים שנים חדשים המתחילים את כל הענין מחדש. פלגי זיעה נוטפים מן הנחקר. כמה משפיל להיחקר סתם כך על האדמה החרוכה, על האבנים, לאחר ליל־שימורים. מין שממון כזה. הוא רוקק, מתחיל

להתרגו, לצאת מפליו. מסיר משקפיו וחושיו מתעממים. הוא מתחיל לסתור את תשובותיו. בשעה שלש הוא נשבר בידיהם כמו זמורה רכה. מוכן להציע את הערבי כאיזה כיוון של פתרון.

כמובן, רק לרמוז הזה חיפו. כבר מזמן חשדו בערבי. מיד הם כובלים אותו. לפתע מסתיים הכל במהירות. מכוניות השיטור מותנעות. במהירות מעלים את הערבי על אחת המכוניות והנה יש במבטו הנאָה והרגשת גבורה. הילדה נגררת אחריו בייאוש. ענני סתיו, עצבות, תיפלות בכל. לפתע הוא ניגש אל הממונה-על-היערות ותובע בחציפות פתרון לילדה. הלה אינו משיב. עיניו הזקנות תועות על-פני היער האבוד, כנפרדות. אף זקן זה הולך ומיטרף, חושיו מתבלעים. הוא מסתכל בצופה בעיניים בוהות, כאילו אבדו אף לו המלים, כאילו אינו מבין דבר. הצופה חוזר על תביעתו בקול רם. הזקן פוסע אליו.

"מה?" הוא רוחש בקול רפה, עיניו דלוחות. לפתע הוא מתנפל על הצופה, ממש מתנפל, ובאגרופיו הצמוקים והחמימים הוא מכה. בקושי עוצרים אותו השוטרים. ברור, רק את זה הוא מאשים. כן, זה עם הספרים, עם המשקפיים המטושטשות, עם הציניות המלומדת הזאת.

השוטרים מחלצים את הצופה ומעלים אותו חי-שקל על אחת המכוניות. התנהגותם גסה, כי אף בהם דבק משהו מאיבתו של הממונה-על-היערות. אינו מספיק להיפרד מהמקום בו שהה כחצי שנה בקירוב וכבר הוא נישא בדהרה מטורפת אל העיר. מטילים אותו באחד הרחובות הצדדים. הוא נכנס למסעדה הראשונה הנקרית על דרכו וזולל עד שבטנו דבקה לרצפה. אחר הוא צועד ברחובות הנוצצים, מגודל-זקן, מלוכלך ושזוף — חית-מדבר. גשם מלוכלך וראשון כבר הדליח את המדרכות. בלילה, בבית-מלון נידח, הוא רשאי לישון שינה של ממש. שינה ראשונה ללא התחייבות. שינה פשוטה בלא מימדים נוספים. אלא שהוא לא יירדם, רק יוסיף לנמנם. יערות ירוקים יצמחו מול עיניו הרגוזות. עשוי הוא להילפת בצער וגעועים, להרגיש מחנק, כי ארבעה קירות סוגרים אותו ולא שלושה. וכך למחרת, ואולי אף בשאר הימים.

הבדידות עלתה יפה. הרשימות אמנם עלו באש יחד עם כל הספרים, אולם אם מישוה סבור שהוא אינו זוכר, הרי הוא זוכר.

אבל כבר זר הוא בעירו המופרה כל-כך. דומה שכבר נשתפח מלב. דור חדש פורץ אל תוך המעגלים. מכריו הליצנים פוגשים אותו וטופחים על שכמו, מתעוותים בחיוכים מכוערים. "שמענו שנשרף אצלך יער", הם אומרים. כאמור, עדיין הוא צעיר. אבל ידידיו האמיתיים התיאשו ממנו לחלוטים. הוא בא אליהם בלילות החורף, מרעיד מצינה — כלב רטוב השואל לאור ואש — והנה הם מקדירים פניהם ושואלים:

"נו, מה יש?"

גבריאֵל בן שמחון : שני שירים

★

בְּיַמַּת הַחֹל לַיְלָה לַיְלָה שֶׁט הַדְּבִיג הַשְּׁחֹר צַל סִירַת הָאֶבֶן.
מִלְכָתוֹ מְשִׁיטָה הַיָּרֵם מְצִלְיוֹ בְּחוּט שֶׁל עֲפִיפּוֹן.
בְּלֵילוֹת הוּא צוֹלֵל בְּמַצְנֶתָה לְדָלוֹת אֵת הַצְּפִירוֹת הַחֲנוּקוֹת מִבְּטָנֵי הָאֲנִיּוֹת הַטְּבוּעוֹת.
לַיְלָה לַיְלָה שֶׁט הַדְּבִיג הַשְּׁחֹר בְּיַמַּת הַחֹל.
מִלְכָתוֹ תִּשְׁלַחְהוּ צַל סִירַת הָאֶבֶן
דְּקַת-גּוֹ עֲגָגָה נֹאֲיָמָה תִּשְׁיֵט הַיָּרֵם הַכָּבֵד מְצִלְיוֹ בְּחוּט שֶׁל עֲפִיפּוֹן.
אֲכַל כֹּל הַסְּפִינּוֹת טְעוּנוֹת מְדַבֵּר בְּיַמַּת הָאֶבֶן
עֲפִירוֹתֵיהֶן מִסְּלַחֲלוֹת בַּחֹל
בַּק דְּמָמָה וּמְחַרְוֹת עֲקָבוֹת יָבִיא לְמִלְכָתוֹ מֵיַמַּת הָאֶבֶן.

★

ל א ב א

שֶׁקֶט. שֶׁקֶט. אֵל תִּפְרִיעוּ לוֹ.
בְּאוֹלְמוֹת רֹאשׁוֹ הָאֲפֵלִים מְקַרְיָנִים אֵת סְפוֹר חַיָּיו.
עָתָה הוּא יוֹצֵא שׁוֹעֵט בְּמַרְכָּבַת הָאֵשׁ מִן הַהִיכָל.
מְצִלְיָהוּ בְּרֶק צַל בְּעַמַּת סוּסֵי הַנוֹשָׁבֶת.
נִכְנָס נִבְלַע בֵּין הַחֹמוֹת הַכְּבֹדוֹת בְּסִמְטוֹת הָאֲפֵלוֹת.
בְּדָמָה שְׂנוֹתָרָה נִשְׁמָע בַּק הַד בְּעַם גְּלָגְלֵיו גּוֹרְסִים אֲבָנֵי הַמְרַצְפוֹת הַעֲמִיקוֹת.

בְּבִקְשָׁה. אֵל תִּזְעַע בּוֹ.
 מִבֶּט עֵינָיו כְּמוֹ נוֹשֵׂא עָלָיו הָרִים שֶׁל חִלּוּם.
 אִם תִּכְבִּידוֹ עָלָיו הוּא עָלוּל לִשְׁקֵט.

עוֹד מֵעַט יִחְזַר דְּרָךְ אוֹטוֹסְטְרִיָּה הַנִּזְחָן.
 כְּשֶׁעָלִי וּפְנַת־הַזֶּהָב עוֹטְרִים מִצְחוֹ הָרוֹמָאִי.
 רוֹכֵב בְּתַנּוּדַת הַכְּבוֹד הַזֵּפֶה אַחֲרֵי חֲמָשִׁים הַעֲזָרִים מוֹשְׁכֵי מְרַכְבּוֹ.
 הָעָם הַנִּלְחָץ אֶל קִירוֹת הַבָּתִּים יָרִיעַ לוֹ תְרוּצַת הַטִּיפּוֹן.
 וְהוּא בְּתִשׁוּבָה יִצְדִיעַ בְּמַעַל חֶרֶב כְּבֹדָה.

אֵל תִּנְקְבוּ לוֹ אֵת לֶהֱב חֶרְבוֹ בְּכַדוּרִים.
 אֵל תִּפְרִיעוּ לוֹ.
 בְּאוֹלְמוֹת רֵאשׁוֹ הָאֲפֵלִים מִקְרִינִים אֵת תִּפְאֶרֶת חַיָּו.

אוֹלֵי כְדָאֵי לִגְנוּ הַעֲתוּנִים לְקַבּוֹר אֵת לִוְחוֹת הַשָּׁנָה. לְשִׁמְךָ אֵת מִקְלָטֵי תְנַדְיוֹ.
 שְׁקֵט. שְׁקֵט.
 אֵל תִּפְרִיעוּ לוֹ.

יָדָיו יְדֵי שְׂקֵד רֵיחַנִיּוֹת וְקַטְנוֹת נִתְפָּסוֹת בְּקַרְעֵי צֶרְפֶּל נְמוּגִים.
 פְּנָיו מִפְּלִיגוֹת כְּדוּגִית בְּנֶחֱל לֹא נוֹדַע.
 אִם יִמְשִׁיךְ כֶּף עוֹד כְּמַחְצִית הַשָּׁעָה נְדָאֵי יִגִּיעַ אֶל מַחוּז חֶסֶד.
 אוֹלֵי יִצְבֵר אֵת הָרוֹבִיקוֹן וְיוֹשִׁיט יָדוֹ אֶל הַכֶּתֶר שֶׁל שְׁלֵיט הַטִּיבֶר.

בְּבִקְשָׁה. אֵל תִּפְרִיעוּ לוֹ.
 מִבֶּט עֵינָיו כְּמוֹ נוֹשֵׂא עָלָיו הָרִים שֶׁל חִלּוּם.
 אִם תִּכְבִּידוֹ עָלָיו הוּא עָלוּל לִשְׁקֵט.

פנחס שדה : מצבו של האדם בין השדים

(במלאת 85 שנה לנורטין בובר)

בעצם אותו יום שבו ניגשתי לכתוב שורות אלו נתגלגלה לידי חוברת בשם "פוריות הקרקע", ובה אוסף מאמרים בזכות הזיבול האורגני ובגנות הדישון הפימי, שפן הראשון מסייע למיקרואורגניזמים שבקרקע ואילו השני מרעילם. מתוך אחד המאמרים, זה של פרופ' פ. ל. ויגד, למדתי כי בגרם אחד של אדמה עשויים לדור 23 מיליון מיקרואורגניזמים: 20 מיליון חידקים, מיליון פטריות, מיליון חד־תאיים וכמיליון אצות. והנה עד אז דימיתי שאני יושב לבדי בחדר ואין נפש חיה עמדי. אך ברגע ההוא הבינותי כי בעציץ עם שיח הפיקוס, הניצב בפינה, חיה אוכלוסיה גדולה פרימאה מכל האוכלוסיה האנושית שעל־פני כדור־הארץ; אוכלוסיה המסורה לחוקי חיים ומוות משלה, חיים ומוות שאינם מעולים אף לא נחותים מאלה של האדם, ושאוּלֵי אין שום הבדל מהותי בינם לבין אלה של האדם. וזאת לא רק משום שבתוך ההוויה האינסופית בטלים כלא־היו כל ההבדלים והשינויים הקטנים, אלא גם משום שאפשר כי הבדלים אלה אינם קיימים כל־עיקר חוץ מאשר במוחנו הרופף, המדמדם, השקוע בחלום.

ב

בערבו של היום הוא סרתי לבית־קפה, ובשבתי עילעלתי באחד העתונים. במדור המדעי, במאמר על האסטרונומיה החדשה, קראתי כי רוב האסטרונומים כיום, בהסתמכם על האותות הנקלטים על־ידי הראדיו־טלסקופים, מחזיקים בדעה כי בתוך שביל־החלב קיימים מיליוני כוכבים, שעליהם שוררים תנאי טמפרטורה וקרקע המתאימים לקיומם של חיים מעין אלה שעל־פני כדור־הארץ. אמנם ידיעה זו, כל כמה שהיא מעניינת ויש בה מן החידוש לעומת מה שסברו עד כה, לא הפליאתני במיוחד.

להיפך, מתפלא הייתי אילו הוכח כי בכל מלוא היקום, בכל מיליוני המיליונים של כוכבים, שורת ריקות גמורה, וכי אין רוח־חיים אלא באותו קומץ עלוב של קצבים, בנקאים, נהגים, חברי־כנסת וקוסמטיקאיות שעל פני גרגר־האדמה שלנו. אילו רק למענם היה קיים כל החלל האינסופי של מיליוני שנות־אור הלא היתה זו בדיחה שטנית יותר מדי, וברור — אפילו בלי ראדיו־טלסקופ — כי דבר זה לא ייתכן.

ג

כאשר כיליתי לקרוא את המאמר המדעי הפכתי את הדף ועברתי בריפוף על פני החדשות: יחסי ישראל־הודו השתפרו; מפקד משטרת ת"א הצהיר שהשוטרות

"עומדות על הגובה"; איזה פליישמן, או פליישרמן, נמלט מבאר־שבע ובידו 5,000 לירות והפליג ללבנון, דבר שגרם, מסיבות מסובכות שלא התעמקתי בהן, לפיטורי ראש־העיריה; קנדי ובן־גוריון החליפו ברכות לשנה החדשה; בחור שגנב 500 קילו שום נדון לחצי שנה מאסר; יצרני הגלידה התחייבו להשתמש בחמאה אם מחירה יוזל, ושר־הדואר הודיע בפנסת שמשדרו עומד להוציא בול חדש. מבעד לחלון נראתה עוברת, ברגע ההוא, אשה עלובה.

ד

מרטין בובר, אשר כתב בקשר לחסידות כי צריך "לצאת מתוך הרגע הנוכחי", הוא יבין כי קורות היום ההוא, שבסיפורן פתחתי את השורות הללו, היו "הרגע הנוכחי" שמתוכו צריך הייתי לצאת על־מנת לכתוב את השורות הללו. היה עלי לשאול את עצמי מהו הקשר בין בובר, האיש ורעיונותיו, אשר עליהם ביקשתי לכתוב ואשר אל הדיון בהם עוד אני, לבין המציאות של הרגע הנוכחי, הרגע שבו הצטלבה הווייתם של מיליוני החיידקים שבגרם עפר עם הווייתו של שר־הדואר המתכונן להוציא בול חדש, של השיפורים המובטחים בתעשיית הגלידה עם אותות החיים המגיעים מן הכוכבים שבחלל האינסופי. כי אל כל מפעל רוחני הן יש לגשת מתוך המציאות של הרגע הנוכחי, שאם לא כן אין זו אלא ליטרטורה, אשר בה אין לי ענין, ואשר על יחסה אל המציאות אפשר לומר, כדברי המלט:

"אך מה הקובה לו, ומה הוא להקובה?"

ה

ואולם קשה, ואולי בלתי־אפשרי, לצאת מתוך "הרגע הנוכחי", כי מיהו שיוכל לתפוס את הרגע הזה, את מהותו של רגע אחד, לפחות, בתוך המציאות המעורפלת, השיפורה, המעונה, המגוחכת, השדית? כבר היראקליטס האפל אמר כי "הטבע נוטה להסתיר את פניו". על זאת אפשר להוסיף כי הטבע, אם לשפוט למראה המציאות שבה אנו חיים, נוטה, מצד שני, לגלות את אחריו. ומוחמד אמר כי "האדם בתוך האבדון הוא"; ואכן נכון הדבר ביחס למצבו של האדם בתוך הנצח, אך ביחס למצבו של האדם בתוך הרגע אפשר לומר שהאדם חי בין שדים.

אם, אפוא, ייתכן בכלל לתפוס ולבטא את הרגע השדי, מרובה־הפנים ומסתיר־הפנים, הרי זה רק על־ידי היצירה המקיפה ביותר, כי הרגעי ביותר קשור אל המקיף והכולל ביותר. הנה משום כך "הקומדיה האלוהית", או "שדים", או "כה" אמר סרתוסטרה", או "החיפוש אחרי הזמן האבוד", קשורים אל הרגע הנוכחי רב־יתר מאשר הכרוניקה בעתון של היום, והם נעלים יותר ממנה (ומרוב־רובה של ה"ספרות" האקטואלית) לא משום שהם מרוחקים יותר מן הרגע, אלא, להיפך, משום שהם קרובים אליו יותר.

על כן, בגשתי לכתוב על בובר, שעיסוקו בפילוסופיה והוא הוגה דעות המקיפות דרכי אדם ועם, יצאתי לא מאותן הדעות, אשר אל הדיון בהן אני בא עכשיו, אלא

מתוך הרגע המסוים, המקרי וההכרחי כאחד, שבו נמצאתי אני, ושאלתי את עצמי, כאמור: מהו מקומם של בובר ודעותיו בתוך הרגע הזה, ומה התשובה שהם משיבים על השאלות אשר רגע זה מעורר?

1

נדמה לי שמקומו של בובר בתוך הרגע הוא המקום שתופס סוג מיוחד של האדם — היהודי; ויחסה של הגותו כלפי הרגע הוא היחס של סוג מיוחד של הגות — ההגות היהודית. בובר הוא אולי המייצג ההגותי הבולט ביותר של היהדות בימינו. ועתה צריך לראות מה פירושו של דבר זה.

את יחסה של היהדות אל המציאות, זאת אומרת אל מצבו של האדם בין השדים, ניסה להגדיר בובר עצמו (במבואו ל"אור הגנוז") במלים אלו: "למרות האמונה בחיי נצח — חזקה היתה תמיד ביהדות המגמה לכונן לה לשלימות משכן ארצי".

לבקורת המשפט הזה עוד אשוב בהמשך השורות הללו, ולפי־שעה אקדים ואומר רק, כי בכל מפעלו, ההגותי והחברתי כאחד, ניסה בובר לתרום להתגשמות מגמה יהודית זו: בחיבוריו החסידיים הדגיש את יסוד שיתוף־הלבבות ומה שהוא מכנה בשם "חברותא"; בפעילותו הפוליטית והחברתית הטיף לסוציאליזם הומאני הדומה דמיון מסוים לזה של א.ד. גורדון, וליצירת יחסי אחוה עם הערבים; בעיוניו הפילר־סופיים והמקראיים פיתח את רעיון ה"אני ואתה", זאת אומרת את רעיון אפשרותו של דיאלוג מלא־הבנה בין אדם לאלוהים, בין אדם לעולם ובין אדם לאדם. בכל אלה ביטא בנאמנות, ובסגנון מזהיר שאין מתחרה לו בין הסופרים העיוניים בשפה העברית בימינו — חוץ, אולי, מגרשום שלום — את המגמה היהודית ההיסטורית של "כינון משכן ארצי" המיוסד על תקנתם של יחסי האדם ברוח המוסר, השכליות וההבנה ההדדית. וכשם שמגמה זו היא המרכזית והבולטת (אף כי לא היחידה) ביהדות של כל הזמנים, כך בובר, כאמור, הוא אולי מיצגה הבולט ביהדות של זמננו. ועכשיו הגיע הזמן לשאול שאלה.

2

השאלה היא, כמובן, זאת: מהו אותו משכן, והאם הוא אפשרי? מהו, ומה יכול הוא להיות, אם לא חור קטן באותו רגב־אדמה הטס בתוך חלל אינסופי, בתוך חשיכה אינסופית, בתוך זמן אינסופי, בתוך מוות אינסופי, בתוך הוויה של חלום? ואיזו אפשרות יש לקיים הבנה בתוך מציאות שהיא בלתי־מובנת לגמרי, מציאות שדית, מרובת־פנים ומסתירת־פנים, נואשת, פורחת, רקובה, מגוחכת, איומה, דומה לחלום? ואפילו נניח כי תיתכן הבנה אנושית בין אדם לרעהו, הבנה אמיתית שאיננה מיוסדת על הסתגלות והתנוונות, האם די בה כדי לבנות מאבניה משכן ממשי על פי התהום, כאשר לילה וערפל רובצים לפתח, והמוות מנגן בכינורו את שיר חנוכת־הבית?

ח

בובר, כפי הנראה, משיב על שאלה זו את התשובה היהודית החיובית, ובלי להתנכר אל השאלה עצמה. אכן, את ראשון ספריו החסידיים הקדיש דווקא לרבי נחמן מברצלב, האישיות הקיצונית ביותר בעולם החסידות, שאמרה את המשפט המפתיע כי "הנה הגענו אל הסוף של ישראל". כעבור שנים, בחיבורו "בעיית האדם", דיבר בובר על "ההתבגרות של מעמד הבדידות הנוכחי של האדם, מעמד העולה על כל הקודמים לו", ובמקום אחר כתב כי "דמות-העולם החדשה היא שאין לה דמות". אבל כבר לפני כאלף ותשע-מאות שנה השתמש פאולוס, באחת מאיגרותיו, במלים דומות, כשאמר: "דמות העולם הזה חולפת כליל" (או: "הולכת ומשתנה"). דיוקנו המתעתע, דמוי-החלום, של העולם הזה, איננו נושא חדש. גם קשה להבין מדוע עולה מעמד הבדידות הנוכחי על כל קודמיו. אולי התגברה הרגשת הבדידות, אף כי לעומתה הלא התגברה גם הרגשת העדריות; ואולם איוו תמורה יכולה לחול במעמדו המהותי של האדם, העומד לו לבדו, אחוז שדים, על-פי התהום? הן במעמדו בתוך היקום אין יכולה לחול תמורה, משום שהחליפות והתמורות שבחלום אינן משפיעות על מעמדו של החולם; ובמעמדו כלפי הזולת אין יכולה לחול תמורה, משום שהזולת אינו אלא דמות-דיוקנו-שבראי של האני, ואם נבצר כליל מן האני להבין את עצמו, מופרכת היא ציפייתו להבנה מצד הדמות שבראי, המגיבה על העוויות הנואשות והמגוחכות בהעוויות מגוחכות ונואשות.

ט

קראתי פעם באיזה מקום כי היידן חיבר את האוראטוריה "המלים האחרונות של ישר" (אשר לפיה חזר, מקץ ימים, וחיבר את הרביעיה הנהדרת בעלת אותו שם) על-פי הזמנת ההגמון של סביליה. ההגמון נוהג היה, בחגיגה-פסחא, לדרוש דרשה מיוחדת על כל אחת ואחת ממלותיו האחרונות של ישו, ובין דרשה לדרשה היו משמיעים פרק מתוך האוראטוריה.

מלותיו האחרונות של ישו היו, כידוע, "אלי אלי למה עזבתני". העובדה שההגמון הקדיש דרשה שלמה לכל אחת ואחת מהן, מלמדת מה-גדול היה הצורך שהרגישה הכנסייה לתרץ את המשפט הנורא הזה. והדבר מובן: שהרי הכנסייה שכונן פאולוס על קברו של ישו נעשתה, מבחינה ידועה, כנסייה יהודית (כל כנסייה היא, מבחינה ידועה, יהודית) — זאת אומרת, נאמנה ל"מגמה היהודית לכונן משכן ארצי". ואם כן, הן היה עליה לתרץ באיזה אופן שהוא את מלותיו האחרונות של ישו על הצלב, שפירושן הממשי הוא כי אותה ארץ אשר עליה מנסים "לכונן משכן" אינה אלא תהום רבה, שורצת שדים, שהאדם — עוזב כליל — שוקע ונבלע בה.

י

אף כי ניחן ישו במידה לא מבוטלת של הומור פראי (למתלוננים כי אשה אחת

רחצה רגליו בשמן יקר תחת שתקדיש את מחירו לעניים, העיר: "עניים יישארו תמיד, אבל אני לא", הוא לא התברך ברגע שהשקיף מעל הצלב אל תוך התהום. כאלף וחמש-מאות שנה אחריו הולידה היהדות את שבתי צבי, אשר אף הוא, לאחר שניסה באמונתו הגדולה לכוון משכן עלי-אדמות, פקח עיניו בעוז-נפש והציץ במבט עמוק אל תוך התהום. אבל הוא התברך, וזאת אולי מפני שלא עטרת קוצים דוקרניים הושמה על ראשו אלא מצנפת ירוקה בלבד. אחד הדברים שעניגוני ביותר בקראי את פרשת-חיייו היה קוצר מכתבו אל אחיו לאחר שהתאסלם. מאחר שהבין כי אין לו לאדם לצפות לשום הבנה, הסתפק באינפורמציה קצרה זו: "והנני להודיעך, אחי, שהשם יתברך עשאני ישמעאלי". אכן, כדי לבנות משכן ארצי יש צורך במלים, שהרי הבנאים והטייחים צריכים להבין זה את זה, אף כי קורות בניינו של מגדל-בבל כבר הוכיחו שהדבר לא ייתכן; אבל למי שצלל בשיכרון פראי אל תוך התהום, לו אין עוד מה לומר בשפת האנשים. לשון השדים והמלאכים היא לשונו, והוא צוחק ושותק.

אשר רייד : אל תתחרט

אל תתחרט.
הקשב תחלה לפרטים.
היה דרוך, אכל שקט.
פתקנה המבצבצת בין הקמטים
של הלומותיך. בדוק והתחבט
היטב בתוכך, אכל אל תתחרט.
ראה את חיי הנונים בסופה
ושמע נשימת הרוח קופאת במעופה.
אל תתחרט.
היה סבלן כמת.
אני רואה כי ההסוס עודו בוצר
צל פניך, זכור כי אתה שומר
צל יצרות חייך.
פרום בפקגות, שתום כמו ים
אתה דוהר
ושום דבר לא יצילך.

יהושע אריאלי : לותר בעולם המודרני

ההבחנה בין עבר והווה היא ממהותה של הבנת ההיסטוריה. לעיון ההיסטורי דרושה כתנאי מינימלי פרספקטיבה של זמן. לא רק בגלל הצורך להבחין בכיוונו של מהלך המאורעות, אלא משום הפורה להשתחרר במידת האפשר מן ההסתבכות הערפית, שהיא מנת-חלקו של כל אדם ביחס להווה שלו.

פרספקטיבה מעין זו אינה תופסת ביחס למיסדי תנועות דתיות, לגבי כל אלה הרואים בהם עדיין מורי-דרך לחיים ופעולה. הגישה האסתטית, התפיסה הסלחנית כלפי העבר שהפך להיות הווה בלי שיטען למרות עליה, אינה מצויה במקרים אלה.

מרטין לותר אינו רק חלק מן העבר ההיסטורי של אירופה והמערב. עדיין מאות מיליוני נוצרים מבססים את דרכם הדתית על הנוסחה שיצר לותר, "צדיק באמונתו יחיה", *Sola Fide*, ועדיין מבקשת הפנסיה הקתולית לאחות את הקרע שנוצר על-ידו בקרב הנצרות המערבית. מכאן חילוקי-הדעות הקיצוניים בין אצל הפרוטסטנטים מזה בין אצל הקתולים מזה ביחס ללותר.

בעיני בני דורו, הפרוטסטנטים, היה לותר איש-אלוהים, אליהו הנביא, מורה הנבוכים ומחדש הנצרות האמיתית. בעיני הקתולים נראה היה כשליח השטן, כופר ומתמרד, נזיר בוגד ושוטה ששיחרר את החטא מכבליו ותחת הסדר המקודש של הרפובליקה הנוצרית חולל אנארכיה, פילוג, בילבול ושלטון-רשע. באווירה האפורה קאליפטית של ימיה הראשונים של הרפורמציה לא נותר מקום לנייטרליות או להתבוננות אובייקטיבית. לותר ראה את מפעלו במסגרת המאבק בין השטן והמשיח על מימד אסקאטולוגי. הוא זיהה את האפיפורות של ימיו עם שלטון האנטי-כריסט, שאותו ניבאו האבנגליון ופאולוס, את "בבל הגדולה, היא אִם הזנות ושיקוצי הארץ" שעליה דיבר חזון-יוחנן. תלמידיו העריצוהו כנביא-אלוהים, וכדברי מלאנכטון האמינו כי "הוא יימנה עם הנשגבים והנעלים שנשלחו על-ידי השם לקבץ את עמו וכנסייתו ולחדשם". ביובל-המאה לפירסום התיזות נגד האינדולגנציה (1617) והקונפסיוֹ אוגוסטינה (1630) הטביעו הטריטוריות הלותרניות מדליות בכותרות כגון אל: "מרטין לותר: אליהו של קץ הימים" או "המאה של לותר", או: "דתנו ניצחה; לעולם יישאר דבר אלוהים ותורת לותר".

ההערכה הקתולית ללותר נתגבשה במושגים של דמונולוגיה. בתקנת-וורמס (1521) כבר נאמר כי הוא מטיף למרד, שנאה, מלחמה, רצח וגזל וכי נדמה "כי איש זה אינו אדם אלא שד מרושע בצורת אדם המסתתר בגלמת נזיר". יוהאנס כוכלאוס (Johannes Cochlaeus) שלל אמנם את התורה לפיה היה לותר "אינקוּבוּס" אך הדגיש כי לותר קיים ללא ספק מגע עם הדמונים, דבר המסתבר מתוך אפיו

המושחת, גאוותו השטנית ותאוותו לשלטון. בספרו של יהוה פיסטוריוס, "אנטומיה של לותר" (בשלהי המאה ה־17), מונה המחבר את שבע הרוחות שהשתלטו על לותר וביניהן רוח ההוללות, הניאוץ והזנות.

באורח פרדוקסלי, הדגישו הקתולים יותר מן הפרוטסטנטים את גדולתו ההיסטורית של לותר. הראשונים היו מעוניינים להראות את התסיסה הממושכת בקרב הנצרות, את הכשרת הקרקע על־ידי ההומניסטים והמתקנים, כדי להוכיח את הצורך החיוני בתיקון כללי של הנצרות. הקתולים ביקשו, לעומת זאת, למעט בפרספקטיבה זאת, כדי להגן על צדקת הכנסייה ביחס לפרוטסטנטיות. מכאן נראה כאילו כל ההתפתחות הקשורה בעליית התנועה הפרוטסטנטית נישאת על כתפיו של לותר ומעמדו ההיסטורי מוגדל, אמנם באור שלילי, לממדי־ענק.

טיפוסי לתפיסה זו במאה העשרים היה מחקרו רבי־ההיקף של היינריך דניפלה (Heinrich Denifle), הארכיבר הדומיניקני בוותיקן, על לותר.

לעומת מחקרים קתוליים קודמים על לותר, הדגיש דניפלה על הכל את היסוד האישי ההרסני בלותר, דעה שאותה ביסס על מחקר־מקורות מדוקדק. כדוגמת יאנסן לפניו, הבחין בכנסייה הקתולית של המאה ה־17 בורם של התחדשות ובמגמת התנוונות. לותר, על־פי דניפלה, עבר מן הזרם הראשון לאחרון והפך להיות נציגו העיקרי. החטא השליט בלותר היה גאוותו ויהירותו, ליקוי זה הביאו לידי רשלנות רוחנית וזו הידרדרה לתאוונות גופנית וארוטית. עקב פשיטת־רגל מוסרית זו, ובאין יכולת לעמוד בנסיון, התמכר לותר בכל לבו לשנאת הכנסייה והאשים אותה ואת הנזירות בליקוייהן. המרד מוסבר מתוך כשלונן הפנימי וכלוציפרי, המלאך הנכשל, הפך להיות מנהיג המורדים. בניתוח זה, שנסתיים בזעקת דניפלה: "לותר, אלוהים סר ממך", הוחלף ההסבר הדמוני הקודם בתיאור של מקרה פסיכיאטרי חמור. גם מלומדים קתולים מאוחרים יותר, כהארטמן וגרינור, נאחזו בהסבר פסיכורלוגי מעין זה. אם גם בספרו של יוסף לורץ, "הרפורמציה בגרמניה" (1948), ובמחקרו של ויגניז (Vignaux), ניכרת הבנה היסטורית אמיתית מצד המחננה הקתולי.

לעומת העמדה הדוגמתית הנוקשה של מלומדים קתוליים, הושפעה ההיסטוריוגרפיה הפרוטסטנטית יותר ויותר מהלכיה־רוח של ההשכלה ושל המחשבה ההיסטורית הבקרתית. עובדה זאת מסתברת בראש־וראשונה מתוך השינויים והתמורות שאינם פוסקים בקרב הפרוטסטנטיות והתפצלותה לכנסיות וכיתות. יחסם של גופים אלה אל לותר היה בהכרח בקרתי יותר מזה של הלותרניות, ובהשפעת־הגומלים בין תנועות אלו נוצרה גישה אובייקטיבית יותר לאישיותו ופעלו של לותר.

מגמה זו בולטת במיוחד בפּיאָטִיזִם הגרמני בין חלוצי הפרוטסטנטיות החפשית כגון פיליפ י. ספינר (Speener) או גוטפריד ארנולד ולייבניץ, הפילוסוף הנודע. ההדגשה הפיאטיסטית של הדת־שבלב כנגד הדוגמה עוררתם לגלות מחדש את לותר הצעיר ולהעמידו מול לותר המזדקן ותלמידיו. הם ראו בלותר את הנביא של "חירות האדם הנוצרי", חופש ההכרעה המצפונית והאמונה הפנימית. תפיסה זו

היא כעין חולית-מעבר להבנה היסטורית מדעית של הרפורמציה, כפי שפותחה בקרב התיאולוגים הפרוטסטנטים במאות הי"ח והי"ט. הגישה החפשית והבקרנית של שלאיירמאכר, כריסטיאן באואר, ריינהולד זברג, ריטשלר, אדולף הארנק וטרולטש (Troeltsch) אין לה הקבלה במחנה הקתולי.

בעיני הפרוטסטנטים מופיעה הנצרות ככוח פנימי המתסיס ומדריך את החברה וההיסטוריה, הפועל מבפנים בתוך הפרט, בתוך החברה וההיסטוריה. עיריאהלוהים הועברה על-ידי לותר לתוך האדם ולתוך החברה האחת. המהפכה הלותרנית יצרה אפוא אחדות חדשה של היסטוריה, ומכאן מסתבר שמעמדו של לותר היה מתחילה לא בתולדות הדת בלבד אלא בתולדות החברה האירופית. עם ספיגתה של הכנסייה הפרוטסטנטית בתוך החברה, נוצרה סינתזה חדשה של דת והשכלה כללית, ותהליכים כלליים עיצבו במידה גדלה והולכת את האוריינטציה הדתית. ביטוי לסינתזה זו נמצא בעצם רעיון ההתפתחות האימננטית של האנושות, ברעיון הקידמה מכאן וההיסטוריות מכאן. אין רעיונות אלה, כמובן, נכס ייחודי של מחנה אחד. אולם, כפי שהראה פרידריך מיינקה (Meinecke) בספרו על "התהוות היסטוריות", קשורה גישה זו בהשפעת-הגומלים בין ההשכלה לבין הפרוטסטנטיות הכיתתית. האידיאליזם הגרמני, מלייבניץ עד הגל, שפיתח את הפילוסופיה של ההתפתחות, ייצג מעין תרגום של התפיסה הפרוטסטנטית של ההיסטוריה למונחים פילוסופיים-מדעיים. יתר על כן, בארצות הפרוטסטנטיות לא נוצר אותו מיתח בין המשכילים והכהונה, המאפיין ארצות קתוליות. אם הכהונה הפרוטסטנטית היתה נטולת כוח עצמאי, הרי אחוז עצום של מלומדי ארצות אלו השתייכו לכהונה הפרוטסטנטית או באו ממוצא זה. השפעת-גומלים זו מתבטאת בהצמדת רעיון הקידמה והמודרניות למעמדו ההיסטורי של לותר.

עוד במאה הי"ז ראו הפרוטסטנטים בהופעתו של לותר את תחילתה של תקופה חדשה. בהקשר זה נראה מפעלו של לותר בשטח הדת מקביל לרנסנס בשטח התרבות וההשכלה. הוא שבר את כבלי המסורת הכנסייתית, השתית את האמונה על הכרעתו והבנתו של הפרט, ולחם לחירות המצפון.

התמונה המרחפת לעיני היסטוריונים אלה היא זו של המתמרד הצעיר המעז להמרות כל מרות, של האפיפיור והקיסר כאחד. זהו לותר השורף את הספרים הקאנוניים ואת מגילת-החרם של האפיפיור. על הכל, זהו לותר בוורמס, תשובתו המפורסמת, באסיפת-המעמדות שבוורמס. היא שקבעה את דמותו ההיסטורית בעיני ההיסטוריון גרפיה הליברלית. "אם לא אשתכנע מתוך עדות כתבי-הקודש או מתוך זו של התבונה, לא אוכל להתכחש וגם לא ארצה לעשות זאת, כי לפעול נגד המצפון, אין זה בטוח ואף מסוכן הוא לנשמה" (*Contra Conscientium agere neque tutum*) תשובה זאת הפכה את לותר לגיבורם של המשכילים ואליה התיחס לסינג במלחמתו נגד הדוגמה הלותרנית. דמות זו של לותר נכנסה כמיתוס לתודעה הגרמנית. ב-1817, שלש-מאות שנה לאחר פירסום התיזות, שרו שומרי-הלילה בעיירות גרמניה את הפזמון הבא:

האינו אדונים ושימעו הבשורה:
 השתחררה הרוח ואינה עוד כבולה!
 זכרו את מרטין לותר לכבוד ולתהילה,
 כי את החירות החזיר משבייה.

הגל ראה ברפורמציה את תחילתה של התקופה החדשה. "הרוח החילונית מגיעה לתודעת-עצמה ולזכותה לעצב את המוסר, המשפט וכל פעילות האדם. הרפורמציה החזירה לחירות הנוצרית את ממשותה ואמיתותה... עקרון הרוח החפשית נעשה נס העולם". סכימה זו חוזרת במחשבה ההיסטורית של המאה הי"ט באלפי צורות והדגשות.

ההיסטוריון השווייצרי של תולדות-הנצרות, פ"ליפ שאף (Schaff), תיאר את הרפורמציה במלים אלו: "הרפורמציה של המאה הט"ז היא, פרט לעליית הנצרות, המאורע הגדול בהיסטוריה. היא מסמנת את סוף ימי-הביניים ואת תחילת העת החדשה. היא נתנה, במישרים או בעקיפים, דחיפה עצומה לכל תנועה מתקדמת, והפכה את הפרוטסטנטיות לכוח המניע העיקרי בתולדות הציביליזציה המודרנית". היסטוריונים אלה הודו כמובן בריבוי העובדות הסותרות פירוש ליברלי זה של הרפורמציה. הם תירצו את ההתפתחות לחירות ולראציונליזם כהתפתחות דיאלקטית הנובעת ממהות הרפורמציה ואשיותיה. אולם תפיסה זו היתה קיימת גם אצל היסטוריונים לא-פרוטסטנטים. מישלה (Michelet) קשר את לותר, עוד לפני בורקהארט, למושג הרנסנס. "המאה הט"ז", כתב מישלה, "נעה בהיקפה המלא מקולומבוס לקופרניקוס וגאליליאו, מגילוי האדמה לחישוב סודות השמיים. בתקופה זו מצא האדם את עצמו. בה בשעה שווסאליוס וסרוואט פיענחו את סודות החיים, חדר האדם בעזרת לותר וקאלווין לתוך עמקי גפשו..." על-פי תפיסה זו חוללה הרפורמציה הלותרנית, בתגובת-שרשרת, מהפכות בכל שטחי החיים והעמידה בסופו של דבר חברה ניידת, חפשית של בני-חורין. סכימה זו נתקבלה גם בקרב הכנסיה הקתולית. הן ב"סילאבוס אָרורום" (Syllabus Errorum) של פיוס התשיעי והן באיגרת Immortale Dei של ליאו הי"ג, נראות התנועות המהפכניות של המאה הי"ט כתוצאה ישרה של הכפירה הלותרנית. הסן-סימוניסטים, שהיו מן הראשונים שנתנו לרפורמציה משמעות כלל-אנושית זו, מצאו כמכנה משותף למודרניות ולפרור-סטנטיות את מושג האינדיבידואליזם. לותר, לפי תפיסה זו, הניח את האינדיבידי-דואליזם בלבה של ההתהוות ההיסטורית, באמונתו של האדם, ועל-ידי כך הרס את הסולידריות הרוחנית והאנושית של אירופה. מכאן פשט תהליך ההתפוררות בכל שאר השטחים. פרוטסטנטיות, ליברליזם, ראציונליזם וקפיטליזם הם שארי-בשר וסופם בהיוצרות החברה הרכושנית. ניתוח זה, שנתקבל על דעת רבים, שימש בסיס לתיזה המפורסמת של ז'בר על הקשר בין המוסר הפרוטסטנטי לרוח הקפיטליזם. בכל הוויכוח הזה על תוצאותיו ההיסטוריות של מרד לותר נעלם לותר ההיסטורי יותר ויותר והפער בין השקפותיו ומעשיו לבין הפרשנות על משמעותו ההיסטורית התרחב כדי תהום.

התפיסה הליברלית תלתה את פרשנותה בלותר המתמרד נגד המרות, אולם היא התעלמה מזכרונות היסטוריים מנוגדים, המצביעים בכיוון שונה ואף הפוך. שהרי ישנו גם לותר הקורא לנסיכי גרמניה לקום נגד "הלהקות הגנזלות והרוצחות של האיכרים ולהשמידן ככלבים שוטים": "ועל כן מצווה כל אחד ואחד להשמיד, לחנוק, לדקור בסתר או בגלוי. כי אין דבר ארסי יותר, מזיק ושטני יותר מאדם מתמרד... כה משונים הם הזמנים עד כי הנקל יהיה לנסיך לעלות השמימה בשפיכות־דמים מאשר ביכלתה של תפילה".

לותר הוא שקבע כי "החמור זקוק למכות, והעם לשלטון־אימים", ואשר יעץ לאדונים לטפל במשרתיהם כבבהמות. מלאנכטון, "מורה גרמניה", הוא המטיף באותה תקופה לזכות בלי־מצרים של השליט למשול כטוב בעיניו ולחובה הדתית של משמעת לשלטון זה; היועץ לחסוך ברחמים ולהחמיר בענשים, כי השיעבוד והצמיתות הם עדיין ממידות הרחמים בשביל העם. לותר הוא המפציר בנסיכו המהסס, פרידריך הנבון, לכפות את הדת על הכל ומבסס זאת על כתיב־הקודש. על הכל, לותר הוא שמסר את הקהילה הדתית לידי המדינה ושליטיה ועשאם אפוטרופסים ו"הגמונים לשעת־חירום". צדק לותר בטענתו שאיש לפניו לא פיארו והילל את כוחו ומעמדו של השליט כמותו, מאז תקופת האפוסטולים, "פרט אולי לאוגוסטינוס הקדוש". כך טען ב־1523: "עלינו לכוון על בסיס איתן את החוק והחרב כדי שלא יפקפק אדם שעל־פי רצון האלוהים ותקנתו הוא קיים... אתם חייבים לשרת ולקדם את החרב בכל מאודכם; בגופכם, נפשכם, כבודכם ורכושכם... כי מועיל הוא לעולם כולו ולרעיתכם. והיה וראיתם כי יש מחסור בתליינים, שוטרים, שופטים, אדונים ונסיכים, ומצאתם כי הוכשרתם לכך, עליכם להציע את שירותכם... ועל כן עליכם להעריך את החרב והשלטון ולעבדם כנישואים או עבודה או כל מלאכה אחרת שפוננה על־פי רצון האלוהים. כי מעטים הם הנוצרים האמיתיים ולא ייתכן שלטון נוצרי לא לעולם כולו, לא לארץ אחת ואף לא לחבורת אנשים, כי רבים הרעים מן הטובים". זהו אותו לותר שראה באנשי צווינגלי ובאנאבאפטיסטים בני־שטן וצהל על הריגתו של צווינגלי בידי הקתולים. לותר הוא גם שטיפח את שנאת היהודים, הטיפח לאנטישמיות פרועה, האמין בשדים וראה בכל התנגדות קשר שטני. אמר הלורד אקטון כי החירות החלה בהבחנה בין ממלכת־השמיים וממלכת־הארץ. לותר טישטש הבחנה זו ומסר בידי השליט את השמירה על שערי השמיים. המשוואה בין לותר והמודרניות אינה נפתרת אפוא בפרשנות הליברלית. אין זה מקרה שמן ההיסטוריונים של המאה הי"ט הגיעו רק ליאופולד פון־ראנקה והלורד אקטון להבנה נאמנה יותר של לותר ההיסטורי והצליחו להפריד בינו לבין המיתוס הליברלי. שניהם התייחסו בספקנות לתיאוריה הליברלית של הקידמה. האובייקט טיביות ההיסטורית של ראנקה נבעה, כפי שהראה היינריך האזור, מתוך דתיותו הלותרנית, שראתה בתופעות ההיסטוריה את רוחו הנגלית של האל הנסתר. תפיסה מעין זו מביאה לשאגנות היסטורית — לשמרנות מכאן ולהתבוננות שלווה מכאן. עמדה זו איפשרה לראנקה להדגיש את האופי הדתי הטהור של המרד הלותרני

ולראות את הישגו העיקרי של לותר בחידוש הנצרות הפנימית. גדולתו ההיסטורית של לותר נובעת באורח פאראדוקסלי משיחרור הנצרות משילובה בהיסטוריה והחזרתה לתחום הפרט. הוא הדגיש את אדישותו של לותר לצורות הארגון והפולחן של הנצרות, הנובעת מאנארכיזם דתי ומבטחונן בכוחם המעצב של כתבי־הקודש. ראנקה תיאר את לותר כאישיות גאונית, מנהיג דורו, נביא וכוהן. היתה בו מזיגה של עקשנות של איכר גרמני עם עומק של מיסטיקן, כשרון למדני גדול עם פיקחות פוליטית שלא היתה לה דוגמה בתולדות גרמניה. אולם גישתו לדת הביאה את לותר בהכרח להסתמכות על השלטון הקיים. ההפרדה היסודית בין תחום האמונה ותחום הטבע השאירה כעקרון ייחודי של סדר את המשטר הקיים. הקדושה שהעניקה הכנסייה לעולם הועתקה במישירים לצורות הטבעיות של הסדר החברתי: למשפחה, למלאכה, למעמד ולשלטון. בניגוד לקתוליות, לא יצר לותר אידיאל חברתי אלטרנטיבי כנגד המציאות ההיסטורית. הדת חייבת למצות את עצמה במסגרת המוסדות הקיימים ולהתבטא ברוח השירות, המשמעת ומילוי־החובה. ראנקה הדגיש את הקואליציה שנוצרה בין לותר והנסיכים. אם בתחילה נוצרה ברית זו בתוקף המסיבות ההיסטוריות, הרי נתן לותר לשלטון לאחר־מכן משמעות של קדושה. בכך הפך לותר להיות אחד מאבות האבסולוטיזם המודרני ומצדיק השמרנות המדינית.

לעומת ראנקה, ביקש הלורד אקטון להרוס את המיתוס שעל־פיו היה לותר אבי החירות הדתית. הלורד אקטון, קתולי מאמין, היה עם זאת גם נציג מובהק של הליברליזם הצרוף, שמקורו בדתיות המתבדלת. בעיניו היתה החירות ערך מוחלט, הקריטריון של קידמה וצפור־נפשה של כל גדולה היסטורית. חירות זו הושגה בהיסטוריה על־ידי הפרדה מוחלטת בין התחומים המדיני והדתי. "תנו לקיסר את אשר לקיסר ולא־לוהים את אשר לא־לוהים", זהו היסוד של האוטונומיה הרחנית והמוסרית של האדם. בגלל הפרדה זו יכלו ימי־הביניים ליצור דפוסים חדשים של חירות, של מימשל חוקתי וייצוגי, וכן יכלו לנדות את האבסולוטיזם כרודנות. ברגע שתחומים אלה טושטשו, הן מצד הכנסייה הן מצד המדינה, סופן קיומה של החירות. מאקיאבלי והובס מכאן, לותר, צווינגלי והאפיפיורים של הרנסנס מכאן, משלימים זה את זה. נושאי החירות האמיתיים היו, לפי אקטון, מנהיגי תנועת־התיקונים של הכנסייה, כגון אַראסמוס, תומאס מורוס ורגינלד פול. ואתם נאזרי התקופה, הדוגלים בדת החפשית, כסוציאליסטים, קאסטלו, סרווטוס וקורנהארט במאה ה־16. כל אלה ביקשו לשחרר את הדת ואת הכנסייה מהשתלטותן על המדינה ולכונן על בסיס של התאגדות־מרוצון. "השמירה על החירות הועברה מידי הכנסייה לידי הכיתות ומידי השלטון לידי האופוזיציה של המעטים". אקטון אינו מכחיש שהלותרניות כקאלווי־ניות היו בשלבים מסוימים גורמים מכריעים בקידום החירות, אולם התקשרות זו היתה מקרית ולא מהותית. בעיית החירות כערך העומד בפני עצמו לא עמדה כלל בפני לותר, שהאמין כי אתו האמת ובזכותו לכפותה על כולם. תפיסתו היתה, כפי שהראה טרולטש (Troeltsch), זו של ימי־הביניים — על אחדות הדת והחברה. הנצרות נשארה לגביו הכנסייה — מסגרת מוסדית הכוללת את כל בני החברה.

חירות ההכרעה הדתית של הפרט נראתה לו כחילול-השם. טענתו לחירות-המצפון נמשכה כל עוד לחם לבדו בקיסרות ובאפיפיור. לאחר מלחמת-האיכרים, ועם תחילת המאבק נגד הכיתות המהפכניות, פנה לותר לשלטון על-מנת לכפות את תפיסתו על הכל. אם הבאפטיסטים לא נרדפו ככופרים, הרי נשמדו כמחללי-השם וכמהפכנים המסכנים את שלום החברה.

לא היה אולי היסטוריון שהדגיש את חשיבותו ההיסטורית של לותר כלורד אקטון הקתולי. הפרוטסטנטיות היתה בעיניו יצירתו האישית של לותר. אם הדגיש אקטון שהעקרון המרכזי של לותר, "ישועה בדרך האמונה", נתמך גם על-ידי קתולים רבים בני-זמנו, ובהצעות התיקון היה לותר אחד מרבים, הרי שמקוריותו היא באי-נכונותו להתפשר עם הארגון והדוגמה הקתוליים. ההכרעה נפלה, לדעתו, בוורמס, כאשר מפלגת הרפורמה הקתולית הציעה לכרות ברית עם לותר כדי להציל את ערכי ההומאניזם שבביל הכנסיה. סירובו של לותר להיענות ולבוא לידי פשרה עם קבוצה זאת, הפכתו, כדברי אקטון, "לגורם הרה-התוצאות-וההכרעות הגדול ביותר בהיסטוריה שלנו" — כי בסירוב זה הכשיל לותר את מפלגת הרפורמה הכנסייתית וחרץ את נצחון הריאקציה הישועית. לדעתו של אקטון לא היתה הרפורמציה הפרוטסטנטית תוצאה הכרחית של ההיסטוריה הנוצרית. מקורה בדחף הדתי ובמבנה האישיות של לותר. מסורת עצומה ונסיון מצטבר של 1500 שנה נהרסו בכוח-איתנים של איש אחד. הקינה של מקהלת הרוחות ב"פאוסט" של גתה מתארת אולי תפיסה זאת:

הרוס הרסתה

תבל זו תפארת

באגרוף-איתנים ;

היא גופלה מתפוררת,

אל-למחצה

פוצצה ;

נשוא נשא

השברים לתהום אפסי-עד

בכה נבכה

היופי שאבד.

וילהלם דילתה (W. Dilthey) וארנסט טרולטש בדקו ביתר העמקה ובמכשירים מדויקים יותר את מעמדו של לותר בעליית התודעה המודרנית. הם הבהירו מעל לכל ספק כי תהום רובצת בין תפיסת-העולם של הרנסנס לבין לותר מכאן, לבין ההומאניזם הנוצרי ותודעת-החטא הפרוטסטנטית מכאן. הם אישרו את הנחתו של אקטון שיסודות הליברליזם וההשכלה נעוצים במסורת הכיתתיות המתבדלת ובמויגה של יסודות אלה עם ערכי ההומאניזם של המאה ה"טז והי"ז.

אם הקריטריון של המודרניות נמצא במערכת הערכים של ההשכלה, של המאה הי"ח, ובהשקפה הליברלית של המאה הי"ט, הרי לא לותר אלא ההומאניסטים

דיקן עצמו (תחריט נחושת)

מרק שגל

הקתולים, מפטרארקה ועד פיקו דה־לה־מיראנדולה ואראסמוס, היו חלוצי המודרן־ניות. כפי שהראו בתוך השאר החוקרים בורדך (Burdech), קריסטלר (Kristeller) וטופאנין (Toffenin), היתה תנועת ההומאניזם מודרכת מתחילה על־ידי אידיאל ההתאמה בין התפיסה הנוצרית־היהודית של מעמדו וייעודו של האדם ביקום לבין התפיסה הקלאסית של גדולתו, חירותו וכבודו של האדם כיצור ראציונלי ומוסרי. הנושא המרכזי של דיון ההומאניזם הוא "כבוד האדם" (De Dignitate Hominis). המשפט הקתולי, ש"החסד מותנה בטבע אולם משלים אותו", לא רוקן את העולם הנברא משלמותו אלא רמוז על דרגת שלימות גבוהה מזו הטבעית, זו שבהתעלות האדם לעולם הקדושה. בצדק הדגישה הוועידה הפנסייתית של טראנט כי ההבדל היסודי בין הקתוליות והפרוטסטנטיות הוא בהערכת טבע האדם ומהותו וראתה כפירה בתפיסה הלותרנית על שיעבוד רצונו של האדם לחטא. הוויכוח בין לותר לאראסמוס על חופש רצונו של האדם היה מהותי. האם מסוגל האדם לשאוף לטוב ולאהוב את אלוהים? האם נשאר בו גם במצב החטא כוח לחיות חיים של מידה ותבונה? האם נשאר מצלם האלוהים בטבע ובאדם, והאם חייבת החברה להגשים בעזרת האמונה את החיים הטובים? או שמא יש בחזון זח מן היהירות והחטא? שמא יצר־לב האדם רע הוא מיסודו והחסד והזוהר סרו מן הטבע ורק הפחד והחרב יכולים להשליט סדר? השקפתם של ההומאניסטים היתה כי הפילוסופיה הנוצרית פירושה הכשרת הקרקע לחיי מידה, אהבה ותבונה על־ידי השכלה, חינוך ואמונה. אולם לותר לא טעה כאשר טען, עוד ב־1517, כי אראסמוס מחשיב את האדם יותר מאשר את האל. שיתוף־הפעולה בין לותר לבין ההומאניסטים היה מושתת על אי־הבנה משני הצדדים. אם הסכימו על הצורך בתיקון הכנסייה, הרי התפלגו בשאלת משמעותם של החיים הנוצריים ומקומה של הכנסייה בחברה. היתה בלותר מעין גישה סכיופרנית כמעט אל האדם הטבעי והטבע. שנאה ליהירות התבונה והאוטונומיה שלה, ואי־אמון קיצוני ביכלתו של האדם לחיות חיי מוסר. מצד שני, שלילה קיצונית לא־פחות של אידיאל הקדושה המגשימה ושל רצונה ויכלתה של הנשמה המאמינה לקדש את חייה לאלהים. מכאן מסתברת הסתפקותו של לותר בדרך־החיים הרגילה של האדם ובמסגרות הרגילות של חיי־חול והשלמתו עם החטא שבמעשה. "כל חטא מרגיז את האלוהים, אולם רק הרשע מעורר את זעמו והוא הגאוה, העמדת הצדק שלנו לעומת הצדק והאמת של אלוהים". כביטוי קיצוני לשנאת התבונה הטבעית: "נשך, הוללות, גיאוף, הרג ורצח... העולם מבין שמקורם בחטא. אולם כלת השטן, הראציו (Ratio), הזונה היפה, זו באה וחושבת עצמה לחכמה ודבריה בעיניה כדברי רוח־הקודש. מי יעזור ויצילנו ממנה?" חוויתו המרכזית של לותר היא קוצר־האונים של האדם מעשות טוב והרגשת התהום הפעורה בין החסד לטבע, בין אלוהי הצדק לבין האדם. הוא לא ביקש לחיות חיי־קדושה אף לא לאהוב את אלוהים כישות מושלמת וכבורא היקום. תודעת־החטא היא החוויה המרכזית, ואתה הפחד מפני זעם אלוהים ואבדן הנשמה בגיהנום.

מבחינה זו, עומד לותר כולו בעולם של שלהי ימי־הביניים. כמו לגבי הנומינאליסטים המאוחרים כך גם לגביו נעלם ונסתתר האלוהים, אלוהי היקום (Deus absconditus). רק רצונו ידוע לנו, ואותו אין אנו מסוגלים לספק. האל הפך להיות שופט זועם, הדורש את מות בנו כדי לכפר על העוון.

בשנות המשבר הדתי, 1505—1513, משקף לותר את התחושה האפוקליפטית של תקופתו, את הפחד, אי־הבטחון; את ההרגשה שהעולם כולו עומד על־פי תהום וכי כל יסודות היקום מתפוררים. כל העולם הוא מאקאבר וריקוד־המוות מושך אל מערבולתו את הכל. המלנכוליה והעצבות מכאן, המאגיה והפיתוי של השטן מכאן, הן יסודותיה של תחושה זו. בני־דורו של לותר ביקשו מוצא מיוחד זה ונתרו להם אפשרויות שונות כדי להגיע לשלוה נפשית ולבהירות מחדשת לגבי מקומו של האדם ביקום. העם ביקש ניחומים במאגיה הקדושה, בעליות־רגל, באינדולגנציות, בפולחן־הקדושים, וצבר בקדחתנות שטרות־ערך של חסד ורחמים מן האוצר האינ־סופי של הכנסייה. אחרים מצאו את שלוותם בתפיסה ההומאניסטית של הנצרות או בפירוש הפאגאני של הרנסנס.

לותר הלך למנזר וחזר במאבקו הפנימי, שהיה קיצוני בעמקו ובייאשו, על דרך הנזירות האסקטית של ימי־הביניים — ונכשל. לנוכח קפדנות מצפונו הרגיש נכשלו כל אמצעי התשובה, שהמסורת הנוצרית למדה לראות בהם דרך בדוקה להשגת השלנה הרוחנית. הפער בין אלוהי הצדק לבין האדם החוטא לא קטן, על אף שמירת כל ההלכות והמצוות של המנזר. בעיני אלוהים, ידע לותר, שום שאיפה ושום מאמץ לא יקטינו את התהום; כי האדם לא יוכל לאהוב את אלוהי הצדק, כי מצפונו יקום ויעיד כנגדו ויאשימהו בצביעות, באנוכיות, באהבה־עצמית ובאותה הסתברות גמורה בתוך ה"אני" שיותר קרא לה קונקופיסצנציה (Concupiscentia). נוכחות בלתי־פוסקת של משפט־אלוהים היא המבודדת וכולאת את הנשמה ומצפונה ומטילה עליה את כל כובד האחריות. תודעה זו של אשמה ופחד אקסיסטנציאליים היא המיחדת את חווית לותר מזו של בני־זמנו ההומאניסטים. לותר עצמו קרא לה בשם נסיון מפתה (Anfechtung), שבאמצעותו מנסה אלוהים את הנשמה, והוא תיאר אותה במלים אלו: "כאשר הוא מעונה בנסיון זה, נדמה לו כי הוא יחיד ובודד. אלוהים כועס עליו בלבד, וכעס זה מופנה נגדו בלבד. הוא החוטא היחיד, הכל פונים נגדו. נותרת לו רק האנחה והוא צועק: 'למה דבקת רק בי, אלוהים?' ואז באה החרטה ומבהילה את המצפון, העומד מול אלוהים ככלי מלא בושה וכלימה, ולא נותר עוד מקום בו יוכל להיסתר. ערום וגלוי הוא עומד בפני הבריאה כולה, כל היקום מואס בו... ולבו נבהל מכל רישרוש של עלה נידף ברוח".

הרגשה זו היא מיוחדת עד כדי כך שרבים ביקשו לראות במאבק הדתי של לותר סימנים מובהקים של מחלת־נפש. ד"ר רייטר, ברונן שן, פרורבד סמית, מרטין ורנר וויינבורג (Weisenborg) פיענחו את אישיותו של לותר בכיוון זה. אף אריקסון, בספרו המעניין "לותר הצעיר", מדגיש את סימני הלא־נורמליות המלווים את התגבשות אישיותו הדתית של לותר.

ספק אם יש טעם בוויכוח זה. לותר לא היה מסוגל ליצור מתוך מעמקי־נפשו תפיסה דתית חדשה לולא חרגה חוותו הדתית מגדר הנורמלי. גם אֵוולין אנדרהיל וויליאם גיימס הראו כי הייאוש, השנאה־העצמית, המרה־השחורה הם שלבים טיפוסיים בחוויה הדתית היוצרת. יתר על כן, תודעת הייאוש היתה רווחה בתקופת לותר, כפי שהראו וילי אנדריאס והווינגר. התפתחותו הכללית של לותר אינה מראה דמות של אישיות חולת־נפש. היא מוכיחה כושר־מנהיגות בלתי־רגיל, יציבות גדולה בימי משבר, סגולות למדנות, שירה, כתיבה ומחשבה יוצרת. יש בלותר מן החיוניות, מכושר־ההנאה ושמחת־החיים. היה זה לותר אשר ללא עזרה יצר, תוך שנים מעטות, ספרות פרוטסטנטית עשירה, שיכלה לתפוס את מקומה של הספרות הקתולית, אשר ידע לנצל בפיקחות את התסיסה הלאומית והמעמדית למטרותיו־הוא והקים כנסיה חדשה שהשתלבה במסגרת החברתית והשלטונית של גרמניה. אדרבה, גדולתו ההיסטורית של לותר היא בראש־וראשונה במשבר הדתי ובתשובה שמצא למשבר זה. כל מהותה של הכנסיה בימי־הביניים היתה בבניית אלפי גשרים שקשרו את הטבע אל החסד והוליו את האדם בהדרגה מן החושים אל הרוח ומן החברה החילונית לחברה הקדושה. זאת משמעותם של הסאקראמנט הקתולי ושל החברה הכנסייתית. מקוריותו של לותר היא בכשלוננו לאחר שהתנסה גם בדרך זו. הוא לא היה מסוגל לקבל עדות אחרת על האמת הדתית מלבד זו שבחוויה האישית. היה עליו לחוות מחדש את היסודות החווייתיים שבנצרות ולהתמודד עם נוסחות הכנסיה, הן להלכה הן למעשה. בכנות מוחלטת זו, ובחוסר־יכולתו לקבל את הבטחת השלנה, בהכרח למצות בדרך החוויה את האמונה ולמצוא בדרך זו את הגאולה, לותר הוא מודרני כפאולוס ואוגוסטינוס לפניו, כפסקאל וקירקגור אחריו. המסגרת המחשבתית של לותר היתה, עם זאת, של ימי־הביניים. הוא ייצג את שכבות העם הרחבות בצפון־אירופה. השילוש הקדוש, קיומו של העולם־הנברא לשם גאולת הנשמה, המסגרת האסכאטולוגית של ההיסטוריה, אחדות הדת והחברה, והאמת האלוהית של כתבי־הקודש — כל אלה היו בעיניו אמיתויות בלתי־מעורערות. אף מחשבתו החברתית והכלכלית היתה כזו של ימי־הביניים, ואפילו לא דמתה לזו של הרנסנס.

אולם בתחום החוויה הדתית היה לותר מהפכן מודרני. בריאליזם, שנבע מהתבוננות פנימית, שלל לותר את ההבחנה בין הנשמה והגוף כמקבילה להבחנה בין ממלכת החסד והטבע. בעיני אלוהים, גזור האדם מעור אחד. רק כאשר מודדים אותו לפי צדקת האלוהים ולפי שלמותו, נראה האדם כבול ב"אני" שלו, כולו חוטא ומושחת. ללא קנה־מידה זה אין קיום לדת אמיתית. תפיסה זו היא ריאליסטית קיצונית. הטבע סגור בפני אלוהים; אין הוא יודע אותו אף אין הוא רוצה בו. כל עוד האדם מתבונן בעצמו מתוך עצמו, אין הוא מסוגל להבחין באמת־מידה אחרת של חוויה ואמת. מצד שני, אפשרית הדרך לאלוהים רק מתוך ראיית האדם את עצמו בפרס־פקטיבה של מעלה. אולם שאלת־השאלות היא: כיצד יוכל האדם להגיע לראיה זו בלי שיחון אותו האלוהים? כיצד יוכל האלוהים לחון את האדם כפי שהוא? לותר

שבר מעגל זה, כפי שידוע לנו, על-פי העקרון "צדיק באמונתו יחיה" ובגילוי כי הייאוש והפחד הם כבר שלבים של הפעלת החסד על נשמת האדם. הוא הכיר כי רק כשהאדם מסיר מעליו כל זכות וצדקה ונאחז בהבטחת הגאולה, שניתנה לו על-ידי כתבי-הקודש ועל-ידי קרבנו של ישוע, רק אז יוכל להשתחרר מעול עצמו ולאהוב את אלוהים בכל מאודו.

זיהוי החסד והאמונה, העברת הדראמה המיטאפיזית למימד החוויה הסובייקטיבית והעמקת מושג האמונה ככוח מחדש, מפרה ומשנה, כחסד הבא מגבוה וככוח פנימי הנובע מן הנשמה, אלה הם יסודות הדתיות של לותר שהיו בחינת מפנה יסודי בחוויה הנוצרית. בצימצום יסודי זה של כל החוויה הנוצרית בפועל-האמונה נוצרו גם פישוט והעמקה של הדת הנוצרית כפי שהתפתחה בהיסטוריה. האמונה נשארה בחינת אפיק ייחודי של החסד, כקשר היחיד בין האדם לבוראו. כל המערכת הסאקראמנטלית הקתולית — המעבירה ואף מעניקה חסד, מחזקת, מגבירה ומקדמת את כוחות הנשמה — נעלמת, ועמה נעלם גם האידיאל הנוצרי של הקדושה. הישועה תלויה בפעילות מתמדת של הגשמה, הנאחות באמונה ובלעדיה היא טובעת. כל הבחנה בין הדיוט לכוהן מתבטלת. האות הלא-נמחה, שהעניקה הכנסיה לפהונה כדי להבדילה מחברת ההדיוטות, הועתק לעמקי הנשמה. מצד שני מתרחב מושג האמונה עד שסופג הוא לתוכו את כל החוויה הנוצרית. יש בו מן השלילה הקיצונית של ה"אני", מן ההאשמה-העצמית ומן ההשפלה-העצמית, מן ההפקדה המוחלטת בידי רצון-הבורא. וכן יש בה גם מן הבטחון המוחלט בישועה ומהרגשת הנצחון. צדקת האלוהים תעמוד לו למאמין ותזכהו באהבת האל הגואל. בנוסחה הפשוטה, "צדיק באמונתו יחיה", נפתרות כל הסתירות האקסיסטנציאליות של האדם. האל הנסתר והאל הנגלה, אלוהי הצדק ואלוהי האהבה כאחד, מתגלמים בישוע הקרוב, והתיאולוגיה של הצלב היא התשובה לפאראדוקס של החיים האנושיים. ברור כי תפיסה זו של הנצרות, כתורה-שבלב וכאמת שבחוויה, באה בסתירה לאותם מושגים שלותר קיבל מתקופתו ודבק בהם — הרעיון של אחדות הדת והמדינה, האמונה בריבונות כתבי-הקודש, והדוגמה הנוצרית. כל התפתחותה העתידה של הפרוטסטנטיות היא התגלמות הסתירות שבין תפיסתו הדתית של לותר והמערכת המושגית שלו. סתירה שלותר גיבשה לכלל אחדות אחת. גדולתו של לותר היתה, באורח פאראדוקסלי, ביכולת זו לקשור יסודות סותרים לאחדות ולהציבה כאלטרנטיבה לתפיסה הקתולית. לולא אמונתו באחדות העולם הנוצרי, באמת האלוהית של כתבי-הקודש ושל הדוגמה הנוצרית, לא היה לותר מצליח להיעשות מנהיג הדור ולנסח מחדש את האמונה הנוצרית. אולם בניסוח פשרני זה נמצא יסוד כה איתן של חוויה דתית מקורית ואף גאונית עד כי יכול היה לשמש בסיס לכל גילגוליה של הפרוטסטנטיות מאז ועד עתה. תחיית המחשבה הלותרנית בימינו, הקשורה בשמותיהם של בארט, ניבור והתיאולוגיה השוודית, מוכיחה כי העמדת הבעיה והתשובה לה — שצמחו, כפי שראינו, מתוך הפחד האקסיסטנציאלי של תקופתו — יש להם משמעות חיונית לנצרות בתקופה זו, תקופת פחד וחוסר-בטחון.

יהודה שביט : ולא לרשרש בשמיים

מְּכַל הַעוֹפוֹת הַגְּדוֹלִים בְּשָׁמַיִם

נִוְתָרוּ הַעֲנָנִים בְּלִבְד,

הַשָּׁאֵר הַשָּׁמַד בַּפְּתִיּוֹנִים הַמְּרַצְלִים,

בְּצִלִּים אֲשֶׁר נוֹשְׂרִים כְּמוֹ אֲבָנֵי בָרָד

וּבְבָרָד אֲשֶׁר פּוֹלְטִים הָאֲנָשִׁים.

מְּכַל הַעוֹפוֹת הַגְּדוֹלִים בְּשָׁמַיִם

נִוְתָרוּ הַעֲנָנִים בְּלִבְד,

אוּלָם אֵף הֵם פָּסִים וְנִכְחָדִים

מִתּוֹךְ שְׁנֵצוּדִים גַּם בְּעוֹנוֹת הָאֲסוּרוֹת.

וּבְקָרוֹב יִהְיֶה רְקִיעַ מֵת מַעֲנָנִים,

וּמְכַל הַעוֹפוֹת הַגְּדוֹלִים בְּשָׁמַיִם —

נִוְתָרוּ הַעֲפִיפּוֹנִים בְּלִבְד,

סוּג צְפָרִים חֲדָשׁ וּמְסֻגָּן,

הַמְּאֲלֵף לְחֹזֶר אֶל כַּף-הַיָּד

וְלֹא לְרִשְׁרֵשׁ בְּשָׁמַיִם בְּשַׁעוֹת הַמְּנוּחָה

הַמְּקַבְּלוֹת.

תמיד חוזר ומפתיע

תְּמִיד חוֹזֵר וּמְפַתֵּעַ

הַמְּבַע הַבְּלִת־אֲמִצְעֵי שֶׁבֵּין שְׁנֵינוּ,

כְּנִפְיֵנוּ מִשְׁתַּרְגוֹת מִתּוֹךְ הַקוּ הָאֲמִצְעֵי

אֲשֶׁר אֵינוּ מְבַדִּיל בֵּינֵינוּ.

תְּמִיד חוֹזְרוֹת צְלִינוּ יְרִיחוֹת מְלַכְסָנוֹת,

שְׁקִיעוֹת שְׁקִיעוֹת בְּתוֹכְתוֹכֵנוּ,

וְאֵנוּ, בְּגִפְיֵנוּ הַעֲגוּמוֹת,

עוֹבְרִים יוֹם-יוֹם בְּמִלְכוּיוֹת גּוֹפְנוּ.

הַקוּ הָאֲמִצְעֵי נִפְצֵר לְגִפְּנוּ.

— תְּמִיד חוֹזֵר וּמְפַתֵּעַ

אֵיךְ אֵנוּ בְּגִפְּנוּ.

עמירה הניג : קינות

א	ב	ג
כָּל הַנְּשִׁים	כָּל הַנְּשִׁים	יָצְאוּ, פָּשְׁטוּ
צָרְגוּ עַל הַתְּמוּז	כָּבוּ אֶת הַתְּמוּז	פָּשְׁטוּ תַּאֲנִיתָן
וְהוּא אֵלַי	וְכַךְ לִבִּי	תְּרוֹת שׁוֹבֵר
כּוֹרֵץ וְצְמוּס	קְרוֹץ וְרְמוּס	חֶסֶת תַּצְנִיתָן
צוֹדָה צִינִיתָן	וְכַךְ לִילִי	חֹמְלוֹת אֲשֶׁה-
גִּזַּר לְרֵאשִׁי	קוֹדֵם וְדָנָה	אֲשֶׁה אֶת מְנַחֲמָה
וְלֹא פְּנִיתִי	וְכָל חֵיוֹן	וְאֵין נוֹשֵׂאת
נִסְתִּי עַל נַפְשִׁי	פּוֹרֵץ וְגוֹבֵה	אֵלַי צַעֲקָתָה
מַחִיק הַלְּיָה	וְכָל מַבֵּט	וְאֵין תּוֹקָה
לֶחַ מַלְחָשָׁן	פְּרוּץ פְּצָקָבִי	הַכְּצַעֲקָתִי —
תִּמְרֵי לֵילָנוּ	וְקוֹל אֶחָד	מִשְׁאוּל, מִשְׁאוּל
נֶאֱפֵד צִשָּׁן	אוֹיְבֵי וְאוֹהֲבֵי	הַקְּשִׁית מַכְתִּי
וְכֹא הִשְׁמַשׁ	וְנָח גֵּרֵם	לִשְׁאֵל בְּרוּם
כֶּתֶם וְשָׁנִי —	סָב אֵל מוֹעֵדוֹ	רָמַז וּבְשׁוֹרָה —
יָצָא כּוֹשֵׁל	וּמִי נִמָּה	הִנֵּה זוֹנָה
שְׁחוּם וְצָנִי.	אֲנִי לְהַתְּרִידוֹ!	אֵל אֲדַמָּה וְרָה.

זיקלין כהנוב : יומן צרפתי (ב)

24 במאי — 1 ביוני 1962

זו שקוראים לה בצרפת "בעיית הזר", הנשאר מחוץ לחברה או לציבור הלאומי או הבינלאומי, מעסיקה את טובי המוחות במוסדות ההשכלה העליונים, במרכז-הלאומי-למחקר-מדעי, והיא עומדת במרכז העבודה הנעשית על-ידי הארגונים הבינלאומיים הגדולים, כגון אונסק"ו בפאריז ומשרד-העבודה-הבינלאומי בו'נבה. ללמד, להשכיל, למצוא שיטות הוראה חדשות, מהירות יותר, יעילות יותר, להפיץ גם תרבות מדעית, מקצועית וטכנית, לתרגם יצירות-מופת מכל הספרויות הגדולות לכל הלשונות — כל הדברים האלה מקרבים הדדית את עולמות-האדם השונים, וכמעט בכל מקום בא על ביטויו הרצון לעזור ל"זר" של אתמול להגיע לצורה של חברה שעליו ללמוד לפענח את אותותיה בטרם יוכל להיכנס אליה.

במבוכ המנהרות של הרכבת התחתית רואים פה אפריקאים, הודוסינים, יהודים מאפריקה הצפונית, הנאחזים, כאילו היתה ישועתם תלויה בדבר, בפיסת-נייר קטנה המסבירה איך עליהם לנהוג כדי להגיע למחוז-הפצם. הם אבודים, נפחדים, בדומה לקרתנים משפבר-הימים, משום שאינם יודעים לקרוא את שלטי הכיוון, ובקרוב האפריקאים יש המדברים אך בקושי צרפתי. בתוך המרקחה של ההמון האלמוני אתה מבחין פתאום והנה נערה חנינית, פועל זקן, או עקרת-בית שנתגיעה במדרגות הנוראות האלו, נוטים מדרכם כדי להנחות את הזר הזה בדרכו שלו. "מסכן עלוב". שמעתי אומרים, "לא מתמצא פה בכלל"

נדידות היהודים, ובעיות המיווג בישראל, משוות צביון מיוחד לבעיית הזר ביחסו לעולם של ימינו. בצרפת, מקום שמפרידים פחות מאשר במקומות אחרים בין ערכי הרוח לבין הזוטות של חיי-יומיום (דווקא מפני שארץ בת-תרבות אינה מערבת טכנולוגיה בתרבות), אין שום איש מתבייש לאכול תבשילים הודוסיניים או קוסקוס, ולא עוד אלא שהרבה מסעדות מכרזות על זה האחרון בחינת תבשיל-היום המיוחד ממש כמו קאסולֶה-של-טולוז או קרביים-נוסו-חֶקָאין. הצרפתי מעריך את המטבח הטוב, ויהיה מוצאו אשר יהיה, בלי לחשוש מפני לבנטיניות, והוא מאמץ לו את הקוסקוס, כמו שאימצה לה צרפת את פיקאסו ושגאל. היא הופכת את ייחודם לנחלת הכלל, ובתוך כך היא עצמה מתעשרת, בחומר וברוח כאחד.

המצב בצרפת, ארץ של ציביליזציה עתיקה ואיתנה הקולטת מספר מצומצם-ביחס של זרים, שונה מן המצב בישראל, ארץ חדשה המקבצת חטיבות תרבות שונות. באין לנו התפתחות נורמלית של עם, אנו יוצרים בידיים איוו אחדות של איך ברירה, כופים עליה אוניפורמיות משעממת, ומקפחים בתוך כך אי-אלו סגולות צנועות.

בצרפת הקוסקוס נראה לי טעים במיוחד הואיל ונתלווה אליו טעם קל של חטא, של פרי אסור. צארנא ומצאו קוסקוס מעין זה באיו מסעדה בישראל! אכלתי ממנו ברחוב ראמפונז. ברובע הפועלים בלוויל, מקום שמצאו להם מקלט — לאחר מה שקרוי בפיהם "הפחד הגדול" של ביורטה — כמה מאות יהודים מתונסיה; מקלט זה אינו לגביהם גלות ממש מפני שחיים הם בתוך עדתם, בתייהקה מלאים מפה לפה, נשים יושבות בתוך המולה של פעוטות מצווחים, גברים עומדים ליד הדלפק, וכל אלה מחליפים ביניהם כתבות, חדשות, ידיעות, "רמיוזות". ודאי עברו כאן גם הרבה יהודים מפולין, ועדיין יש כאן חנות אחת או שתיים המוכרות נקניק כשר, דגים ממולאים, חלות, עוגות-פרג. באותם רחובות עצמם נוטים כנראה היהודים לעבור במהלך נדודיהם הנפתלים, ורחוב ראמפונז זרוע עכשיו מסעדות תוניסיות קטנות, חנויות-מכולת שבהן רואים קופסות גדולות של דג-טונה בשמן, צנצנות של זיתים כחלחלים. הרחוב העני מלא, שופע ריחות של תבלים, דבש, טיגונים, ונחירי סופגים בתאנה את משב-הרוח הזה של המזרח. טעמתי מכל אלה, אף גם מעוגות-הדבש המוזהבות, הפריכות, הממולאות תמרים, שקדים ואגוזים — הערוכות על טסים גדולים, מצופים נייר לבן, מפיקים נקיות הראויה לנשייצי". בתוך כך זכרתי את מיני-המאפה התוניסיים האיזמים הללו הנמכרים ברחובה-של-עיר בבאר-שבע, מקום שהמים המסופרים באים על מקום הדבש, הזרעונים על מקום השקדים, ובנוסף על כך הכל רוחש זבובים...

מר פ'ראגי, בעל הבית, אומר ברכה כשנודע לו שאני באה מישראל, והוא אומר לי: "כנראה החיים שם קשים מאד. כאן אך לחטא ייחשב לנו להתאונן, אנו מוצאים את לחם-החוקנו... רבים באים לקנות אצלנו, בפרט לחגים. אנשים מתוניסיה, ממצרים, אפילו צרפתים שישבו במזרח. הם מתגעגעים, את מבינה. בליל-שבת אוכלים קוסקוס. בימות-השבוע כולם עובדים, רבים במשמרות-לילה. מוכרחים לקחת כל עבודה שמודמנת, מה? אבל אף אחד אינו עובד בשבת. ובכן, בליל-שבת כולם כאן, אוכלים, שותים קצת, מתבדחים, שוכחים את הדאגות. בואי, בואי, תראי כמה זה שמח!"

באיו קלות שבה העדה ומצאה את מקומה. המעונות שבעמקי חצרות עגומים הם ומוזהמים, שורצים חתולים המהפכים את פחיה-האשפה. הבניינים רעועים, מקולפי-טיח, ואף-על-פי-כן איזה געגועים מתעוררים בי כשאני חוזרת ומוצאת כאן את השמחה הזאת, את טוב-הלב הזה, את חדות-החיים הזאת! בפאריו, וכן בדרומה של צרפת, עדה שלמה מתלכדת מחדש, ועדיין מפעם אותה החום הזה החי משכבר-הימים. מר פ'ראגי מושיט לי גליון-נייר שבו, תחת הכותרת השמנה: "ידיעות מרעישות", מפורטים התבשילים שבהם יפה כוחה של המסעדה שלו, וכל פריט מלווה תיאור משובב-נפש. "זה הבן שלי כתב הכל. הוא אומר שבפאריו צריכים לעשות פרסומת. בחור שיגיע רחוק, אמירצה-השם. הוא ראשון בכיתה בבית-הספר התיכון!"

יהודים תוניסיים אינם חסרים בישראל, אבל, חוץ מאשר במשפחות אחדות, אי-

אפשר לאכול בה קוסקוס מתקבל־על־הדעת. ואף־על־פי־כן, אילו לקחנו את מיטב מה שמצוי במטבחהם של יוצאי ארצות שונות כדי לבנות מזה את אמנות הבישול שלנו עצמנו, הרי בעצם הדבר הזה כבר היינו משפרים משהו. יכולים היינו להגיש קוסקוס במסעדות שלנו, כולל אלו, הנכאות כל־כך, של עיירות־הפיתוח! קוסקוס "קטן" עם תרנגולת או דגים, וקוסקוס "גדול", עם כל המנות הנלוות אליו, מרק־בשר־ואפונים, ירקות ובשר, חרשפים ממולאים, נקניקית של חרד־ובשר וכו'. וזהו אוכל מעששע. מפנים מקום בצלחת השופעת ולתוכו יוצקים או שמים מעט מכל אחת מן המנות שטועמים מהן, וכל אדם יש לפניו קערת מרק המשמשת לטיבול הקוסקוס. יכולים היינו להגיש עוד הרבה מאכלים מן המטבח הזה המגוון, שתכופות הוא עשיר־המצאות. ואל נשכח את מיני המאפה. סקרנות התיירים שלנו היתה מעוררתם לטעום מן המטבח הזה, לקבל הסברים על דבר התבשילים, לראות את כל המכשירים הנחוצים להכנתם הנאותה של המאכלים האלה, המכוונים להנות את החוש האסתטי לא־פחות מאשר את חוש־הטעם, אפילו בסידור הצבעים. עידונו זה של המזרח, שבישראל ביום לו כל־כך, דווקא הוא יכול היה להוסיף לנו מעט מן החסר לנו.

*

הפלאיים הם כיום תופעה עולמית, ובעוד החברות הישנות מתפוררות נוטים לקום איים חדשים של סדר ומשטר, המצרפים בתוכם יסודות שונים של כמה וכמה תרבויות ומכוננים בדרך כך יחס מורכב יותר ויותר בין בני־האדם למכונות. ספרו של נורברט וינר על הקיברנטיקה, "השימוש האנושי בחברה האנושית", המסמל דרך־מחשבה חדשה עד כדי כך שקשה להבינה, הוא כמדומה מהפכה ממש. לא די שתירגמוהו צרפתית אלא שמוציאים אותו במהדורה עממית. הוא עוסק במדע התק־שורת, בחשיבות הסימנים הנמסרים. שבהכרח עליהם להיות בעלי אותו מובן עצמו כל עת מסירתם על־מנת שיתקבלו ויגיעו; בדיוק באותה צורה הוא עוסק בחילוף זה של תשדורות־"צופן" בין אדם לחברו ובין אדם למכונה. להוציא מומחים־מספר הרי בישראל רובנו איננו עוקבים כלל אחר יצירות־מפתח אלו, ואף־על־פי־כן הרי חיבורו של וינר, בתוך השאר, אפשר לישם אותה אפילו לגבי המיווג, המחייב שתהיינה התשדורות "עוברות" כשמובנן אחד הוא לפל.

אפשר לגנות את "הלבנטיניזציה האשכנזית" שלנו על כך שבעימות בלתי־הנמנע בין דרכי־חיים שונות היא מנסה למסור את "אותות" תרבותם ונסיובם של יהודי אירופה המזרחית והתיכונה, שנתישנו לא־פחות מאלה של עדות־המזרח העתיקות, ולמסרם משל כאילו היו אלה כלל הבשורה של העולם ב־זמננו. מתוך כך נוטה היא לטשטש את הבשורה הזאת, לסלפה ולחסמה. לא די שהאקלים התרבותי שלנו מפגר לפחות בעשרים שנה אחרי זה של המערב, אלא שגם הסתגלותם של המפגרים ביותר מסתבכת בגלל סיכסוכים וגורמי־התנגדות מיותרים, בו בזמן שהעיקר הוא ללמוד להכיר את העולם המורכב של ימינו.

ראוי לנו שנמצא מלים חדשות, אובייקטיביות ככל האפשר, לסימול החילופים והתמורות המתחוללים אצלנו, ושנוציא מכלל שימוש את כל המושג הנחשל הזה של "לבנטיניזציה", שהוא הפשטה גסה, הטעונה עם זאת פוטנציאל רגשי חמור, המטשטש דווקא את מסירתו של העיקר: שישראל יש לה גם מה ללמד לעולם בך-ימינו. טוב מאד הוא "להשתרש", אבל בסופו-שלבך אין זה טעם ונימוק לחיות במין גיטו רוחני שבו אנחנו מסתגרים מרצוננו. הרי זו מאמנות שלילית למדי, "כפייתית" כמעט כמו נברוזה.

*

האתנולוגיה, כמוה כספרות ה"כלאיים", הרחיבה את תחום הדעת, ומאלפת היא העובדה שאאתנולוגים הצעירים של צרפת שוב אינם יוצאים לארץ-מרחקים אלא עושים את עבודותיהם העיוניות והמעשיות הראשונות באלף העולמות הקטנים האלה החביים בפאריו הגדולה. את העולמות האלה הם לומדים כבר לא רק בעבר שלהם אלא גם בתמורות-היומיום העמוקות והדקיקות החלות בהם, במנהגייהם ובמחשבתם. כל מיני חוגים צרפתיים "מובהקים" נלמדים באותה מידה של אובייקטיביות שבה נלמדו לשעבר קיבוצים של פראים, ובתחום זה לפחות שוב אין כמדומה הפליה קלה-שבקלות.

הנקל לשער כמה מעניין יהיה חקר אתנולוגי של עיר כתל-אביב, שאין לזלזל בשוני האנושי שבה. גם אותנו פוקדים כל מיני חילופים ותמורות, וכדאי יהיה להעריך ולאמוד את המשחק המורכב של תגובות-גומלים אלו, כהשתקפותו בכל שכבות האוכלוסייה. תחת להצטמצם במרוקאים, כורדים ותימנים, יהיה זה מן המועיל ללמוד את הפיזיקלור ואת הרגלי המחשבה של ה"ישוב" הוותיק, שגם הוא נעלם והולך.

מסתבר שמעשייהם של בני-אדם חביבים עלי יותר מהוויתם, ובמוזיאון-האדם מלהיב אותי מראה כל מה שעיבב האדם והמציא, בתושיה כה רבה, מאז טרום-ההיסטוריה. כל אחד על-פי דרכו צריך היה לבנות מקום-מחסה, לדוג, לשוט, לעבד את האדמה, להתחתן, לגדל ילדים, לחיות בקבוצה, לשוב אל העפר, להסביר לעצמו את מקומו במסתורין של העולם, ולהפוך את ההכרח למשהו יותר מזה.

ביום-ה' וביום-א', ימי-הפגרה בבית-הספר, באים הילדים בחברת הוריהם, המתהלך-כים בסכר של רצינות מרובה. (הילדים בצרפת, מתוך שהם מכירים את פיתויי הכרך, מקפידים שלא להתיר יותר מדי את רצועתם של הוריהם). יחד המשפחות מתבוננות בפלים, בבגדים, בעדיים, במסכות האלים, בדרכי העשייה של כל מיני חמרים. מבחינת ההיסטוריה והטכניקה של התרבות, קשה למצוא דבר אוניברסלי כל-כך כמוזיאון הזה. ואכן, נפלא הוא לראות באיזה כלים פשוטים, לעתים גולמניים, עשו אבותינו הקדמונים דברים נהדרים.

בסמוך, במוזיאון הימי, יש דגמים המראים איך הועבר האובליסק ממצרים לשאנזר אליזה, והנערים נדחקים לראות, כשהם ממלמלים: "הם היו מחוכמים גורא,

המהנדסים של הזמן ההוא", משל כאילו כבר היה נפוליאון שייך לטרומ־ההיס־טוריה...

למטה, בגן של היכל־שאיף, פועלים אלזיריים מכבדים את שבילי השדרות, וז'נדרם אחד מהלך לכאן ולכאן. להשגיח עליהם? להגן עליהם? אין לדעת, שהרי כה רבה היא דר־המשמעות של המעבר הזה מן הערבית לצרפתית וחור־חלילה... אחד הפור־עלים שאל אותי מה השעה, ומוכנית ענית בעברית.

"בערבית של איזו ארץ את מדברת?" שאל.

נדהמתי. רגע אחד שכחתי שאני בפאריז. אדם זה, שפומתה כחולה לראשו השחרחר, דומה היה כל־כך לרבים כל־כך משלנו. זאת לא היה יכול לדעת. מגודל־מבוכתי שכחתי לענות לו. אראזו שאל, במרירות: "את מפחדת כשערבי מדבר אליך, נכון, גברת?"

"לא, בהחלט לא. השעה ארבע־וחצי".

הז'נדרם ניגש ושאל מה מתרחש פה.

"הוא שאל מה השעה", הסברתי לו, "זה הכל".

לא רק זמן דרוש עד שתתקיים על מישור זה של מציאות אותה זיקה אנושית, שמשמל מוויאון־האדם! בעודי ממשיכה את דרכי זכרתי משורר אחד אלזירי — חדאד היה שמו, נדמה לי — אשר בטרם יעבור לשורות הפ.ל.ג. נפרד לשלום מצרפת זו שאותה אהב. "לא עם ורלן נדברתי הערב", כתב בשיר זה, המתאר גם את "המצוד אחר העיניים השחורות", פשיטות המשטרה על בתי־הקפה של הפועלים האלזיריים בפאריז.

*

בהוצאת "סיי" (Seuil), שפירסמה את יצירותיו של האלזירי פאתב יסין, ושל עוד הרבה סופרים צעירים שהצרפתית היא לשון־תרבותם ולא לשון־אמם, מדבר אלי אחד העורכים על כשרונו הגדול של סופר זה — שראה אור בצרפת אלא שאינו נמצא פה "ברגע זה". כתיבתו ממוגת את השירה והאגדה הערבית עם הטכניקה של הסוריאליות ושל הרומן החדש, וכך היא משקפת "אישיות" חדשה זו המתהווה והולכת. אכן, חזרת־ונשנית אותה פרשה של דורי שלי. אז היו ה"משתחררים" בעיקר יהודים צעירים, עכשיו הרי אלה מוסלמים, וגם הם, ובעיקר הנשים, סופם שיגלו כי לא קל הוא להשתחרר מן העבר וכי מה שמשתמר ממנו הוא תערובת מוזרה למדי של געגועים, מרי והרגל, וכי לעתים קרובות, לאחר כמה כשלונות, אדם חוזר ומתכנס לתוך הבית הישן וההרוס — או מה שנשאר ממנו.

הוצאת "סיי", בדומה לכתב־העת "אספרי" שאליו היא מקורבת, מיצגת זרם מסוים בקתוליות ה"שמאלית", שנקודת־המוצא שלה היא ה"פרסונאליזם" של עמנואל מונגה, אקסיסטנציאליסט נוצרי, שאחד מרעיונות־היסוד שלו הוא שהנוצרי חי את אמונתו לא בהתרחקו מן העולם אלא בבואו בעבי־הקורה של מציאות זמנו, בכוח הפעולה. הוצאת "סיי" וכמוה כן גם "אספרי" לא די שפירסמו מיצירות "בני־הכל־

איים" של התרבות הצרפתית ומחקרים מעמיקים על הארצות השרויות במשברי-הצמיחה שלהם, אלא גם יצירות של הוגי-דעות נוצריים שאי-אפשר היה להעלותן על הדעת לפני שנים-מספר. לא-מכבר הוציאו מחדש את כל כתביו של מוניה, כמו גם את אלו של האב טיילארד דיי-שארדן, שרעיונותיו הנועזים על האבולוציה הביולוגית בחינת מין תבונה שבטבע עצמו (שאותה הוא מקשר לתפיסה הנוצרית של הישועה) מדריכים את מנוחתו של הוותיקן, המזהיר מפניהם את הקוראים. ספר על "האתנולוגיה של הנוצרות", מאת קלוד טיסראן, ניגש לחקירת המיתוסים, הפולחנים והציור שהבריות מציירים לעצמם את ישועתם בצורה שאי-אפשר היה אפילו להעלותה על הדעת לפני עשרים שנה.

למען האמת, כמעט אין לי מושג בכל אלה, אבל יודעת אני שאינני יודעת ושצריך יהיה להשתדל להבין את דרכי-המחשבה החדשות האלו. מכל-מקום, רואה אני שאפילו בתוך הקתוליות, בייחוד בצרפת, מתחוללות תמורות מעמיקות שמגמתן לפרש מחדש, באיזה מובן שהוא, את האמונה, ואולי אפילו את הדוגמות, שאינן יכולות להחזיק מעמד מתוך סתירה משועת להצבר העצום של התגליות והידיעות החדשות. הרבה מן הנוצרים האלה מבחינים בין עיקר הדוגמה לבין מנהגיה של הכנסייה, שהם פועל-יוצא מהתפתחותה בתקופה מסוימת ובסביבה גיאוגרפית והיס-טורית מסוימת. למשל, הנוצרי אינו יכול לקבל את המארקסיזם הכופר במציאות האלוהית, אבל כל מה שקושר את הכנסייה לאירופה הפיאודלית או הרכושנית-האוטוריטרית או האימפריאליסטית איננו שייך לדוגמה, ולפיכך הנוצרי המאמין ב-חורין הוא לתקוף משטר חברתי שאינו מחייב במאומה את אמונתו או את נאמנותו לפנסייה...

ברור, קשה להאמין בדת שאינה קובעת זיקה של ממש לעולם שבו אנו חיים, והרי זו אפילו שלילת הדת שעה ששוב אין היא "נדבכת" אל המציאות, דווקא משום שהיא מכוונת לכונן יחס-מופת בין האדם לעולם. כשהעולם משתנה באורח קיצוני כל-כך כבדור זה שבו אנו חיים, הרי הדבר מעמיד בעיות שקשה לפתור. אבל עובדה היא שבצרפת יש עילית של חילוניים ואנשי-כהונה המתמודדים באומץ-לב עם השאלות האלו, והשפעתם רחוקה מהיות מבוטלת, שהרי מחשבתם יש לה זיקה לזמננו, ומתוך כך היא "מוסרת משהו".

3 ביוני

הייתי ב"פריזאנס אפריקן", כתב-עת ובית-הוצאה שנוסדו על-ידי אפריקאים ו"אפ-ריקניסטים" אירופיים, שמאז סוף המלחמה הוא מפרסם סופרים חדשים, אפריקאים ואנטיליים, וכן גם מחקרים על אפריקה וכו'. חשבתי להיפגש באמצעות כתב-העת עם כמה סופרים אפריקאיים הכותבים צרפתית, שרובם קיבלו את השכלתם בפאריז. והנה, אין איש! או כמעט אין איש.

כמה חדרים קטנים וצנועים, ברחוב דקארט, בקרבת "המדרשות הגדולות", אפריק-איות צעירות האורות חבילות של ספרים, כמה סטודנטים אפריקאים הבאים

לפטפט אתן. העורך, מר ז'ק האולט — החבוי בחדר זעיר, חשוך, גדוש ספרים — מתגלה לתמהוני כלבן אדמוני. איש־רוח שמאלי, כמובן. הוא עושה מלאכה עצומה, ודומה שפל הצד הטכני של המו"לות — של ספרים וכתבי־עת כאחד — רובץ עליה. ודאי הוא "הכושי" של "פריזאנס אַפריקן", ואנשים כמוהו קדושים הם על־פי דרכם. רוב המחברים שאת ספריהם קראתי אינם עוד בפאריז. כיום הם מיניסטרים, שגרירים, או לפחות מהנדסים ואגרונומים, וכיון שסיימו לימודיהם בפאריז הם עובדים עכשיו באפריקה. כשאדוניים אלה עוברים בפאריז הם מציצים במשרדי ה"פריזאנס אַפריקן". אבל מר האולט הוא המחזיק במצודה, לבדו.

*

אלבר ממי ואני, מתוך שעברנו שלבים דומים של התפתחות, יש לנו כמה נקודות משותפות — ונקודות אחרות שבהן אנו נחלקים בדעותינו.

אנו דנים בתכנית־טלביזיה אחת על הגזענות, שעוררה ויכוחים רבים בצרפת. אנשים מהשכבות השונות ביותר, שרואיינו על־ידי עובדי־שידור ממולחים, גילו משפטים־קדומים גזעניים בלתי־מודעים, ונדהמו בתפסם כי אכן יש להם כאלה. ממי סבור כי בני־האדם מזדעזעים מן המשפטים־הקדומים שלהם רק מרגע שהם עומדים עליהם בכירור, ולכן בריא הוא יותר להתקיף את הבעיה הזאת התקפת־מצח.

נדמה לי שאין אנו נותנים לעצמנו די־יוחסון מן העובדה שבצרפת האנטישמיות נחשבת בחינת גזענות מיוחדת, המכוונת נגד היהודים אלא שהיא חלק מן הבעיה הכללית של הגזענות, המסעירה את דעת־הקהל. מופלא הדבר, על הרקע של צרפת הנוכחית סייע משפט־אייכמן להחריף את רגישותה של דעת־הקהל לסכנות הגזענות באשר היא.

ממי אינו מקל באיבתן של הארצות המוסלמיות ליהודים ולישראל, ולדעתו אכן תעבורנה הרבה שנים עד שייתכן שלום בדרך משא־ומתן. אף־על־פי־כן, דיבורים מסוג "ערבי נשאר תמיד ערבי" דומים הם יותר מדי לאַמרה "יהודי נשאר תמיד יהודי" בנוסח האנטישמיות הקלסית, ובהכרח הם מדאיגים ומזעזעים אותו. לעתים קרובות נשאלת השאלה: "מה טעם להוסיף על הקשיים הפוליטיים אמירות מעליבות מסוג זה?" ישראל אינה אחראית לכך, אבל ספקות מסוג זה לגבינו באים על ביטויים לעתים קרובות למדי...

*

דברים שאומר ז'ן־מארי דומנאק, עורכו של "אספרי", חשפניים הם בנדון זה. דומנאק היה בין 123 אנשי־הרוח הצרפתיים שהוכנסו ל"רשימה שחורה" על־ידי הממשלה משום שקמו נגד העינויים ושאר פגיעות בזכויות־האזרח באלז'יריה בימי המערכה שם. "אספרי" עמד במערכה למען עצמאותה של אלז'יריה, ויחד עם שאר קתולים מאמינים, ובהם מאנשי־הכהונה, השפיע על דעת־הקהל בפנייתו אל המצפון הנוצרי.

אהרן גלעדי : בין הערביים (שמן)

זה שנים אני קוראת את "אספרי", שהוא אחד מכתבי־העת המעולים ביותר של צרפת, הן ברצינותו הן באינפורמציה שלו. בפגישתי אתו הגדיר דומנאק את ישראל במלים אלו: "הארץ הזאת, שהיא כה נוגעת־ללב, מסעירה, מלבבת, מיאשת, המת־קדמת ביותר בעולם — ולפעמים גם הריאקציונית ביותר". לפי מיטב זכרוני, אלו היו המלים. יודע הוא מה־קשה מעמדנו בלב המדינות הערביות שבמזרח התיכון, אך דומה כי למורת־רוחו הוא "הטיעון הגזעני כמעט בגרסות ישראליות מסוימות". מעמדם של הערבים בישראל, למשל, מרעיש את דומנאק. נראה לו שהם חיים במין גיטו, ואין הוא יחיד בדעה שקבענו למיעוט הערבי מעמד הדומה לזה שממנה כה סבלו היהודים בשעתם.

בצדק מדאיגה אותנו התעוררותו של העולם המוסלמי, ובפרט הנאצריות, אך בסופו של דבר הבזו הזה שמפגינים "ישראלים מסוימים" לכל מה שאינו אירופי מפתיע הוא בצרפת, מקום שבכל־זאת מוסלמים ויהודים מאפריקה הצפונית אינם נבדלים במאומה, מבחינה אינטלקטואלית, מחבריהם הצרפתים. אפשר להבין שישראל, העמוסה בעיות כה רבות, השקודה באומץ־לב על בניינה, נוטה לקשיחות בעמדתה, אבל קשה לאדם שלא להציג לעצמו שאלות מסוימות...

מקשיבה אני למשפטים האלה, המרחפים בין אהדה, פיקפוק, ואפילו תרעומת. ישראל מצאה לה יותר ידידים במחנה הימין מאשר במחנה השמאל, שהיה לה בחזקת תומך מן־השפה־ולחץ — או בכלל לא. אנו חיים מבוצרים מאחרי גבולותינו, והערבים שבישראל חיים מאחרי המחסומים של הביצורים האלה. כל אחד מפחד ממשנהו ובפחדו הוא מצדיק את פעולותיו.

הקושי טמון בעובדה שחלק גדול מן השמאל הצרפתי — בפרט עתונים כ"אקספרס" ו"פראנס־אובורואטר" — תמך תכופות בתיוות הערביות ביחס ל"קולוניזציה" הישראלית, בלי שירצה לתהות מקרוב על שאפותיו הפן־מוסלמיות של נאצר, העשויות להביא במבוכה את אלה התומכים בלי סייג בדה־קולוניזציה בכל גילוייה. פול ריבה, אנתרופולוג המקורב לקומוניסטים, הוא שהעיר בערו־ב־יומו כי אין די בכך שתהיה חובש תרבוש כדי שתהיה צודק בריבך, והוא הדבר שהשמאל הצרפתי נוטה להתעלם ממנו מתוך קנאה לשיטתו. קאמי, שאי־אפשר היה להאשימו בריאק־ציוניות או באנטי־ערביות, היה אחד המעטים שהכירו בסכנת־המוות שבה היתה ישראל שרויה בעת מערכת־סיני ואשר מתח בקורת על טענות־הסרק שהיה השמאל טוען כלפיה.

עם זאת, השמאל הזה הוא זרם חשוב בדעת־הקהל בצרפת, ועל אף הכל זהו זרם פתוח ונדיב יותר מזה התומך באו.א.ס. רשאים אנו לגנות את השמאל הזה בשל דעת־הקדומה, שפן זכותנו להתקיים ולחיות כאן אינה נופלת מזו של הערבים, אבל אנו מחלישים את הכוח שבעמדתנו בדבר־ירהב ובמין אדיקות קנאית המקובלת בתוכנו.

קל מדי יהיה זה ליחס את הפיקפוק שמביעים דומנאק ושכמותו לדר־המשמעות של הרגש הנוצרי כלפי ישראל, גם אם דר־משמעות זו קיימת. במידה שפעלה דעה־

קדומה רגשנית לטובת הפ.ל.ג. והערבים, הרי זה משום שמלחמת אלזיריה הסעירה את אנשיהרוח הצרפתים עד למעמקי מצפונם כאנשים המאמינים בחירותו של האדם לבחור לו את גורלו — וביושר־לב סברו הללו כי מיטב המורשת של המערב ושל צרפת מחייב את ההגנה על החירות הזאת, שתמיד היא רופפת ונתונה בסכנה. בצרפת אנו נחשבים אירופיים, ובמידה שרגש־העליונות של בן־המערב עודו פועל, הרי זה מתבטא בכך שהוא רואה לו לחובה לקיים את ערכי הציביליזציה שלו מפני שהוא מיטיב להכירם ולהוקירם יותר מן העמים שאיחרו לדעתם, לאחר שלמדו אותם מאותו מערב שבגד בערכיו שלו בעודו מטיף להם. בידודנו הרוחני היחסי מאירופה זאת, ובפרט מצרפת זו השרויה בעיצומו של תהליך־תמורה, עלול להכשילנו לא במעט. נראה לי כי ידיעותינו על זרמי המחשבה הגדולים לקויה וזעומה מדי.

“אספריי”, למשל, אין לו אלא 20.000 קוראים, אבל זהו כתבי־עת העומד על רמה גבוהה, ואשר השפעתו משתלבת בוו של חוגים שמאליים אחרים, ובפרט בהשפעתה של תנועה שלמה בתוך צרפת הקתולית. תנועה זו מצדה הושפעה מאד מן הפרסו־נאליזם של מונייה, תורה הנותנת אותותיה בהרבה שטחי־חיים בצרפת של היום, וממנה שואבות השראה כמה וכמה קבוצות מקוריות ופעילות, ואם גם מצומצמות בהיקפן.

*

בכתביו הבדיל מונייה, כאמור, בין הדוגמה, שצריך לקבלה בחינת עיקר־אמונה, ובין אמונות ומנהגים שדבקו בפנסייה כגוף חברתי שחי בתקופות מסוימות ובמסגרות חברתיות מסוימות, שאין בינן ובין הדוגמה ולא־כלום. מונייה הטיף גם ל“פרסונא־ליום קיבוצי” בחינת תא, צורה של ארגון חברתי שתוכל לאפשר לאישיות התפתחות מלאה, אגב זיקה לאחרים, עם שיהיה כל אחד מן הקיבוצים האלה “מותנה” בחלקו בתנאים מסוימים — חינוך, לשון, חוג חברתי, היסטוריה, דת וכך — אלא מתוך שיהיה מכיר ויודע ב“נתון” זה הרי בכוחו לבוא בשיגרושיח עם שאר קבוצות, שאף הן יודעות ומכירות בעצמיותן שלהן. ה“קבוע” מוכר אפוא כחלק בלתי־נפרד ממ־הותה של כל אישיות, שהיא גם בת־חורין לחרוג מגבולותיו דווקא מתוך שהיא מכירה ב“פרסונאליזם” של האחרות. כל קהילה פרסונאליסטית, והאנשים הנמנים עליה, יכולים אפוא לבוא ב“דו־שיח” עם קבוצות אחרות, בלי לוותר על מה שכל אחת מהן רואה בו את אמיתה העיקרית אך בלי לאצול את האמת הזאת מן האחרות, התופסות אותה באור אחר.

מונייה ייסד את הקהילה הפרסונאליסטית הזאת על יחס הכבוד לאישיות האדם, כריאקציה נגד הדה־פרסונאליזציה של התקופה התעשייתית והמפלגות המונוליתיות ההופכות את בנייהאדם להמון המשולל תודעה משלו. סבור היה גם שקהילה מעין זו יכולה להמציא פתרון לשאלת ה“אטומיזציה” והבידוד של האדם המודרני, האובד בחברה העירונית בת־זמננו. “אספריי”, שנוסד על־ידי מונייה ב־1938, מיצג על

מישור אינטלקטואלי גבוה את אחד הזרמים של הפרסונאליזם הנוצרי הזה. "וי נובל" (חיים חדשים) היא אחת הקהילות שנתיסדו על הפרסונאליזם של מוניה. הלשכה המרכזית של "וי נובל" שוכנת ברחוב סנט-אן, ברובע-הבורסה, בבנין בלה מיושן, ועובדים שם בעליית גג, בחדרים שריהוטם דל ושעולים אליהם בסולם. מן הרגע הראשון אתה מתרשם מטיב היחסים האנושיים — לבביות ידידותית של בני-אדם שהם "נוכחים" זה לגבי זה. הכל מכירים איש את רעהו בשמו הפרטי, ואף אחד אין בו, כמדומה, הסנוביות שב"העמדת פני פועל", או הרצון "להדהים את הבורגנים".

כאשר ביקרתי ב"וי נובל" עסוקים היו שם בהקמת ועדייקבלה למוחזרים מאלז'יריה. רבים מן החברים איכסנו אצלם אנשים, עזרו להם להתמצא במבוך האדמיניסטרציה הצרפתית, להשיג עבודה וכו'. דבר זה לא מנע את הקבוצה. לאחר עיון ודיון בין החברים, למחות נגד העינויים בשם המצפון הנוצרי, וגם זאת בלי לנקוט עמדה בשאלה הפוליטית של העצמאות האלז'ירית.

"אספרי" הוא אינטלקטואלי יותר, שמאלי-לוחם הרבה יותר, אבל דווקא היחס הפרסונאליסטי הוא שאינו מחייב זהות גמורה בהשקפות. הפרסונאליזם הוא פילון-סופיה של חיים, לא אידיאולוגיה. "וי נובל" יש בו הייררכיה מועטה ככל האפשר. מר ז'ן לֶסְטֶוֹל, העורך את כתב-העת הקרוי באותו שם, נושא בעול, פחות או יותר, עם כמה עוזרים. מר לסטול מרצה לפני בקצרה את רעיונותיו של מוניה על האדם והנוצרי החי את אמונתו ונעשה אישיות מתוך בחירת התחייבותיו בחיים. כאמור, הנוצרי בן-חרוין הוא לבחור את בחירותיו החברתיות, במידה שאין אלו סותרות את הדוגמה, וגם האוריינטציה המדינית והחברתית של הכנסיה יכולה להשתנות.

מכל-מקום, "וי נובל" יש לו יועץ רוחני, הוא האב דניאל, הידוע בכך שהשקפותיו רחבות הרבה יותר מאלו של הקוריה הרומית, אבל הקהילה הפרסונאליסטית הזאת אינה תלויה לא בהייררכיה הקתולית ולא בשום מפלגה שהיא. כגוף תרבותי מקבל "וי נובל" תמיכה קטנה מן המדינה, אך בעיקרו של דבר מימונו בא לו מחבריו, שכל אחד מהם תורם כפי יכלתו. מנקודת-הראות הפרסונאליסטית הזאת, האנוכיות וההתמכרות למותרות, השפע המיותר של נכסים חמריים, משפילים ומנוולים הם לא-פחות מן העניות; כנגד המירוץ המסנוור של ה"לוקסוס" הבורגני מעמידה קבוצה זו סגנון זה של צניעות, המקובל מצדן, שעל-פיו ספרים נחוצים לא-פחות מלחם, ואסתטיקה זו מורגשת בפשטותם של האנשים ובנועם-הליכותיהם.

"וי נובל" מתקיים בעיקר מן החתימות על כתב-העת, שדמיהן אינם קבועים. מהנדס רווק המשתכר 200.000 פרָאנק בחודש תורם יותר מאב-משפחה המשתכר 100.000. קבוצה נוצרת באורח אטי למדי; לעתים קרובות יקרה שבני-אדם אינם מסתגלים זה לזה, וההתלכדות מתנהלת שלבים-שלבים. האנשים המעמידים קבוצה אחת קטנה בעלת "אישיות" משלה נוהגים לסעוד יחד פעם אחת בשבוע, והם מחזיקים קופה משותפת המכסה את הוצאותיה של הקבוצה ומשמשת עתודה למתן עזרה לחבר הנמצא במצוקה.

הקהילות הקטנות האלו מתמסרות לחקירת צדדים שונים של העולם המודרני, לעתים צדדים טכניים מאד, ולאחר שהתעמקו בשאלות מסוימות הן מחליטות על קרהפעולה שלהן. הקבוצה יכולה, למשל, להפעיל לחץ על עיריה או על משרד ממשלתי שיתקנו איזו מדרכה, יקימו מעון-ילדים, יאספו מתנדבים שידריכו את שבי אלז'יריה. קבוצות אלו מתכנסות בכל שבוע בשכונות שונות, בגלילות שונים, והתנועה מסתעפת בערי-השדה ובקרב חקלאים צעירים. בפאריז קמות אפוא קהילות קטנות בלב אלמוניותה של העיר הענקית, וכך אדם חי בעת-ובעונה אחת ברובע הזה — ובעולם.

מעניין לראות באיזו קפידה מקשרים, מנקודת-ראות פרסונאליסטית זו של אורחים הפשיים ואחראים בעיות אנושיות, ערכים מוסריים ושיטות טכניות. חי שמולו של איזור נתון, למשל, נחקר מצד השפעותיו הכלכליות והתרבותיות. הטלביזיה יכולה להקל מבידידות החיים בכפר, להמציא תקנה לפיגורו התרבותי ביחס לעיר, אבל רק אם תשתבץ בשורה שלמה של שינויים, שיוסיפו לחיים האלה גורמיה-מרצה מספיקים לבל ידחף השיעומם את הצעירים ללכת לעבוד בבתי-החרושת.

מבחינה חברתית באים החברים בעיקר מתוך בעלי המקצועות החפשיים. בפאריז הם מונים כ-15,000: מורים, פרופיסורים, מהנדסים, רופאים, טכנאים, וגם אם יכול כל אחד להיות חבר — הנה הרוב הגדול הם קתולים. כפי שמעיר מר לסטול, "זו נובל" הוא קתולי בפרסונאליזם שלו.

"הדבר המבלבל לפעמים את דעתם של חברינו", אומר מר לסטול, "הוא זה שאנו מיחסים חשיבות לבריאות-הגוף, לאמצעי ביטוי, לבריאות הזוג, ליחסיו, להתאמה המינית בין בני-הזוג". ריאקציה זו נגד קתוליות מיובשת, שניתקה את הרוח מן החומר שבו היא מתגלמת, טיפוסית היא לתפיסתם של מוניה ושל עוד הרבה תיאור-לוגים בני-ימינו. הכופר בבריאה, כופר הוא במובן ידוע באלוהים שברא אותה. והפרסונאליסטים הנוצריים האלה יש בפייהם דברים קשים על אוגוסטינוס הקדוש, שמחשבתו דחפה את הכנסייה לדרך הזאת.

*

קבוצה אחרת שרשריה נעוצים בפרסונאליזם של מוניה קרויה "זי אובריייר" (חיי הפועל), ואליה משתייכים בעיקר פועלים. מר לסטול מסביר לי שהפרסונאליזם הפועלי שונה הוא מעט, מושרש יותר בממשי, שונה בגישתו וברקעו התרבותי. "אנו מקיימים יחסים וחילופי-דעות מתמידים, אבל הפרסונאליזם של העולם הפועלי מוצא לו ביטוי שונה מזה של אנשי האוניברסיטאות. השנים, כמובן, זכותם בצדם במידה שווה. זי אובריייר' מתעניין בכל בעיית האדם, אך הוא שם את הדגש בעולם העבודה. התיעוש גורם שהפועל, להבדיל מן האומן בימים-עברו, אינו רואה את מלאכתו בשלמותה. מתן האפשרות לקשר את העבודה היומיומית למכלול הנרחב יותר של הייצור ולזרמים הגדולים של החליפים הכלכליים, ממציא תקנה כלשהי לדילדול זה. מבקשים אנו בכל האמצעים האפשריים לחזור ולקשר את עולם

הטכניקה אל המסורת ההומאניסטית. להכניס הומאניזציה בטכניקה, לטעת בה כבוד לאישיותו של האדם."

"וי אוברייר" אינו מונע אף מאחד מן המשתייכים אליו להימנות על איגוד מקצועי לפי בחירתו. יש עוד קבוצה אחת, "התנועה לשיחרור הפועל", הדומה ל"וי אוב-רייר", אך מקומה הוא מחוץ למסגרת הנוצרית. צרפת רוחשת קבוצות מעין אלו. מופלא הוא אפילו לציין עוד באיזו מידה מתרקמים, תחת מראית-העין האנארכית של צרפת, תאים חדשים אלה של ארגון חברתי, בעוד שהמפלגות הגדולות המסור-תיות, כגון הס.פ.א.או. של מר גי מולה, מאבדות מיוקרתן ומקהל הנוהים אחריהם. בתוך הקבוצות הפרסונאליסטיות האלו רווחה הדעה שמפלגה ומוסדותיה מעצם טבעם הם חותרים להנציח את קיומם, ועל הכל הם דורשים קונפורמיזם, בר-בזמן שמהלך החיים משנה את כל הבעיות. בעקבות הסתיידותן של המפלגות באה האדישות, ולפיכך יש צורך תמיד בהתארגנותן של קבוצות חדשות שתילחמנה לרעיונותיהן מתוך חירות.

הקבוצה "משק והומאניזם", בהנהלתם של נזירים דומיניקניים, אף היא גילוי של הפרסונאליזם הקהילתי. כאן שוקדים על העמדת טכנאים אירופיים ואפריקאים שילכו לעבוד באפריקה. תכלית הכשרתם אינה רק הרמה הטכנית הטובה אלא גם פעולתה של טכניקה זו, בשימושם של בני-האדם, בחברה נתונה — ואל לה לטכ-ניקה להתעלם מן הקלקלות שעלולה היא לגרום שעה שהיא מזלזלת בשאר ערכים אנושיים. נראה שחבורות פרסונאליסטיות קטנות מתיסדות גם באפריקה הדוברת-צרפתית.

קבוצות אלו אינן מונות חברים הרבה, אבל השפעתה של הקתוליות ה"נאבקה" הזאת מגעת כדי-כך שהשמאל החילוני טוען כי הכנסיה מסתננת לכל מקום וזורעת "גרעינים" במפלגות הפועלים.

דומה כי גם בישראל ראוי יהיה לנו לנטות איזה גשר מסוג זה. מיידוע אם לא יקומו גם לנו סופרים שיכתבו את פרשת מעברם מעולם-האתמול שלהם אל עולם-המחר. המלים הלא הן נצטרפות והולכות בנבכי-הסתר של נשמות ילדינו. גם אצלנו עתיד כל דור ודור להתנסות בדראמה שלו, בטרגדיה שלו. לעולם אין דור הניצל מאלו. כבכל מקום אחר, ישובים שכם אל שכם על ספסלי-הלימודים, ילדים חולמים על מה שיעשו ביום המחר, וגם אם יש המכנינים עצמם לשנות את פני הדברים, היה זהו גם כאלה שישירו שירים עתיקים מאד וחדשים מאד, רוויי זעם ועדנה, בלשון שהיא עתיקה וחדשה כאחת — כמוהם עצמם.

מייתן וברגעי מכאובם ישמעו גם קולות של אחנה ורעות...

אדית סדוגראן : הנסיכה

מדי צרב בצרבו היתה הנסיכה מפקירה את גופה ללטיפים.
אכל המלסף את רצבונו בלבד ושביו
ואתקתה היתה פסרח צדין, כספור אנדה
שציניו קרועות לרנטה בפני המציאות.

הלטיפות מלאו את לבה מתיקות מרירה
ואת גופה — קרת, אך לבה יצא לרב מאלה.
נדעה הנסיכה גופות אך בקשה ללב
מעולם לא ראתה לב אחר מלבה.
היתה הנסיכה הדלה בכל בני ממלכתה:
זמן רב מדי היתה באשלות.
נדעה שלבה סוב לגוצ ולהתפורר,
כי האמת תאכל.

היא לא אהבה את השפמים האדמות, נכריות היו.
היא לא אהבה את עיני השכרות, שקרח בצמקן.
הם היו ילדי-חרף, אך הנסיכה היתה בת הדרום
ללא קשיחות, ללא מסוים, ללא צרמה.

היוצרים

כוח

אני הכח המצוה. לבו של מי אלי?
אף הגדולים נושאים את מגנם כבחלום
האין אחד אשר יקרא מצצמות הלטה בצניני?
האין אחד אשר יבין בשאמר מלים קלות
לידיני?
לי אין כל חק. אני עצמי החק.
אני האדם העושה.

לבי, לב ברזל, ישיר את שירו.
עצב עצב
את ים האנשים
עשה עשה
את המוני אדם,
לשמח לב אלים.
באפסים גלים אנו באים מתנוודים
האלמונים, קשי-הלב, הסוקים.
התשאנו הרוס?
בצחוק של בוז מצטלצללים קולותינו
מרחוק מרחוק...

האם אנו מגיעים למבוי שתום?

סימפוזיון

מובא בזה פרטיכל של דיון סביב "שולחן עגול", ששי בסימפוזיונים של "קשת" לבריור שאלות חברתיות ותרבותיות בעלות חשיבות עקרונית. בהתאם לגישה המקובלת על רבעון זה, הוזמנו להשתתף גם הפעם אנשים הידועים כמחזיקים בהשקפות שונות, או המיצגים שטחים שונים של פעילות. הנאספים ל"שולחן עגול" ששי זה, שנערך בתל-אביב ביום 21 בפברואר 1963, היו: המנחה, ברוך בר, יועץ כלכלי להתאחדות בעלי התעשייה ולשעבר מעורכיו הכלכליים של "הארץ"; ח"כ ד"ר יוחנן בדר, מסיעת "חירות" בכנסת; ח"כ משה דיין, שר-ההקלאות; יהודה חורין, מנהל חברת "יכין-חק"ל"; עודד מסר, המנהל הכללי של משרד-העבודה; משה שליט, יועץ כלכלי ל"חברת העובדים".

המשתתפים נזקקו לארבע השאלות הבאות:

1. האין אנו מאבדים את תנופת הפיתוח הפיזי והכלכלי של הארץ?
2. האם אנו מגיעים למיצוי האפשרויות של הפיתוח הפיזי והכלכלי?
3. האם מיצינו את עתודות חיוקנו הדמוגרפי לעתיד הנראה לעין?
4. מה הסיכונים, הסיכויים והחובים שנושא עמו השוק האירופי למשק הישראלי?

ברוך בר: מן השאלות שהוצגו לפנינו, השאלה המכרעת היא אם הגענו למיצוי האפשרות של פיתוח פיזי וכלכלי. אם התשובה חיובית, כלומר שהגענו למיצוי אפשרויות, הרי אין לנו לטפל עוד בנושאים כלכליים, אף כי אולי יכולה המדינה להתקיים גם על עקרון של "כולל". המדינה יכולה, למשל, לבצע או לספק שירותים חיוביים וחיוניים ליהדות העולם — וגם אז תוכל להתקיים. בעם היהודי אנו לא הראשונים בכך שיהודים אחרים תומכים בהם, אבל אז כל השאלה אינה עוד כלכלית. כדי שתוכל באופן אובייקטיבי ומשמעי לדבר על שאלות כלכליות אתה צריך לצאת מההנחה שאנו לא גמרנו את האפשרויות הפיזיות לפיתוח, וגם אם יגידו שבחקלאות הגבולות נראים לעין, כי קרקע יש לנו רק כדרכך דונמים, מים יש רק בכמות כזאת-וכזאת, הרי אין זאת סיבה להגיד שזהו סוף החקלאות, כי פיתוח טכני, העמקת ייצור, הגדלת היעילות יתנו לנו אפשרות לעבוד עוד הרבה שנים, גם אם יהיו קשיים פיזיים. הגבולות כאלו בתעשייה אינן קיימות כלל, התעשייה אינה דורשת שטח לפיתוחה. פחות או יותר, אפשר לפתח תעשייה גם לגובה, זה לא קשור בהיקף האוכלוסיה.

השאלה איננה אם אפשרי הדבר, אלא אם אנו רוצים בו — ואיך אנו רוצים ללכת בו. גם הימצאות כוח־אדם חדש במדינת־ישראל איננה השאלה המכרעת. כוח־אדם הוא אחד מגורמיה־הייצור, וכשיש לנו קצת כוח־אדם אתה יכול לקבל עתודה או למלא את מקום העתודה על־ידי השקעות ומיפון. כל אלו אינן שאלות יסודיות. אם תהיה תוספת כוח־עבודה ותעשייה הרי תוכל ללכת בדרך מסוימת, ואם לא — אינני אומר שאנו צריכים להיעצר. בזה אינני רואה יסוד לפסימיות. מה שאני חושש הוא כי אפשר שהגענו למצב שאין אנו יודעים עוד את הדרך, והשאלה הראשונה, "אם לא איבדנו את התנופה", אולי מתיחסת לכך: האם אנו יודעים לאן אנו הולכים. תנופה כשלעצמה איננה יתרון, ופיתוח כשלעצמו איננו יעד. השאלה היא מה המטרות, לאן אתה רוצה ללכת. האם אנו יודעים לאן אנו רוצים ללכת. אם היתה מטרה, שדיברנו עליה במשך חמש־עשרה שנה, יש לי הרושם שהשתתקנו פתאום ואנו מתחילים לדבר יותר ויותר במושגים של מצב בו אנו נמצאים במחירים מתחרים עם העולם. העצמאות הכלכלית איננה חשובה כל־כך; היא אינה נראית כל־כך חשובה ולא מדברים עליה. האם התפיסה הזאת, הרצון הזה להגיע למחירים מתחרים עם העולם, האם הם מספקים אותה תנופה של מטרה נשגבת שמטרת העצמאות הכלכלית נתנה לנו, ואם כן — מה האמצעים שאנו נוקטים כדי להשיג אותה מטרה?

אני חושב שהשאלה המתיחסת לשוק האירופי היא לא שאלה יסודית. איננו סבורים שהשוק האירופי מעורר בשבילנו בעיות מיוחדות. אינני חושב שהעובדה של השוק באה בבחינת גזירה על המשק הישראלי. כניסה לשוק יכולה לעזור למשק הישראלי להתפתח ביתר קלות, בפחות סבל — ולא להיפך. גם לולא השוק היינו צריכים להגיע למחירים מתחרים בעולם, כי אחרת לא היינו יכולים להתקיים מעבודתנו. אם נותנים לנו להיכנס לשוק, זה טוב ומקל, נלא — נשאר במקום שהיינו קודם. אין זה ענין של חומות שלא נוכל לעבור אותן כדי למכור את סחורותינו.

יוחנן בדר: אני מברך על המלה תנופה, שהיא תחליף יפה למלה יזמה. יותר פופולרי...

אני באמת חושב שצריך להתחיל בשאלה השלישית. ברור לנו שאנו יודעים היום בדיוק מה, במסגרת המדינה, האינזונטר של המים. אנו יכולים לטעות במשהו, אבל כאן הגבול ברור. היום אנו מנצלים יותר מדי מקורות מים. כשמר דיין יגמור את העבודה שכולנו תומכים בה — המוביל הארצי — נוכל להתגבר על הגירעון שנוצר, אבל זה לא יוסיף למחזור השוטף. בענין מים, אחד בכנסת אמר שבחקלאות המים זה לא העיקר ושהגורם האנושי יכול להתגבר על הבעיה. אינני מומחה גדול בחקלאות, אבל אינני שותף לדעה הזאת. אוצר האדמה יותר גדול מאוצר המים, אבל אוצר המים זה גורם מגביל. בוודאי בחקלאות אפשר, על־ידי שיפור זנים ועיבוד יותר ראציונלי, וכל מיני אמצעים שהחקלאות המודרנית יודעת, להגיע ליכול יותר גדול ויותר רווחי. אבל מזמן כבר למדנו שבחקלאות

כל תוספת יכול מאותו שטח עולה יותר מאשר היחידה הקודמת. יש כאן גבול טבעי לכדאיות.

לגבי התעשייה אין גבול, אין גבול פיזי. אפשר להביא חמרי-גלם כמה שרוצים וליצור כמה שרוצים. אבל עובדה היא שאנו מתקשים מזמן בחיפוש אחרי ענפים להשקעה פוריה בתעשייה. אני לא חושב שזה קושי בלתי-מנוצח. אפשר להתגבר על זה, אבל כרגע אני מרגיש שזה הקושי העיקרי בתעשייה — להוסיף ענפים אשר יהיו כדאיים ורווחיים ואפשריים לצריכה בארץ וליצוא, גם מבחינת האיכות גם מבחינת המחיר, והנסיון הראה לנו שיותר קל בכל-זאת ליצר חמרים מאשר תוצרת. אפשר ואפשר לעשות הרבה בהרחבת התעשייה.

לגבי הספנות, הגורם המגביל הוא כוח-אדם; זה בוודאי לא גורם מגביל של קבע. אני רוצה לחזור לענין העצמאות הכלכלית, כי זה קשור הרבה יותר מאשר חושבים בבעיית היצוא, וגם בבעיות נוספות של רמת-חיים.

אנו יכולים להשיג עצמאות כלכלית בכל יום שנרצה. בלי שום קושי. הבעיה היא: על איזו רמת-חיים. אינני יודע אם הדברים שאמרתי היו דברי אופטימיות או פסימיות. אני בטוח שאם נידון להיות עצמאיים מבחינה כלכלית, אז נחיה ולא נמות מזה. אולי נתלבש לא כל-כך טוב, נעבוד יותר, נסע פחות לחוץ-לארץ — ונתגבר על זה. יש בעיות יותר חמורות, כי רמת-חיים זה לא רק רמת צריכה פרטית, זה גם רמה של שירותי חינוך, שירותי בריאות, למרות שאני חושב שאפשר לתת שירות טוב בתנאים פחות מכוערים, וחשובה יותר מהכל זאת בעיית הבטחון. בטחון הוא גם-כן חלק של רמת-חיים, וזה חלק שבו אסור לנו לחסוך. לא צריך לשמור על רמת שירות מאד יקרה וגבוהה, אבל אני חושב שזה אפשר להשיג, בקרבנות נוספים. אם נידון לחיות על רמת-חיים כזאת או בעיות של יצוא ימצאו את פתרונן מעצמן, אז נוכל ליצר יותר בזול מבחינת המחיר הריאלי, אז נוכל גם ליצא אפילו לשוק האירופי.

כמובן, מה שאמרתי זה לא תכנית כלכלית. זה לא תכנית למדיניות. זה דבר נאיבי ביותר לחשוב שבמדינה דמוקרטית או חצי-דמוקרטית, או במדינה לא-דמוקרטית בה קיימים איגודים מקצועיים או ועדי-פעולה, אפשר על-ידי מדיניות להוריד את רמת-החיים, או אפילו להגביל את קצב עלייתה של רמת-החיים. אי-אפשר. כל עוד יש אמצעים, משתמשים בהם. כל עוד נכנסים ארצה אמצעים חפשיים, יבוא הון, משתמשים בזה. אי-אפשר למנוע את זה, לא מבחינה חברתית ולא מבחינה כלכלית. לפעמים תהליכים כאלה באים עצמם, וזה לא דבר משמח לאף אחד מאתנו. אבל אני פסימי לגבי הכרס שלי; אני לא פסימי לגבי עתידה של מדינת-ישראל. אני גם חושב שלא הגענו לגבולות האמצעים הפיזיים שבידינו — אין מקום לפסימיות. ראשית, אנו רחוקים מעשיית אינוונטר מלא של אוצרות-הטבע בארץ. ידוע מה יש לנו, אבל לא ידוע מה יש עוד ויכול להיות. מתגלות צורות ניצול שלא ציפינו להן באוצרות הטבע הקיימים. וישנו גם פיתוח הטכנולוגיה בעולם. כוח אטומי יכול לפתוח לפנינו אפשרויות חדשות לגמרי. מישהו אמר לי שהפמות

הקטנה של אורניום הנמצאת בארץ עולה בהרבה על מה שדרוש לנו לייצור כל האנרגיה הדרושה לנו. מבחינה זאת בוודאי ובוודאי שאני לא פסימי. הבעיות הקיימות בכלכלת הארץ הן בעיות בעיקר חברתיות, ואני חושב שרבות מהן הן תוצאת המעבר. האנשים הצעירים היושבים כאן אינם יודעים את המהפכה הגדולה שחלה בעם שלנו. זה לא כל־כך טבעי שיש לנו חקלאים, שיש לנו חקלאות. זה דבר מלאכותי שיש לנו חקלאים המוכנים למות בעד עוד חתיכת קרקע...

דיין: להרוג, לא למות.

בדר: כמו האיכרים הפולנים...

דיין: למות זה מחשבה של "חירות", אבל כאן זה להרוג.

בדר: כשאני רואה איך עובדים בבנין ובבית־חרושת, זה בשבילי לא־פחות מפתיע מאשר הצנחנים שצונחים. זאת מהפכה אשר לא נגמרה. אני חושב שכל שנה וכל דור יוסיפו לזה.

אני אף פעם לא האמנתי שאירופה היא שטח טבעי ליצוא לתעשייה שלנו. מובן, אפשר — קצת על־ידי מחירים, קצת באמצעים שיש להם איזה ערך סנטימנטלי — ליצא לשוק האירופי. לגבי חקלאות ופרי־הדר, זה לא תלוי כל־כך בשוק האירופי בתור שכזה ולא כל־כך בפחד של איטליה מהתחרות שלנו. נראה גם איך יתפתחו היחסים של השוק האירופי עם אלז'יריה, תוניסיה וכו'.

אני חושב שבסופו של דבר לא מיצינו עוד שום גבול. אולי מיצינו גבול מסוים של רמת־חיים. אולי התקדמנו בגיזורה זאת של החזית קצת יותר מדי מהר, אבל בסופו של דבר כל חזית נתונה ליישור. אם הצנחנים של ההוליבודים התקדמו יותר מדי מהר, אנו נשיג אותם, נמצא בסיס. זאת לא תעשה שום מדיניות כלכלית. המדיניות הכלכלית שלנו אינה שווה פרוטה, היא מלאה חששות וגישושים. היא אינה הולכת לפי הגיון אלא מתוך כניעה מתמדת לחץ ונסיונות. אבל מי שמאמין בכוחות הכלכלה הטבעיים יכול להאמין שהם גם אצלנו בארץ יפעלו לטובה.

עודד מסר: השאלה שהוצגה עוררה אצלי שלש שאלות־משנה: (א) האם אנו צריכים פיתוח נוסף? (ב) אם התשובה על השאלה הראשונה תהיה חיובית, תהיה גם השאלה השניה רלבנטית — האם יש אפשרויות לפיתוח נוסף? (ג) והשאלה השלישית — מהו קצב הפיתוח הנוסף שאנו צריכים.

אני חושב שהתשובה לשאלה אם אנו צריכים פיתוח נוסף היא חיובית באופן מוחלט. אנו זקוקים לפיתוח נוסף. לשם מה? ראשית, מכיון שאנו לא הגענו לרמת־חיים מתאימה. ויותר חשוב: מכיון שרמת־החיים שלנו משאירה חלקים גדולים של האוכלוסיה מתחת לרמת־החיים הדרושה. אנו ראינו שתוך 15—14 שנות קיומה של מדינת־ישראל הפער בהכנסה־לנפש בין קבוצות האוכלוסיה השונות, לפי קריטריונים של ותק ומוצא, הולך וגדל. אני חושב שהתופעה הזאת מוכרחה

להצמיח בעיות חברתיות קשות ביותר. לנו יש צורך ראשוני, לפי דעתי, להעלות את רמת-החיים, תוך הדגשה מיוחדת של העלאת רמתן של אותן שכבות שלפי טעמי היום אינן נהנות מרמת-החיים מספקת. אני גם אומר באיזו דרך אני חושב שניתן להשיג זאת.

יש לנו צרכי פיתוח נוספים, ואני מסכים עם ד"ר בדר שאין לצפות לכך שהצריכה הממשלתית שלנו בתחום הבטחון תקטן. אני חושב שהמאמצים הכספיים יילכו ויגדלו — ויהיה הפתרון הבטחוני שלנו מה שיהיה, קונכנציונלי או לא-קונכנציונלי; התקציב ילך ויגדל, ובמיוחד התקציב שניאלץ להקציבו לתחום הלא-קונכנציונלי. גם הצריכה בתחום החינוך צריכה לגדול, ואני חושב שצריך עלי-ידי הגדלת השירותים, בייחוד בתחום החינוך, לחפש את האפשרות להקטין את אי-השוויון בהכנסה בין קבוצות האוכלוסיה השונות. אני מדבר בעיקר על אי-שוויון בין הקבוצות השונות לפי ותק-בארץ ומוצא. בכך הסכנה. יתר על כן, קבוצות אלו מצטיינות בהרבה משפחות ברוכות-ילדים. אילו מדדנו את ההכנסה-לנפש היינו נוכחים באי-שוויון גדול עוד יותר בין הוותיק והחדש, בין יוצאי ארצות-הרווחה לבין יוצאי אסיה ואפריקה. אני חושב שיש צורך חיוני להגדיל את הוצאות הממשלה על שירותים — במיוחד בתחום החינוך — בעיירות-פיתוח, בפרוורים, בריכוזי עולים, וכך, בעקיפים, להעלות את רמת-החיים של קבוצות אלו וליצור תנאים להקטנתן של הפער בהכנסות הקבוצתיות בעתיד.

אולי זה יהיה טריביאלי להזכיר שאנו צריכים פיתוח נוסף כי יש לנו ריבוי טבעי, וזה דורש פיתוח נוסף. אבל אי-אפשר לא להזכיר את זה כאשר רוצים להצדיק למה נחוץ פיתוח נוסף. האם יש אפשרויות לפיתוח נוסף? גם פה כדאי לחלק את הניתוח לשלושה חלקים: כוח-אדם, הון, ואולי השאלה במה להשקיע. אינני מודאג בתחום של כוח-אדם. יש לנו אפשרויות רבות, יש עוד עתודות של כוח-אדם, ועל-ידי הגברת תשומת ההון ניתן לשחרר כוח-אדם. אינני מודאג מהיצע ההון שהמשק הישראלי יכול לצפות לו. אם יש היום שאלה באשר לאפשרויות הפיתוח שלנו, הרי זו השאלה במה להשקיע. נדמה לי שאנו מרגישים, גם השנה וגם בשנה הקודמת, שצוואר-הבקבוק של התפתחות המשק שלנו הוא חוסר פרויקטים מתאימים להשקעה. נראה לי שלא מיצינו את כל האפשרויות בפרויקטים. יש לנו אפשרות של העמקת הייצור, יש לנו אפשרויות של פיתוח ענפים נוספים, שבהם ניתן להשקיע, אם נמצא את היוזמה והידע הדרושים.

אינני רוצה להיות לא אופטימי ולא פסימי ביחס לאוצרות-הטבע שאיננו יודעים עליהם. אני חושב שאפשר גם בתחום זה למצוא אפשרויות, כי אני לא חושב שמיצינו את המחקר לגבי אוצרות-הטבע.

השאלה השלישית שהצגתי לעצמי היא: מהו קצב הפיתוח הדרוש. הדרוש הוא קצב מהיר. האפשרי — מותנה באותה שאלה גדולה של מציאת פרויקטים חדשים להשקעה. אבל, כאמור, אינני צופה כאן בדאגה מיוחדת.

עכשיו, לשאלה של השוק האירופי: אינני מקבל את דברי הפותח, אשר אמר

שהשאלה היא אם ניהנה מיתרון אם נתקשר אתו או רק נצטרך ליצא בתנאים של מכס נורמלי. קודם־כל, כשמישהו אחר נהנה ומועדף לגביר, סימן שאתה מקופח. אם אני מעדיף מישהו אחר, הרי בהכרח אני עושה זאת על חשבוננו של שלישי, ואז בהכרח אני מקפח אותו. ברגע שבין ארצות השוק האירופי נופלות חומות מכס ואילו השוק כולו מקיף את עצמו כלפי חוץ בחומות־מכס גבוהות, הרי הארצות שבחוץ תימצאנה בהכרח במצב של "קיפוח". סוף־סוף, הצד השני של העדפה הוא קיפוח. זה בצד העקרוני של הבעיה.

איי־קבלתנו לשוק, או אי־התקשרותנו אליו, עלולות להביא לנו נזק גדול. אך אין משמעות הדבר בהכרח משבר שאין להתגבר עליו. ויש לכך כמה סיבות: סוף־סוף יש כמה ענפים שבהם יש לנו יתרון לעומת מדינות השוק. יש לנו יתרון אקלימי במוצרים חקלאיים מסוימים. לפי השער של שלש לירות בדולר הרי שכר־העבודה אצלנו הוא זול יותר מאשר בארצות השוק המשותף, לפי הנתונים של בנק־ישראל. דבר זה נותן לנו מראש יתרון יחסי בכל אותם ענפים שבהם תשומת העבודה גדולה, אך בכל־זאת יש מספר ענפים — במיוחד בתעשייה, אך גם בחקלאות, אם להוציא את הפרדסנות — שלדעתי ייפגעו באופן רציני אם נישאר מחוץ למסגרת השוק. ואני חושב שצריך לעשות מאמץ ניכר בשביל להתקשר עם השוק האירופי, בדרך זו או אחרת.

עצמאות כלכלית: הגדרתו של ד"ר בדר, שאפשר להגיע מיד לעצמאות כלכלית, היא נכונה, אך השאלה היא באיזו רמת־חיים ובאיזו רמת השקעה היינו נמצאים. אילו היינו מפסיקים כל יבוא הון ארצה, הרי, לאחר תהליך של הסתגלות, אולי היינו יכולים למצוא את עצמנו על רמת־החיים הנוכחית, אך ללא יכולת לפיתוח משקי נוסף, ללא יכולת לבצע השקעה נוספת. כיום עודף יבוא־ההון שלנו אינו גדול מן ההשקעה במשק. בכל־זאת, אותו תהליך של הסתגלות היה מביא עקב ה"חיכוך" גם להורדת הרווחה, להורדת רמת־החיים. אבל נראה לי שאיננו צפויים להפסקתה של זרימת ההון, ולכן אני מזדהה עם הדעה שהשגת העצמאות הכלכלית, במובן זה של הפסקת עודף היבוא, אינה המטרה המיידית. המטרה צריכה להיות להקטין אותה, ולהקטין אותה במידה כזאת שנוכל "לספוג" את תהליך ההסתגלות — אבל אין לדבר על עצמאות כלכלית במובן של הפסקת יבוא ההון לגמרי.

הייתי רוצה לסיים את דברי בהדגשה שלפי דעתי לא מצינו את האפשרויות לפיתוח. אני חושב שבשביל להתמיד בתנופת הפיתוח, כפי שהיינו עדים לה בשנים האחרונות, נצטרך לעשות מאמצים גדולים, בעיקר בתחום של חיפוש פרויקטים וגילויים. אני חושב שאולי השאלה החשובה ביותר שצריך לענות עליה היא — מי יקטוף את הפרי של הפיתוח הנוסף. וצריך לשאוף לכך, לפי דעתי, שפרי הפיתוח הנוסף יביא לפתרון בעיית הדיפרנציאציה העדתית ברמת ההכנסות, והדיפרנציאציה של ותק ברמת ההכנסות. צריך לחפש את הדרך לסתימת הפער על־ידי השקעה גדולה בחינוך, תמיכה במשפחות מרובות־ילדים וצורות של תמיכה עקיפה באותן שכבות הזקוקות לכך על־ידי תוספת שירותים וכו'. יש לנצל את

פרי הפיתוח הנוסף לפתרון הבעיה החברתית של המדינה, שאני רואה בה בעיה מכרעת לעתידנו.

יהודה חורין: אני חושב שקשה לברר ולבקר מדיניות כלכלית, אפילו בחוג צר של אנשי-כלכלה, בזמן שהמצב הכלכלי העובדתי הוא לכל הדעות טוב. בתקופה האחרונה זורם הון בצורות שונות בלי הפסק ובממדים גדולים ביחס לארץ קטנה וליישוב קטן כשלנו; לכן כל דיון כלכלי בקרב אנשי-ציבור הוא ללא תכלית אם המשתתפים בבירור לא ישתחררו — יותר נכון: לא יתעלמו — מאותה התופעה של הכנסת מאות-מיליונים דולרים המגיעים, ברובם, ללא תמורה.

השאלה המרכזית שצריך לשאול כשדנים בבעייתנו הכלכלית היא: האם רוצה היישוב עצמו ברמת-חיים מסוימת מתוך הכנסה הבאה לו כפרי עבודתו, או שאנו מקבלים כדבר מובן-מאליו רמת-חיים שאינה הולמת את מידת ההכנסה העצמית אלא נובעת מהשקפה שמישהו יכסה במשך 10—20 שנה הקרובות את ההפרש. הציבור יכול לבנות את חייו מתוך הנחה זו שגורמי-חוץ יכסו לנו את ההפרש לאורך-ימים, אבל המדינה, וחלק זה של הציבור המתמר להיות המכוון את גורלה, צריכים להכין את התנאים למצב יותר מאוזן בין הכנסה והוצאה.

המשק שלנו, לפחות למראית-עין, מפותח ומתקדם; בכל-אופן, שונה לגמרי מן האיזור והמדינות הסובבות אותנו — במבנה שלו, בייצור, בסדרי-החיים ובחיי-החבורה. לפי הצורה, הגנו מדינה אירופית ואנו קשורים ותלויים באירופה. מפיון שפך המצב, אנו מוכרחים לשאול את עצמנו האם כל מה שנבנה עד עכשיו הוא נכון; האם הדרך בה הלכנו היא נכונה והאם כל מה שיצרנו עד עכשיו, והכיוון שנתנו לפיתוח המשק, יגבירו את הייצור למניעת יבוא ויגבירו את היצוא עד שנגיע לשיווים-משקל בין ההוצאה וההכנסה בזמן מתקבל-על-הדעת. לצערי, החק-לאות והתעשייה שתיהן בנויות בצורה שאינה מקרבת את התהליך של השתחררות מתלות חיצונית. שני הענפים תלויים לפי המבנה שלהם ביבוא שיילך ויגדל משנה לשנה.

היבוא הדרוש לנו איננו רק לצריכה שוטפת. לו היה זה רק לצריכה, אפשר היה להגיד: "נקטין את הצריכה ונקטין את היבוא", וכך יימצא הפתרון. אבל המשק שלנו, וכל רמת-החיים שלנו, בנויים על יבוא בלתי-פוסק ובהיקף שיגדל במהירות. לפי התחזית יהיה לנו צורך בעוד שנתיים-שלוש בהוצאה שנתית של מיליארד דולר לכיסוי היבוא. משערים ששמונה-מאות מיליון דולר נכסה ביצוא, והיתר — בתג-מולים ללא תמורה. דאגתנו צריכה להיות נתונה לא רק לחלק של הפיצויים, שיקטן במשך הזמן, אלא לשאלה אם היצוא שלנו יגדל ויהיה יציב, כדי שיוכל לכסות את חלקה-הארי מן הדרוש לקיום המשק, וכאן אנו מגיעים לשאלה של השוק המשותף, אם הוא חשוב ליצוא הגדל שלנו — או לא.

אני חושב ששורת איהבנה בשטח זה. ד"ר בדר צודק: ברוב חלקי הציבור זהו ענין מושג מיסטי וכל הענין לא ברור. גורל השוק המשותף מבחינה כלכלית אינו

תלוי עוד בשינויים העלולים לבוא, וגם לא מזה אם אנגליה או ארצות אחרות תשתלבנה או לא. המובן העמוק והאמיתי של השוק המשותף הוא בשינוי כל מערכת הכלכלה של אירופה, וכתוצאה מזה גם של העולם כולו. השינוי נובע משני טעמים: ההתקדמות הטכנית הביאה לביטול המושג של אוטארכיה. בכל ארצות אירופה. הגיעו למסקנה שייצור מוגבל לצרכים מקומיים הוא נחלת העבר. הם הגיעו להכרה שכל מבנה כלכלי הבנוי בעיקרו על שוק מקומי מצמצם את היכולת של אקספנסיה משקית; כל הגבלה במסגרתה של מדינה מחניקה את אפשרויות הפיתוח. בתוקף המציאות החדשה, לאחר ביטול הערך של אוטארכיה משקית, נוצר ערך שני, והוא — הספציאליזציה בייצור של כל ארץ וארץ. מבחינה טכנית אפשר ליצר כל דבר בכל ארץ, השאלה רק אם זה סביר מבחינה כלכלית ואם תוכל לעמוד בהתחרות. לכן הגיעו למסקנה שמוטב להזניח הרבה ענפים לא־כדאיים ולהתרכז במה שכל אחד מוכשר לו יותר, מבחינת כוח־האדם ותנאי הטבע ועוד גורמים אובייקטיביים מיוחדים.

אם באירופה מדינות גדולות הגיעו למסקנה שהן מוכרחות להסתגל לתנאים החדשים, הרי אנו בארצנו הקטנה הולכים בדרך ההפוכה מהכיוון שהוא כיום מקובל בקנה־מידה עולמי. אנו ממשיכים ליצור משטר כלכלי שאיננו קיים במקומות אחרים בעולם, אנו בונים את חיינו על אוטארכיה. אנחנו חושבים שעלינו לספק לעצמנו הכל, ולכן אנו מיצרים דברים העולים ביוקר ואינם יכולים לעמוד בהתחרות, כי חלק ניכר ממה שאנו מיצרים הוא יקר מדי ולכן אינו כדאי לכלכלה הלאומית.

השינוי במבנה מאוטארכיה לספציאליזציה, המפנה הגדול הזה בעולם, יהיה מבחן קשה למשק הארץ בכיוון של הגברת הייצור.

הערה צדדית הנוגעת לענין: משתמשים אצלנו בנימוק להצדקת האוטארכיה, והוא — בעיית הבטחון. כשדנים בשטח־פעולה מסוים אומרים: "כן, אנו צריכים את המוצר הזה בייצור מקומי כדי להבטיח לשעת־חירום". כאילו במלחמה מודרנית הזמן פועל כך שנוכל בשקט לעשות את המלאכה של אספקה עצמית... עצם קיומו של השוק המשותף — גם אם נניח שאנו לא נשתלב בו — קובע שאנו מוכרחים להסתגל אליו בשלושה דברים...

ב ד ר : בתור נהנים או בתור קרבנות?

ח ו ר י ן : (א) אנו נאלצים להתאים את עצמנו לאפשרות של אספקת מוצרים ליצוא ולהרוויח מיצוא את הדרוש ליבוא. זה מחייב אותנו לא לעבוד על אלף פריטים בכמויות זעומות אלא לבחור לנו 3—4 ענפים שבהם יש לנו יתרון־מה ולרכוז את מאמצי הפיתוח בשטחים אלה. בענין זה אני אופטימי; יש לנו ענפים בעלי יתרון, ולא רק פרי־הדר.

(ב) דיברו הרבה על שכר־העבודה, כפי הנהוג באמריקה, ועכשיו גם באירופה. אבל הבעיה היא לא מהו גבוה השכר אלא מה עולה המוצר המוכן; יכולים לשלם שכר־

עבודה גבוהה אם הידע מאפשר להוציא מוצר מוגמר בשכר-עבודה גבוה אבל במחיר סביר. יכולים ליצר בשכר-עבודה נמוך ובידע לא-מספיק, ובדרך זו להשוות את המחיר של המוצר המוגמר למחיר בעולם.

ב ד ר : כל זה למדנו לפני 40 שנה.

ח ו ר ין : הכל למדנו לפני ארבעים שנה, אבל אני שואל למה אנו לא מנצלים את אשר למדנו מהנסיון.

אני חושב שמן ההכרח לעשות בחינה מעמיקה באיזון מידה השקעות-ההון עד עתה היו יעילות מבחינת הכדאיות הכלכלית. הייתי ממליץ על קריאת ספרו החדש של ד"ר ברונז. זהו נסיון ראשון בקביעת מודדים אובייקטיביים לבחינת הכדאיות של מפעלים. בקשר לכך יש לברר את עצם מושג ה"כדאיות", כי יכול מפעל להיות כדאי לבעליו ולא כדאי למדינה. שני הדברים לא תמיד זהים. למשל, גידול בטנים. בטנים איננו ענף מהיותר כדאיים לחקלאי, אבל זה אחד הענפים הכדאיים למדינה. הבחינה הזאת של השקעת הון, מידת כדאיותה ליצרן ולמשק המדינה, זה אחד הקריטריונים הראשונים שאנו צריכים להביא בחשבון בעבודת הפיתוח.

ביחס לוויכוח על עצמאות כלכלית: ידוע שמאזן-התשלומים שלנו חיובי ולא רק מתאזן אלא משאיר רוזבות גדולות של מאות מיליוני דולר, סכום עצום בהשוואה לארצות אחרות. אבל המאזן המסחרי הוא שלילי, ואין אנו יודעים איך ומתי לסתום את הפער. אפשר להמשיל כאן משל מן האדם כפרט: אדם, המשתכר אישית, נאמר, חמש-מאות ל"י לחודש, יכול לפעול בסידור רמת-חייו בארבע דרכים: הוא יכול לחיות לפי 500 ל"י, ואז הוא מאזן את תקציבו; הוא יכול לחיות ב-400 ל"י ולחסוך 100 ל"י; הוא יכול לחיות באלף ל"י, ואז חמש-מאות הוא לווה ונשאר בגירעון מתמיד; והוא יכול לחיות באלפיים לירות בחודש — חמש-מאות מקבל כמשכורת ואלף-וחמש מאות כתרומה מדוד עשיר באמריקה. אלו הן ארבע האפשרויות לעצמאות כלכלית. פיוס אין לאדם דאגה אם הוא חי ברמת-חיים שהיא למעלה מההכנסה העצמית שלו, כל זמן שיש מקור אחר לכיסוי ההפרש. אבל משק המדינה מוכרח להיות בנוי ומותאם לכך שבעשר השנים הבאות יוכל להגיע לאיזון של הכנסה מינימלית שתהיה דרושה לו ליבוא. לקיום המשק, ולקיום אוכלוסייה בת שלושה מיליונים.

מ ש ה ד י ין : דברי לא יהיו בעקבות התזיסים אלא בהמשך הדיון. שלושת קודמי ניתוח את הנעשה בארץ ודיברו על התהליך הכלכלי בהווה, אך לא ענו על השאלה מה יהיה מכאן ולהבא.

הערות לדברים שנאמרו כאן: קודם-כל, לגישתו של עודד. אני חושב שהשאלה של קידום השכבות הנחשלות אינה מותנית בפיתוח נוסף, ומצד שני אין בטחון שהיא תיפתר על-ידי פיתוח נוסף. השאלה היא: איך מתחלקת "העוגה". אפשר היום לתת יותר לחינוך שכבות נחשלות, ומצד שני אפשר לפתח ולהגדיל את

ההכנסה פי 10 והשכבות הנמוכות לא תיהנינה מכך. זאת היא יותר שאלה של חלוקה מאשר של פיתוח ההכנסה הלאומית והגדלתה. אני חולק לחלוטין על דבריו של ידידי חורין על החקלאות. הוא לא שכח אף פעם אחת לומר שבחקלאות ובתעשייה: א) היבוא נעשה ברובו לצרכי יצוא; ב) כי מגמתנו הנה אוטארקית, בניגוד למגמת השוק המשותף לספציאליזציה. אינני יודע למה אתה מתכוון בנוסחה הראשונה, לגבי החקלאות. למעשה, היצוא החקלאי הוא עתה למעלה מ-40% מהערך המוסף של יצוא המוצרים מִישראל. 40% מההדרים הם בידי ההתישבות החדשה. אין זה אבר מדולדל שם. יש עוד אנשים במדינה החושבים שההדרים הם במשקים מונוקולטוריים, אולם אין זה המבנה הלכה למעשה. גם מנקודת-הראות של כניסתנו לשוק האירופי המשותף אני יכול למנות מעט מאד ענפים בחקלאות אשר לו היינו נכנסים אליו מחר, שווי-חובות וזכויות, היתה נגזרת עליהם כליה. ארצות אירופה מגדלות סלק-סוכר לצריכתן המלאה, אף-על-פי שאף אחת מהן אינה ארץ אידיאלית לגידול סוכר — והייצור המקומי יקר שם מאד, כמעט כמו בישראל. לא טעמים בטחוניים מניעים אותן לכך. וגם אצלנו, עד כמה שידוע לי, לא חשב צה"ל אף פעם שהפעיה הבטחונית היא כמה סלק-סוכר יגדלו כאן. לתהליך גידול סלק-הסוכר ועיבודו אין שום שייכות לענייני הבטחון.

אפשר ליבא גבינה וחמאה יותר בזול מאירופה, אך אי-אפשר ליבא חלב ניגר. לכן, לו נכנסנו לשוק המשותף, היה משק הרפת קטן בכמה אחוזים, אבל אי-אפשר ליבא את החלב הניגר, וזה הבסיס העיקרי לרפת.

את תוצרת הלול אנו מיצרים יותר בזול מאירופה בכ-20%, מפני שהאיכר האירופי רוצה הכנסה טובה מאד, והשוק המשותף היה צריך לקבוע לו מחיר של שלושה סנטים לפחות לביצה. לכן גם בלי גרעינים אמריקאים היינו מאושרים לו יכולנו להיכנס כחברים שווי-זכויות לשוק במחיר זה, למרות שהובלת הביצים לאירופה עולה לנו השנה חצי סנט נוסף.

התפוחים והאגסים שלנו היו מופים, אבל סוגי פירות אחרים היו עומדים בתחרות. אינני בטוח גם בתהליך שד"ר בדר משוכנע שיתרחש. האמת הכלכלית היא בהתאם לדבריו, אבל יש עוד גורמים. אינני יודע מה יהיו יחסי דה-גול עם רוסיה, ומה יתהווה במשך הזמן במערכת היחסים הבינלאומיים. שיקולים ויחסים פוליטיים משבשים את ההתחרות החפשית הגלובלית, והמצב איננו כזה שמי שמיצר יותר בזול — כל השווקים פתוחים לפניו. האם כך יתנהל העולם? האם האספקטים היחידים שיקבעו את כושר היצוא והתחרות יהיו הייצור הזול ביותר? אינני בטוח בכך. אינני מציע לקבוע בסיס אחר לשיקולים, אבל אולי מישו ידפדף ב"קשת" בעוד חמישים שנה וילגלג גם עליך ולא רק עלי...

עוד הערה הקשורה לשאלת העצמאות הכלכלית, אבל לא לעצם העצמאות הכלכלית כי אם לחשבון הכלכלי של המאזן המסחרי — יבוא ויצוא הקשור במטבע זר. כשם שלא צריך להתעלם מגורמים אוביקטיביים, כך אסור לנו לדמות לעצמנו גורמים

אוביקטיביים שאינם קיימים. אנו שני מיליון יהודים בישראל עם חמישה מיליון יהודים באמריקה. זאת עובדה לא פחות פִּיזית מאשר אחוז המליחות בים־המלח. זה נכון שיש לנו בעיית בטחון העולה הרבה כסף; אבל על כִּה־מאזניים השניה נמצאת העובדה שישנם חמישה מיליון יהודים באמריקה שעוורים לנו. מדוע יש לראות רק את הגורם השלישי ולהתעלם מהעובדה החיובית הזאת? האם ביום אחד הם ייעלמו, או מצבם הכלכלי ישתנה, או ארה"ב תגזור על אי־השתתפותם? באופן תיאורטי אפשר, כמובן, להגיד שביום אחד נאצר יכריז עלינו מלחמה וקנדי ימנע כל דרך לעזרה. אך לא אלו הן העובדות. ההכנסות מהמגבית הן עובדה. אלה אינם פיצויים מגרמניה אלא חלק מהתופעות האורגאניות של העם. כשאנו מנתחים את המצב שאנו נתונים בו עלינו לראות גם עובדה זאת, ואני רוצה לחלוק על גישתכם בכך, שאת העובדות השליליות אתם מגייסים כעובדות פִּיזיות אובייקטיביות ואת הגורמים המקילים — ועובדה ש־15 שנה הם קיימים — אתם רואים כפאטה־מורגאנה.

הצגתם שתי שאלות: שאלה סוציאלית — הגברת השוויון הכלכלי, ושאלה כלכלית — "עצמאות כלכלית". אני רוצה להודות שבשבילי השאלה העיקרית היא שאלת הִי־עוֹד של מדינת־ישראל. לא רק צדק סוציאלי ולא רק עצמאות כלכלית, אלא לקראת מה אנו צריכים להתפתח והתפקיד שעלינו למלא במסגרת העם היהודי. נניח לרגע שהיינו היום במצב שהיה מניח את דעתו של עודד מבחינה סוציאלית; היינו מתאזנים מבחינה כלכלית, וכולנו מגדלים רק הדרים, ו"יכין" עושה רק מיצים, ואנו שנים־ורבע מיליון יהודים — אז זהוֹיה? זאת הבעיה שלנו? הייתי אומר שהיה זה רע־ומר לוֹ כך היינו מתאזנים. אין ספק שישראל בגבולותיה אינה יכולה להוות את הפתרון הלאומי האידיאלי, שבמסגרתו כל יהודי העולם יבואו ויישבו בארצם. אפילו לוֹ כל יהודי העולם היו רוצים, לא היינו יכולים לסדר אותם כאן. המדינה הזאת, כפי שהיא כיום, אינה יכולה עדיין להיות בסיס פִּיזי גיאוגרפי ל־12 מיליון. ואז השאלה היא מה היא צריכה לשמש במצב זה היום לעם היהודי. אך לשם כך צריך לשאול מה הוא מצבו של העם היהודי, ומה עלינו לעשות, ואיך לעשות. אביא דוגמה. נניח שאנו אומרים שאחד הדברים שהמדינה צריכה לשמש לעם היהודי הוא להיות מרכז רוחני...

מסר: לא של אחד־העם אלא של עם אחד.

דִּי־ן: עלינו להבטיח או שיהיו כאן בתי־ספר כאלה שיהודים בגולה שירצו לשלוח את ילדיהם ללמוד כאן יוכלו לעשות כך; אנו צריכים או לראות את מערכת החינוך שלנו לא רק כמשרתת את צרכינו־אנו בלבד, ומסוגלת להסמיך מהנדסים רק במספר הדרוש לנו. על האוניברסיטה של ירושלים להיות האוניברסיטה היהודית בעולם. וכאן מתעוררת שאלה שניה: האם בכוחות ובאמצעים של המדינה בלבד אנחנו יכולים לבנות אוניברסיטאות כאלו שתמשוכנה את העם היהודי, בלי לקבל עזרה מהעם בתפוצות? יש לנו מכון־וייצמן, ויושב וייסגל, ומושך כספים מאמריקה, וזאת

לא פאטה־מורגאנה אלא זה בסיסי אמיתי המבטא את יכלתו ואת צרכיו של העם היהודי בדורנו — וכך זה צריך להיות, לדעתי.

מנקודת־ראות זו אני חושב שאיננו עושים די משום שאנו אוכלים חלק מכספי הפיתוח להעלאת רמת־החיים שלנו. אבל הגעתי לשאלה זו בדלת האחורית, כדי לבוא לשאלה העיקרית, והיא: מה צריכה לעשות המדינה בשנים הבאות, כדי לשמש במידת האפשר מרכז לעם היהודי, גם כשהיא איננה מקלט פיזי לו. לדוגמה הייתי מביא את הקהילה של יהודי פרס. יש קהילות שהן כל־כך דלות עד שאין ספק שהקשר שלהן עם ישראל מתבטא רק בעליה לישראל; ויש קהילות שאינן להוטות לקשר יותר אמיץ מאשר השקעות וקצת טיולים; אבל יש גם אחרות: כך אני יכול לתאר לעצמי מצב בו הקהילה הפרסית לא תעלה כולה לארץ, אבל שמונים־אלף היהודים היושבים בפרס יהיו קשורים בשמונים האלף שעלו מפרס לארץ; חלקם יישבו שם וישקיעו בארץ, וימשיכו גם להשקיע כספים ולהיות מעורים בחיי הכלכלה של פרס, ולא יבואו עם כל ההון שלהם הנה.

השאלה בה אינני מרגיש בנוח היא: מה אנו עושים בשנים 1963—1968, מנקודת־ראות זאת, כדי להבטיח שגם במצבים אלה המתהווים עתה בעם היהודי יקום הקשר עם מדינת־ישראל.

אפשר שזאת נקודת־ראות צדדית, שאלה בעלת חשיבות משנית; אך עלי להודות שאינני מוטרד כרגע מהשוק המשותף. במידה שלמדתי את הדבר, אין זה איום גורלי עלינו. אבל, מצד שני, כשאני רואה מה מתרחש ביהדות דרום־אפריקה ודרום־אמריקה, ואני יודע שעכשיו הגיעה שעתם, עכשיו מצלצלים להם הפעמונים, אני מוטרד מכך שפאשר בא יהודי מדרום־אפריקה עם סכום גדול, אינני יודע להגיד לו איך להשתקע בישראל, או לפחות איך להתקשר אתנו.

חורין: מפני שהייצור מוגבל.

דיין: יכול להיות שהתשובה היא זאת, אבל הקובע הוא שאם לא נתן לו תשובה — היהודי יסע לאוסטרליה ויתישב שם.

אנו חייבים לשאול את עצמנו מה המדינה הזאת צריכה לעשות כדי שתהיה בה חוליה פתוחה שהיהודים יוכלו להתקשר אליה במידה שירצו — לבל נהיה לטבעת סגורה.

משה שליט: כשאני אומר פיתוח, אני מתכוון לעשייה. יש מניע אחד כשבעל־הון פרטי רוצה "לעשות" ומניע שני כאשר מדינת־ישראל רוצה "לעשות". בעל־הון רוצה "לעשות", זה בטבע האדם, ה"עשייה". המדינה רוצה "לעשות" כי יש לה אחריות כוללת למשהו שקוראים לו "עצמאות כלכלית".

באשר ל"עצמאות כלכלית", הריהי בעצם בערבון מוגבל. אין עצמאות כלכלית מוחלטת. יש רק עצמאות כלכלית יחסית. אולי לארה"ב ולרוסיה יש עצמאות כלכלית מוחלטת. אנגליה אולי עוד מאזנת את תקציבה, היא אוכלת את פירות העבר. אנו

אוכלים את פירות העתיד. לדעתי, אין הכרח מוחלט שבמערך כלכלי של פיתוח יהיה איוון. האיוון הוא בעיה קשה וחשובה בפני עצמה. אבל עד כמה שהדבר נוגע להשקעות לצרכי פיתוח, אפשר להשתמש ביתרות הצבירה של העבר — ואפשר לפתח היום על חשבון היתרות, נניח, של ים־המלח שיתפתח בעוד עשרים שנה.

השאלה היתה האם הגענו לקצה הגבול של יכולת כלכלית. מדינת־ישראל, הנושאת באחריות עצומה לפיתוח, אינה יכולה אפילו להגיע עדיין לאיזה שהוא "גבול". הגבול תמיד מתרחק ככל שמתקדם הפיתוח, והפיתוח יש לו שני כיוונים. יכול להיות פיתוח על־ידי הקמת בתי־חרושת נוספים במדינה, זהו פיתוח־לרוחב. אך יש גם פיתוח לעומק, בלי שתתוסף עוד חוה חקלאית או עוד ביח"ר אלא על־ידי ייעול ושיפור ושיכלול. ויש כל מיני דרכים לפיתוח. מבחינת הכלכלה הלאומית גם תל־אביב יכולה להתפתח עוד, ולהלכה ניתן אפילו לקיים את כל מפעלי הכלכלה בתל־אביב. אבל מעדיפים שהכלכלה תפתח גם באופן גיאוגרפי, ומהרבה טעמים יש לפתח גם חבל־ארץ נוספים. במובן זה ודאי שעדיין לא הגענו ל"גבול".

שאל ד"ר בדר אם אנו יודעים מה אנו רוצים בפיתוח, ושאל זאת גם המנחה. אפשר בכל תקופה לרצות בדבר אחר, כי גם התודעה של הפיתוח משתנית עם השינויים הטכנולוגיים והחברתיים. לדוגמה, כיום אנו בתקופת המהפכה האלקטרונית; זוהי המהפכה השקטה של המאה העשרים. וכאשר באה ההתפתחות האלקטרונית, אז לא יעזור כל התיכנון הקודם — יש לשנותו. אנו מוכרחים תמיד ללכת קדימה, ולצורך הקידום אני זכאי למשכן את "פירות העתיד", כלומר — אני מפתח גם אם אין לי כיום אמצעים משלי. כפי שאמרתי, מגמות הפיתוח משתנות. קחו לדוגמה פיתוח של מרכז רפואי; בתקופת שלום מדינת־ישראל יכולה לספק שירותים רפואיים לכל הארצות הערביות. כיום אנו "סובלים" מעודף רופאים. הצורך בתיכנון "התעשייה הרפואית" משתנה מתקופה של שלום לתקופה של היעדר שלום עם שכנינו.

דובר כאן על פיתוח ועל רמת־החיים שלנו, העולה על אפשרויותינו ומשאבינו. וכאן אני רוצה להבחין בכמה רמות חיים: יש רמת חיים של מדינה, ויש רמת־חיים של הפרט. מדינה יכולה להלכה להנמיך את רמת־חיייה על־ידי הורדת רמת השרותים שהיא מספקת לאזרחיה. אבל, לדעתי, היא תרע לעשות אם כך תעשה רק מפני שכאילו אין לה "כיסוי" לתקציב. המדינה מקבלת את הקונצפציה שהיא רשאית למשכן את הכנסות העתיד לטובת הפיתוח, והיא אינה נמניכה את "רמת־החיים" שלה — דבר שפירושו האמיתי יהיה הנמכת רמתו של העם.

באשר לרמת המחיה של הפרט, אינני מאמין שבמסטר דמוקרטי ניתן לעשות הרבה להנמכתה אפילו בתקופת צנע. לכן דעתי היא שעדיין לא עברנו את הגבול לפיתוח בנתונים הקיימים. הן מבחינת פוטנציאל־ההון הקיים בארץ, הן מבחינת אפשרויותיה של היהדות העולמית, הן מבחינת התיזה שפיתוחה של מדינה בדור של שינוי ערכים כלכליים וטכנולוגיים הוא מן הדברים שבעצם אין להם שיעור.

מלים מספר על השוק המשותף. נניח לרגע, שאין אנו מתקבלים לשוק המשותף... אני חושב כי יש הכרח לחשוב גם על אלטרנטיבה, שבמסגרתה יהיה עלינו לעסוק

במוצר הפשוט ביותר, הזול ביותר, שהוא מתחת לסטנדרד אירופי — ולכוון ייצור זה לארצות אפריקה ואסיה, שאליהן אנו יכולים להגיע; ומצד שני נצטרך ליצר את המוצר השולי היקר ביותר, וזאת — ל"ארצות הרווחה" דווקא. מדינות השוק עוברות לייצור המוני ולדעתי הן תהיינה קונות פוטנציאליות של מוצרים יקרים בכמות קטנה־ביחס. אכן, ייתכן שכמה מפעלים שנוצרו בארץ על בסיס של סטנדרדיוצייה אירופית יפלו.

לבסוף הייתי רוצה לומר: אֶל־נא נתאהב בסיסמה של איזון מוחלט. מאליו זה לא לא יתאזן. איזון קיים בהנהלת־חשבונות — הוא כמעט בלתי־אפשרי בכלכלה דינא־מית.

בר: אינני יודע איך אתם התרשמתם, אבל לי חסר פה, בדיון הזה, הקשר בין מה שרוצים להשיג לבין מה שקיים בפועל. קודם־כל, התהוותה כאן קבוצה הנותנת מחילה וכפרה מוחלטת למה שקורה במדינה היום. התחיל בזה, להפתעתי, ד"ר בדר. ד"ר בדר אמר: אם כך ואם אחרת, הדבר אינו נורא. בשעת משבר לא יהיה אסון, את רמת־החיים נוריד — ומדינת־ישראל לא תלך לטמיון. נהדק קצת את החגורה בשעת־הדחק, אבל לא תהיינה בעיות חמורות. המשיך מר דיין ואמר: בעצם אתם צריכים לקבל כעובדה שאנו לא נחיה לבדנו בעתיד הנראה־לעין ויש לנו שותפים בעולם, ואנו יכולים לסמוך עליהם — לא כתורמים דווקא, אבל יש לנו קשר אתם, אנו עושים למענם. והוסיף מר שליט ואמר: איזה חשבונות אתם עושים? אם השגיאה קטנה, אז אנו עושים את זה על חשבון הדור הבא, ואם השגיאה גדולה — הרי זה על חשבון עוד שלושה דורות.

לצערי, נדמה לי שכולכם צודקים. אני לא מצפה, ולא חושב, שבמשך 30—20 השנים הבאות ייפסק זרם ההון. אני חושב שההון יוסיף לבוא. גם מר שליט צודק, הוא אומר שיש ממה לעשות שגיאות. אבל השאלה שלפנינו היא לא זאת, אלא: מה אנו רוצים?

הסכנה בתיאוריה של מר דיין גדולה מאד. אני חושש שלא כולם מוכנים לקבל את העובדה הקיימת הזאת של עזרת יהדות אמריקה באותה סבירות שבה היה הוא רוצה לקבל אותה; כי מן הקביעה שאנו חיים עם יהדות אמריקה ואנו צריכים לקשור אתם קשר ושהם צריכים להיות חלק מחיינו עד לא־יהבנה שהם צריכים לקיים אותנו המרחק גדול מאד. וצריך אדם לדעת היטב מאד את דרכו ולהבין מאד את מגבלותיו כדי שיידע: "עד כאן — עזרה שאני רשאי לקבל, ומכאן והלאה — אני לעצמי!"

לדעתי, אין לקבל את התיאוריה שעזרת יהדות העולם היא "עובדה קיימת" בלי שתקבע מראש מה אתה מוכן לקבל בלי לאבד את עצמאותך האישית והרוחנית. הנסיון שלי במשך 7—5 השנים האחרונות הוא שלעזרה כמעט אין גבול; על־כל־פנים: לא בסדר־הגודל של העזרה שמדינת־ישראל זקוקה לה. אילו היתה מדינת־ישראל מדינה בת עשרים מיליון אולי היה הגבול מורגש. בינתיים הגבול עדיין לא

מורגש, והנכונות לקבל עזרה תלויה יותר בנו מאשר ברצונם לתת. זאת שאלה חברתית מובהקת ואיננה כלכלית ביסודה. מר חורין הציע לנו פתרון מעשי. הוא הציע למדינת-ישראל דרך שלפיה היא צריכה להיות חלק של עולם כלכלי גדול, לנסות להיות יצרן של מוצרים בודדים ומגודרים, שבהם יש לנו יתרון מובהק. אני מפתח מן הפתרון הזה, כי בעבר מדינות אשר נכנסו יותר מדי לספציאליזציה היו נתונות יותר מדי לסכנה של תנודות בעולם.

חורין: זה לא הפריע לשוייץ להיות יצרן יחיד כמעט של שעונים ולנורווגיה להיות בעלת צי גדול.

בר: אני יכול להראות לך מדינות שנפגעו כתוצאה מספציאליזציה. אשר לדבריו של מר מסר, הייתי צריך למעשה להסכים אתו. אני מסכים עם מר דיין, שאמר שהשאלה הסוציאלית היא שאלת חלוקה של ההכנסה הלאומית הקיימת, ואפשר לחלק גם את ההכנסה הנוכחית בצורה יותר צודקת. בדר: ובהזדמנות זאת לפגוע במשק...

בר: השאלה היא באמת שאלה של בחירת פרויקטים, כמו שאמר מר מסר בצדק. אילו רק יכולנו למצוא די עזר, די דמיון ביצירת פרויקטים תעשייתיים או חקלאיים או בשירותים, הרי אז כל הכלים העומדים לרשותנו מבחינה פיזית כיום מספיקים לנו להתקדם לחיים הרבה יותר עצמאיים מאלה של היום.

שליט: אם הבינות מתוך דברי שאני דוגל בפאטאליזם, הרי אין לי אלא להצטרף על כך. בפיתוח יש לטפל במרץ וגם בזהירות. אם יש לך מספר מוגבל של אפשרות יות, אתה מוכרח לנצל את כל כושר התימרון שלך, כפוף לתנאים שתימצא בהם, כדי להיטיב את התנאים האלה. זהו ניסוח סכימאתי וכולל מאד, אבל אין פתרון אחר. אם העולם יתפתח בכיוון של אלקטרוניקה והיא תהיה דרושה לנו, הרי אנו צריכים להתעמק בנושא זה. אם נעמוד בפני מצב שתנאים אוביקטיביים יאפשרו לנו לפתח מרכזים רפואיים, הרי נצטרך לעסוק בזה. בסך-הכל יש, מטבע הדברים, מספר מוגבל של נושאים היכולים לעניין אותנו. המגמה צריכה להיות לעשות כל דבר באופן טוב יותר על-ידי העמקת הפיתוח — לא רק על-ידי הרחבתו אלא על-ידי העמקתו.

דיין: אני מצטרף שעד כדי כך לא הסברתי את עצמי שמר בר יכול היה להגיע לאנאליזה כזאת של דברי. למעשה רציתי לומר שני דברים — שניהם קשורים לנוסחה אחת, והיא: את הבעיות הכלכליות שלנו איננו צריכים לנתק מתחום העם היהודי כולו וליחד אותן למדינת-ישראל, לא מבחינת החובות ולא מבחינת הזכויות. אינני מתכוון רק לעזרה של העם היהודי בתרומות. הבעיה העיקרית היא השתקעות בישראל, או לפחות השקעות כספיות בה, גם כשהמשקיע היהודי מוסיף לגור בחוץ-

לארץ אך שומר קשר עם ישראל. זו לא שאלה של פילנתרופיה ואין במצב הזה ובפעולות האלו מקריות. אינני אומר שנתעלם מהשאלה החברתית, אבל לדעתי את הדגש יש לשים בשאלה: האם בדרך בה אנו הולכים נמלא את יעדנו. הצגתי שאלה ולא נתתי לה תשובה, ובערב אחד לא ניתן לעשות זאת. אבל אמרתי כי התביעה שלי ממדינותנו הכלכלית היא לא רק עצמאות כלכלית, ולא רק שוויון חברתי, אלא בעיקר שהיא תראה את התהליכים המתרחשים ביהדות העולם על קהילותיה השונות ותאפשר את התקשרותן לישראל גם בצורות שאינן שיגרתיות — כלומר, לא רק על-ידי התישבות-קבע בישראל; שלא נראה את הבעיה שלנו בגבולות של שנים-ורבע מיליון יהודים הנמצאים כאן. הבעיה שהציג עודד מסר היא של שנים-ורבע מיליונים, והיא אינה הבעיה העיקרית בעיני. בעיני השאלה היא איך לשמור קשר עם העם היהודי בתקופה שאיננו יכולים ליצור מקלט פיזי לכל היהדות העולמית. אם נרצה להתאזן ב"עצמאות כלכלית" כעם של שנים-ורבע מיליונים תהיה לנו אוניברסיטה כדוגמת האוניברסיטה של ביירות, והשאלה היא אם האוניברסיטה של ירושלים צריכה להיות ברמה ובתקציב שעם עני של שני מיליונים יכול להרשות לעצמו, או שזאת צריכה להיות אוניברסיטה עולמית לכל העם היהודי, גם אם היא בנויה על תרומות.

מבחינות רבות אני מסכים לדברי חורין, אך לא בדיוק לשם אותן המטרות. גם כדי שנוכל למלא את הייעוד שצינתי אנו צריכים יותר הידוק החגורה ומאמץ כלכלי מקסימלי, אך לא רק כדי להגיע לעצמאות כלכלית במדינת-ישראל כפי שהנה היום.

מסר: כמה הערות משלימות: השאלה החברתית, אשר קודם הצגתי, אינני רואה אותה כ"שאלה סטאטית" לאותם שנים-וחצי מיליונים החיים כאן, אלא השאלה היא גם איזו צורת חיים אנו מציעים לאלה שהם פוטנציאל של עליה ושאלנו רוצים שיבואו הנה. ואם נאמר כאן שלפני משקיע פוטנציאלי עומדת השאלה לאן — לאוסטרליה, או לישראל — הרי בין שיקוליו תהיה גם השאלה מה כשרם של הפועלים שהוא ימצא כאן, ומה המנטאליות שלהם. האם הפועל שאותו ימצא הוא אנאלפבית או בעל רמה אישית מסוימת, האם אנו נעמיד לרשותו פועל מקצועי או בלתי-מקצועי. השאלה החברתית איננה אפוא של שנים-וחצי מיליונים אלא זוהי שאלת הבסיס שעליו המדינה הזאת יכולה להתבסס בבואה למלא את ייעודה.

הערה שניה: השאלה אינה גם איך אנו מחלקים את העוגה הקיימת, כי אני חושב שקשה מאד לחלק את העוגה הקיימת אחרת, כי לחלק דבר קיים אחרת משמעו לקחת דבר מאחד ולתת לשני, ועדיין לא ראיתי איך מורידים למישהו את רמת-חייו. השאלה היא איך מפיתוח נוסף נחלק את התוספת לעוגה — ולא איך נחלק את העוגה הקיימת.

הערה שלישית: כשאני הצבעתי קודם על כך ששכר-העבודה אצלנו נמוך יותר מאשר במדינות השוק האירופי, לפי שער-החליפין של עכשיו, הרי התכוונתי

להדגיש שבענפים בהם תשומת העבודה גדולה יש לנו יתרון יחסי לעומת השוק האירופי, וזאת בתנאי שאת כוח־העבודה נפעיל באופן יעיל. גם אני יודע שאפשר ליצר בשכר זול ובכל־זאת ביוקר — ובשכר יקר מאד בזול. אבל אם יש לנו תנאים שבהם כוח־העבודה הוא זול יחסית ואנו מצליחים לנצל את העבודה בצורה יעילה, הרי יש לנו יתרון יחסי לעומת ארצות אחרות שבהן השכר גבוה באותו מוצר. מצבנו באשר להיצע הון גם הוא מיוחד קצת במינו. חלק של היצע ההון שלנו הבא מבחוץ הוא הון זול. למשל, כספי השילומים הם, מבחינת משק המדינה כולה, "הון זול". נוסף לכך יש לציין שהציוד שלנו הוא ציוד מודרני. מכאן שגם בתחום זה יש לנו כושר־התחרות עם משקים אחרים ויש לנו נתונים טובים לפיתוח נוסף. מכאן שבסך־הכל, גם באשר להיצע העבודה וגם באשר להיצע ההון החזויים, מצבנו אינו רע.

הבעיה שלנו היא למצוא פרויקטים שבהם ניתן לנצל יתרון יחסי הנובע מעבודה והון בסיסי זולים־ביחס. אני תומך בהשקפתו של מר חורין בנושא ההתמחות. "התמחות" איננה מושג כמותי. כאן השאלה היא לא בכמה ענפים אתה עובד אלא באיזה ענפים אתה משקיע. אנחנו צריכים להתמחות בענפים שתשומת העבודה בהם גדולה ושבהם גם תשומת ההון ההתחלתי יכולה להיות גדולה־ביחס. אך אל לנו לפתח ענפים בהם דרוש יבוא רב של חמרי־גלם או הון חוזר גדול. דרוש לנו ידע, ואנו צריכים לעשות מאמצים גדולים כדי להשיגו, ונדמה כי יש לנו נתונים טובים מאד להשיגו. אני חושב שאנו חייבים לחתור להתמחות. וכאן מתחילה החשיבות של השוק המשותף, אם על־ידי הקמת חומת־מכס אתה מאבד את כושר ההתחרות שלך, הרי כל התמחותך לא הועילה ולא־כלום. התפיסה הזאת של מר דיון, הרוצה לראות ביהודים שבחוץ־לארץ ישראלים־שבחו"ל, מעוררת מחשבות, וראוי להקדיש לבעיה זאת פגישה נוספת, כי יש בכך פרובלמי־טיקה לא פשוטה.

חורין: אני לא התיחסתי לכל הפרובלמטיקה הציונית בבנין הארץ. אני התיחסתי רק לענפי תעשייה וחקלאות. אם יקימו בית־ספר לרפואה לכל ארצות אפריקה, או מפעל דומה שיכניס, אין כל יסוד להתנגד לכך. התיחסתי לשני נושאים פרוזאיים, לשני ענפים שהם פחות או יותר הבסיס להתפתחות בארץ. אני אלך בעקבותיך ואגיד שאנו הולכים להיות בשנים הקרובות שלושה מיליונים, ואז הבסיס של תעשייה וחקלאות מוכרח להתרחב. הטענה שלי היא שהבסיס הזה לא יתרחב אם יהיה בנוי על אוטארכיה משקית. אם אתה רוצה ששלושה מיליון התושבים יתפרנסו מעבודה יצרנית וירוויחו ממנה לקיומם, אין לבנות את קליטת העליה על עבודה יצרנית בלי אפשרות להשקעת הון, וזו ניתנת רק בייצור לשם יצוא.

בתקופה שאנשי "העליה השלישית" ניהלו ויכוח עם אנשי "העליה השנייה" בדבר דרכי המשק, אז נשמעה האימרה שגם באי־ראצינות מוכרחה להיות ראצינות ידועה. כאן אני בא לסכם את דעתי בצורה פשוטה: אני מאמין באפשרויות של

פיתוח תעשייה וחקלאות, ומפני שאני מאמין בזה אני לוחץ כל-כך בנקודה הזאת: לאן אתה דוחק את כוח-הייצור שברשותך, ומה אתה מציע כפרויקטים לביצוע. לדוגמה, בחקלאות: לדעתי, יצוא היין מן הארץ נכשל לפני 40 שנה, כשקבעו שאת היין הזה צריכים למכור בעיקר ליהודים ל"קידוש" לערבי-שבתות וחגים. התוצאה היתה ריבוי מינים וסוגים, שכולם היו בטיב לא משופח. לו היו מיצרים את היין למטרת יצוא בכלל והיו מתרכזים בכמה מינים בלבד, הרי במשך עשרות שנים היו מגיעים לספציאליזציה מסוימת ומבטיחים שוק. אין כל נימוק אובייקטיבי לכך שלא יכול היין לכבוש לו שוק רחב יותר. וזוהי דוגמה להרבה מוצרים אחרים שאנו מנסים להחדיר פה-ושם, שלפי הנהוג כיום אין זה ממלא את דרישות השוק אם רוצים ליצר בקנה-מידה גדול.

דומה המצב בתעשייה: יש בתעשייה הרבה מאד סוגים. בלוח-היצוא תראה הרבה דברים שהיום הם ישנם ומחר הם נעלמים. יש בשוק העולמי דבר שאותו לא למדנו: מי שרוצה לכבוש עמדה, חייב להופיע בסחורה טובה, במחיר סביר ובכמות מספיקה.

המשק שלנו, כדי שיוכל לקלוט אנשים ולהציע פרויקטים להשקעות הון, איננו יכול להתבסס על כוח-הקנייה של השוק המקומי. הוא מוכרח להפנות את כושר ייצורו לשוקי חוץ-לארץ.

בעית התעסוקה: אנו יוצרים תעשייה או בונים ענפי חקלאות כדי להרבות תעסוקה. אבל אנו מוכרחים לשנן לעצמנו כעובדה: כשאתה בונה משק מבוסס כראוי, הוא יוצר תעסוקה. תעסוקה בלבד אינה יוצרת משק. אתה צריך קודם-כל ליצור ענפי-משק היכולים לעמוד בהתחרות ובטיב, ואז הדבר מביא תעסוקה ויצרניות. אני חוזר לעיקר, לשאלת השוק המשותף, יכול להיות שאין זה אסון אם לא נתקשר לשוק. אבל זה יהיה אסון לכל הייצור והיצוא והמסחר שלנו אם הוא יתנהל בשיטה שבה הוא מתנהל ושאנו נהיה בחוץ. כי על חומות-מכס אפשר להתגבר בעזרה ממשלתית וכדומה, אבל השוק המשותף בנוי על פרוטקציוניזם מובהק, היכול להתבטא לא רק במכס אלא גם בהגבלות כמותיות ובכל שיטה אחרת שבה יכולים לעכב כל התפתחות של ארץ שאין מעוניינים בה. אינני רואה אלטרנטיבה. לכן אנו צריכים להתאים את עצמנו, בכל המאמץ המשקי, הכלכלי והפוליטי, לשוק המשותף, הן בגישתנו לענייני השוק המקומי הן בדרכי הייצור, כדי שנוכל לא רק להחזיק מעמד אלא גם להתפתח.

בדר: כן, השאלה היא אם הגענו עד הגבול. אני מבין שאף אחד אינו רוצה לענות שהגענו עד הגבול. לעולם לא תקבל תשובה כזאת מאדם חי. הבעיה היא לא אם הגענו עד הגבול אלא אם אנו יכולים לפרוץ מעבר לגבול הקיים, הגבול בכוח-אדם, בתעסוקה, בנושאים להשקעות, הגבול המעשי ליצוא הנקבע על-ידי איכות ומחירים, וגם הגבול לרמת-חיים. האם אפשר לפרוץ את הגבול הזה? הבעיה היא בכך שאנו רואים בגבול רק גבול זמני.

לדברי מר דיין, אני רוצה להגיד שאני לא מזלזל במה שהוא אמר ולא אקרא לזה יצוא-של-ציונות. הקשר בין ייצור ערכים משקיים לבין השגת כיבושים גדולים בתרבות הוא מאד בלתי-ברור. ברומא האימפריאלית לא קרה בעצם שום דבר מבחינה תרבותית. בפרס, שהיתה קיסרות גדולה, לא קרה, מבחינה תרבותית, מה שקרה באתונה הקטנה, או בפרינצה, שהיתה אחרי הכל עיר קטנה, בלתי-סינטרית, עניה, בתוספת מספר מצומצם מאד של אנשים עשירים. יכולה להיות ישראל שבה יש שפע והיא משעממת ובלתי-מחדשת כמו שוייץ, ויכול להיות עם חצי-מדברי ועני וליצור עוד פעם תנ"ך. איפה כאן הקשר? הקשר הוא מאד לא ברור.

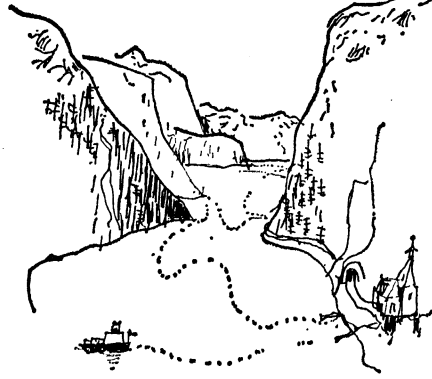
אינני חושב שפיתוח מביא להגבלת ההבדלים ברמת-החיים, להיפך, הפיתוח מגדיל באופן אוטומטי את הפער. אפשר להיות בעד זה או נגד זה, אין זה משנה. כבר אמרתי שכל מה שאמרתי אין לו שום קשר לרצון שלי, לחשק שלי ולשאיפות שלי. כל עוד אני מקבל מהדודה שלי חמש-מאות דולר לחדש ויש לי משכורת של חמש-מאות ל"י לחדש, אני לא אוציא בחיים שלי לא חמש-מאות ל"י וגם לא חמש-מאות דולר אלא אני חושש שאוציא יותר. ואם הדודה שלי תכתוב לי מכתב שבראשון לינואר היא תפסיק לשלוח לי כסף ואני עם אשתי נעשה תוכנון לעצמאות כלכלית ב'64, הרי אני אמשיך להוציא חמש-מאות דולר עד הראשון לינואר '64. אולי זה לא בדיוק כך לגבי יחיד, אבל לגבי עם ככה זה. יכריזו על הקפאת תוספת-יוקר ויעשו הקפאות אחרות, שום דבר לא יועיל: כל עוד יש לעם כסף — הוא יוציא אותו. אני לא בעד זה. אולי זוהי הקללה של מתנה. אולי באמת מתנה אינה מביאה ברכה. זוהי הפסיכולוגיה של כסף שאתה מקבל חינם, אולי מפיון שאין ערך פסיכוכי לוגי מספיק לכסף שאתה מקבל חינם לכן אין בו גם ערך ממשי כל-כך לניצול לבנייה. אינני יודע איך זה, אבל זה כך.

ביחס לתכנית מה לעשות, איך להשפיע על העם — על כל זה כבר נכתב. מר דוד הורביץ כבר כתב על זה בכל אחד מהדו"חות שלו. אנו כבר יכולים להסכים לתכנית תשיעית לאחר שמונה התכניות הקודמות. מה ייצא מזה? בפולמוס הפוליטי יש לכל אחד פאטנט משלו, אבל כולם כתובים בספרים שלמדנו לפני 20—30 שנה. היכולת החברתית לבצע פתרונות היא כבר ענין בפני עצמו. אפילו מר דיין מדבר היום כפי שדיבר כשיצא מהצבא: מאד בלתי-פופולארי, אבל נכון. אם אני מסתכל בתמונה על הקיר בחדר שבו אנו יושבים, אני רואה מצד אחד ייצור שהחליט לחיות ולהתקיים ולצדו שלושה יצורים שרצו לעלות ולא הצליחו, כולם מכוונים למעלה וכולם נשארו למטה, ואחרי-כך אני רואה יד הרוצה לתפוס את השמש. אני לא בעד זה ולא בעד זה ולא בעד זה. משהו באמצע. להיות מושרש — ולגדול למעלה. לא בחוצפה, כמו היר הזאת. לשמש לא נגיע. אבל נהיה עם חי. כל אחד מאתנו יודע מה צריך לעשות. כולנו יודעים כמעט אותו דבר. מה יצא מזה? תודה.

אריק לינדגרן : אינדיאני זקן

בן. אני זוכר את נעוריי: להקה בתרבה צפון
אני זוכר, כלי ירעה, פיצד צלטה וגם חרקה
את לב עצמה בתאנה עזה לצמט: להיות כנפים
ולתמריא אל זף מרסב הכחול.
צתה אני רואה את הסיים מתרחבים,
צל בן ראיתי את אקורותם.
ראיתי את קן-הנץ המצלף בוצר באש שקיפה
עד היותו לאפר מברך.
ואני יודע כי הכנפים
לא נוצדו לעוף גבה משרואה ציננו,
במאמץ נוצו, באור המסגור של לא-הרחמים, את
ציד-נעוריניו ונזפם.
גלבה זה
אמה רואה ככר את מותף שלה, העמרון,
כמו את טרפה.

(משודית: איתמר אבן-זהר)

אברהם ברטורא : מסע בשוודיה ובלאפלנד

ארקליונגה (Oerkeljunga), 19 ביוני.

זוהי העונה לסיור בשוודיה — כאן, בדרומה של הארץ כבר הכל פורח, האוויר שקוף, השמיים כחלחלים. דומה כי האוויר עצמו נודף ריח — שלא לדבר על האילנות, השיחים והעשבים — וכי השמיים שופעים ערגה והעבים מקרינים עדנה ורוך.

מטוס "פינאייר" נחת ב־12.45 בשדה־התעופה קאסטרופ, הוא שדה־התעופה של ח'בנהאפן (קופנהאגן), שפירושו: הנמל הגדול. הנמל הוא עיקר, והעיר כולה, על מיליון תושביה, על ארמנותיה ובתי־המימשל שלה, על בתי־הרשתה ובתי־מסחרה הגדולים, על בתי־מבשלה־השכר שלה, על המוזיאונים, הפארקים, המצבות והפסלים וכל אשר בה — הכל מוכנע ומשועבד לנמל הגדול הזה, ויאָה הוא השם לעירו.

מרוכים התיירים בעיר. מצאתי בהם גם לא מעט שוודים, הבאים עם־בוקר מעבר מזה של הגבול ושבים עם־ערב. לפני צאתם פושטים הם על חנויות־המכולת וקונים מלוא סליהם — חמאה, דווקה? דווקה. החמאה זולה בדנמרק במספר אָרות מאשר בשוודיה, והדבר כדאי.

מזור הוא בעיני. וכי דלים וקמצנים הם השוודים? ואני סברתי כי עשירה היא ארץ שוודיה. העושר והשלנה, כך דימיתי, מטביעים את חותמם על אנשי הארץ ומנחים אותם במגעם זה עם זה.

סחתי את תמיהתי באוני מארחתי, מאריאנה יאנסון העתונאית, שבאה במכוניתה, מסטוקהולם לקאסטרופ, לקבל את פני ולהובילני, משך ארבעת השבועות הקרובים, על־פני כל שוודיה ולאפלנד, להראות לי את יקר ארצה ועמה.

מאריאנה סילקה את תמיהתי במחיידי: לא קמצנות כאן ולא סחם טוב־לב — אין זו אלא אחת החובות של בני־עמה.

מאריאנה לא הניחה לנו להשתהות, לא בח'בנהאפן עצמה ולא במאלמו. "בשביל אלה אין אתה צריך ליי", הכריזה. "בדעתי להראות לך את שוודיה כפי שאין התיירים רואים אותה, אף לא הישראלים שלך — רוצה אני להראות לך את שוודיה ממש!"

את לילנו הראשון עושים אנו אפוא באַרקליונגה הדרומית, במערבה של ארץ סקונה.

השעה מאוחרת, אך החשיכה לא תרד עד סמוך לחצות. שעה ארוכה טובבים אנו בחוצות העיר עד שאנו מוצאים אכסניה. כל המלונות תפוסים אנשים שבאו לחזות בתחרות-הכדורגל הבינלאומית בין שוודיה לגרמניה המערבית ופשוטו אף הם לכל הסביבה, כי מאלמו העיר לא תכיל את כל המבקרים.

מעניינת תגובת האורחים, השוודים והזרים, על מפלת הגרמנים באותה התחרות. הגרמנים עצמם שוצפים. בטוחים היו בנצחונם, והתבוסה אינה לפי כוחם. האורחים הזרים צוהלים. ואילו השוודים קיבלו את נצחונם בשמחה מאופקת. אינני יודע אם מעריך אני נכונה שמחה מאופקת זו. מאריאנה מנצלת את הטיול הלילי הראשון שלנו בעיר, הנראית כמכושפת, כדי להתודות לפני: בהיותה נערה, בגימנסיה, היתה אף היא, כרוב הבנות והבנים, קצת נאצית — היא חושבת שהיתה זו יותר התרפקות על ה"נורדיות", שהתורה הנאצית טיפחה והעלתה אותה על נס, משהו שבאהבה-עצמית מגונמת. רק אחרי המלחמה, כאשר נודעו פרטי הזוועות של הנאצים, והיא עצמה התבגרה, החלה לחקור את הבעיה היהודית. מאז היא מחפשת לה תמיד רק ידידים יהודים; עכשיו היא מתעניינת כעתונאית בשרידי הנאציות, בארצה כבארץ הגרמנים, ובשאלה היהודית, וכן בישראל. "משהו נורדי, משהו נאצי", מסיימת היא את וידויה, "נעוץ בלב כל שוודי הגון".

האם זהו היסוד להתאפקות השוודית, היום, בנצחונם על הגרמנים? אין הדבר נראה לי. דומה עלי, כי נתגלה לי היום "התסביך המשולש" של השוודים: רוסיה, אנגליה, גרמניה. אין לך כמעט מקום-ישוב בשוודיה — מאריאנה כבר העמידתני על כך — שלא שרדו בו מאותות החורבן שהביא על הארץ הכובש הרוסי לפני מאתיים וחמישים שנה. צלה של אחת האדירות והדינאמיות שבמעצמות-העולם פרוש על גפשו של כל אחד ואחד מבני אומה "שלווה" זו, ואין הוא ניתן להידחק ולהיעקר. צל זה של השכן הפביר ממזרח הוא שלילי בעיקרו — על-כל-פנים כך הוא נערך על-ידי הנוגעים בדבר; המסתכל מן הצד לא יתקשה להצביע עם זאת על החיוב שבאיוס מתמיד זה המרחף על העם, שהוא מדרבן ומשמר אחד.

כף-המאזניים האחרת, זו מן המערב, הריהי אנגליה, ולדעת השוודים אין ההשפעה האנגלית אלא חיובית. השוודים נושאים עיניהם יום-יום לעבר האיים במערב. כל שוודי חולם על ביקור-לימודים באנגליה. נימוסי האנגלים, מעשיהם, תפיסת-עולמם, תרבותם ולשונם מקובלים על השוודים ללא סייג. אנגלית היא כאן השפה הראשונה-במעלה, מדיניותה של בריטניה מובנת ומקובלת, ואף המתרחש בחברה האנגלית מעורר הד וענין בלבבות השוודים.

ואילו הזווית האחרונה במשולש זה, ה"גרמניות", היא דבר שהצניעות יפה לו יותר מן הגילוי, לפי תחושת הרבים. יש כאן הזדהות שרק לעתים רחוקות — כגון בתקופה הראשונה של הנאציות — היא מודעת ומקובלת, ואילו על-הרוב אין היא אלא מוצנעת ודחוייה.

שומע אני את ניתוחה של מאריאנה המפוקחת ומנסה לסתור את בניינה. ארי אין להתעלם מן העזרה הרבה שהגישו השוודים, כמעט כל עם השוודים, לפליטי הרייך

הנאצי, ובפרט ליהודים שבהם, פעמים רבות אף אגב סיפון עצמם. וכן אין להתעלם מן העזרה והאהדה הרבה שזכתה להן מדינת־ישראל בשוודיה מן הרגע הראשון — האין בכל אלה יותר מאשר בקשת תיקון למצפון המייסר?

”חובה, ידידי!” אומרת מאריאנה, והיא מעמידה פנים כמאמינה בדבריה, ”אין זו אלא אחת החובות המרובות והמשונות שלנו; בכל העולם, נדמה לי, עוסקים היום בחובות, מהגם שרופאי־הנפש בעולם החדש (המחפשים להם פרנסה) עושים תעמולה לחובות; אולם אין בכל העולם כשוודים להוטים אחר החובה — מקליעת סלים ואיסוף קופסות של גפרורים ועד לליקוט קולות משונים מעל גלים קצרי צרים — — —”

”ואת סבורה שאהדה לישראל כמוה אצלכם כקליעת סלים?”

”אולי יש כאן גם קצת התלהבות ספורטיבית — סוף־סוף עמדתם בפני אויב עצום, העצום שבאויבי העולם והאנושות, ואתם, לא הנאצים, יצאתם וידכם על העליונה. טבעי הוא שדמ־הוויקינגים שבנו מעריץ את היריב שניצח — ושלחם בכבוד ובהגינות, שלא כמתקיפיו.”

עומדים היינו על שפתה של בריכה חמודה בירכתי העיירה. מוללנו מעט מן הלחם המתקתק והטלנו את הפתיתים לפני הברווזים. אך משסיימו הללו את סעודתם הלא־צפויה כנסו את כנפיהם והורידו ראשיהם לתנומת־ערבית. מאריאנה לא יכלה עדיין להשתחרר מן המחשבה הרודפת אותה, כנראה, זה ימים רבים, והמשיכה ממקום שפסקה קודם:

”כמובן, קצת הערצה, נאה והוגנת — אך, בעיקר, כפי שאמרתי: חובה. יודע אתה — אנו נגועים במחלה, קשה ומסוכנת: מחלת השפע והשלנה המופרות. וגוף עמנו נאבק במחלה זו בדרכים שונות ומשונות: נתת דעתך על השתייה המרובה שאנו שותפים בה? אני עצמי — ממעטת אני באכילה, עיניך הרואות, אך בלי כוס — לא כוסית! — ויסקי פלוס בקבוק בירה שחורה פלוס ספל קפה שחור, אין סעודתי סעודה. וכמוני כן רוב הבריות כאן. שמת אל לבך מה־רבים אצלנו בתי־האישפון — לא לחולים סתם ולזקנים, זה דבר חיובי בהחלט — אלא לאנשים שנתנגעו ברוחם ובנפשם? סובבת מעט בארצות אירופה — לא הגיע אליך שמעה של השוודיה, הנטולה כל מעצורי צניעות? אמנם יש הפרזה מרובה בדבר, אך הריהו נכון בעיקרו. פקח את עיניך וראית אותנו השוודים על־גלגלים בכל מקום ומקום, בחלק־תבל זה כבחלק־תבל אחרים. עתידנו הכלכלי בסכנה. מאחר שהנוער שלנו בחל בהשכלה גבוהה ואף תיכונית — אך גמרו הנער והנערה את לימודי־היסוד שלהם, רצים הם אל בית־המסחר או אל בית־התרושת — להרוויח, להרוויח כסף, כדי מה? כמובן, כדי לעשות חיים, לבלות, להתברר וליהנות. אמת, אין המצב שונה הרבה מזה שם בארץ שאתה חי בה עכשיו, בגרמניה. ההבדל הוא בזה ששם צעיר הוא השפע, אצלנו הוא כבר מבוגר; ושם שפע חמרי בלבד — ואילו אצלנו מזווגת לשפע השלנה הבאה־בימים, וזיווג זה הוא המסכן את קיומנו, לדעתי. ולפי שעמנו הוא עם בריא ביסודו, והייתי אומרת אף עם פיקח (לא כמו העם האנגלי, אך כמעט

כמוהו), מבקשים אנו תחליף למאיצים הטבעיים — לתחליפים אלה קוראים חובות. "רוצה אתה שאספר לך משהו — כדי לחזור אל הנושא שלנו: אהדה לנאצים בראשיתם, שנתגלגלה אחר-כך באהדה לישראל? מתי הכרתם על הקמת מדינתכם? באביב 48, נדמה לי, לא כן? ובכן, באחד הימים ההם נכנסת אני למסעדה שלי בסטוקהולם — אנו נאכל שם, כשנבוא לסטוקהולם — ראשון-בשבת היה זה. המסעדה היא של יהודי — מעולם לא היתה חשיבות לדבר, פרט לעובדה שהמאכלים שם מיוחדים בטעמם, חריפים, מפולפלים, ובמיוחד מצוינים שם תפוחי-האדמה הקלויים, לא מתקטים כמו במסעדות השוודיות. והנה יושבת כאן חבורה שלמה של בחורים ובחורות — אתה מבין: כולם ארוכי-קומה, בהירי-שער וכחולי-עיניים — בני הגזע אתה-כבר-יודע. על השולחן הארוך פרושה מפה בתכול-לבן, עם מגן-דויד באמצע! ממול, על הקיר, תלויה מפה של ארץ-ישראל, ודגלונים מציינים את מהלך הקרבות ביניכם ובין הערבים. אחד, שני מטרים ומעלה אָרכו, נמשים בפרצופו החורוּי, מוסר דו"ח על מהלך המלחמה — וכל העיניים בוערות באהדה לכם. לא מתמיה אותך? העוקץ הוא בזה ששנה קודם-לכן עדיין היו כל בני-הבוסר ובנות-החן הללו חברים באגודה פורר-נאצית. כמוני אני. מה אני רוצה לומר בזאת? האובד-ייקט של החובה עשוי להשתנות — הדחף אחד הוא."

לידנו על הספסל ישבה גריטה אַנסקוויט, מורה באה-בימים. כל אותה שעה האזינה לשיח, ועתה נטלה את רשות-הדיבור לעצמה. "אינני יודעת", אמרה במתינות, שלא כמאריאנה, שמכונת-היריה בפיא, "אם כל בני-הנעורים הם כך, כפי שצירית אותם; מורה אני כבר שנים רבות, אך עסקי עם התינוקות ולא עם המתבגרים — אולם זאת אדע: אנו המבוגרים, אני וכל אלה שאני באה במגע עמהם, לא היינו נאצים מעולם (אם גם, אני מודה, בראשונה לא עוררה בנו הנאציות בחילה ככל הראוי) ולא נעשינו חסידי היהודים, אף לא חסידי מדינת-ישראל. בושה אני אפילו להודות שעד היום הזה, עד השעה הזאת, לא היתה ישראל מושג של ממש בנפשי. עוד לפני שנים מעטות — ב-55, נדמה לי — יצאתי לסיור-לימודים במזרח הקרוב. ביקרתי במצרים, ביקרתי בלבנון ובסוריה ובירדן — לְישראל לא הגעתי. שיטוט בעיר העתיקה של ירושלים — התפוסה, נדמה לי, בידי ירדן — נתן לי סיפוק מלא. אך עתה, לאחר ששמעתי את דברי מאריאנה, התעורר בי הרצון לבקר גם אצלכם. אני גם אעשה זאת, עוד בשנה הקרובה. ברגע זה החלטתי, והחלטתי איתנה!"

המים באגם לרגלינו התנצנצו באפילה שירדה בינתיים, ונשמע רחש קליל שלא ידעתי פשרו. אך מלבד זה לא נשמע כל צליל, אפילו מכונת-היריה שלידי החרישה. רק קולם של הירהורים, אי-מזה עלו, ניסר בחלל וליוה אותנו בדרכנו למלון. ובחדר-האיכרים הקטן, בטרם תרד השינה על עיני, עוד אמרתי לילה-טוב לגילס הולגרסן הקטן — ולהתראות מחר, בדרכו עם אווזה-הבר, צפונה לימת הוטרן.

ואדסטינה (Vadstena) על-שפת הוטרן, 20 ביוני.

הלחם בשוודיה מתוק — כך כל מיני הלחם המרובים שבכאן — תמה אני איך יכול

אדם מן היישוב לאכלו. רק מין אחד יפה לאכילה — ה"קנקר" ואחיו הנורווגי, אלו המציות, הדקות מנייר־סיגריות, והן פריכות וטעימות־להפליא. השוודים מעדיפים את הלחם המתוק, ולא בכל מקום אפשר להשיג את המציות. דבר זה הכביד לא מעט, וודאי עוד יוסיף להטריד במסענו.

הגענו לפני־הצהריים לינקפינג (מבוטא: ג'נח'פינג), שפירושה: שוקו של יוחנן, ונחפזנו לבקר בבית־החרושת־לגפרורים — הראשון בעולם. לא שיחקה לנו השעה: בשל חג־אמצע־הקיץ סגורים המשרדים ובתי־החרושת שובתים ממלאכתם. עלה בידנו לתפוס את מנהל המפעל בטרם צאתו, והוא סיפר לנו על המפעל, על שיטות הייצור, על היקפו ועל תולדותיו. כן סיפר לנו על ענין המעסיק עכשיו במיוחד את הבעלים — ועדיין אין הפרטים ניתנים לפירסום, בבקשה! — וזה ענין של מיליונים רבים, תחילתו בימי המלחמה, ומקומו בכמה מארצות הגוש המזרחי — פרשה היכולה להתחרות במיטב הסיפורים הבלשיים משל אגאטה כריסטי. ואילו הסיפור האחר כבר מותר לפירסום, וזה תכנו בתכלית הקיצור:

בשנת 1932 ביקרה בשוודיה משלחת מסחרית מיאפאן והגיעה במסעה אף לינקפינג. בימים ההם המציא בית־החרושת את "גפרורי־הבטחון", גפרורים בעלי ראש גפרית כתומה, שאינם מתלקחים מאליהם. הרכב התמיסה נשאר, כמובן, בסוד. המשלחת סיררה בבית־החרושת, וכאשר הגיעו האנשים לאולם מיבשל הגפרית, נפלה מגבעתו של הנספח המסחרי היאפאני לתוך דוד המישרה הסודית. מבוכה, התנצלות משני הצדדים. מורה־הדרך הביע את נכונותו לשלוח ולקנות לאורח מגבעת אחרת, אך האורח דחה את ההצעה, ברוב אדיבותו, תחב את המגבעת שהתלכלכה לתוך ילקוטו, והענין חוסל. כעבור שנה הופיעו בשוקי־העולם גפרורי־בטחון יאפאניים, כמתכונת השוודים, ושם המוצר החדש הזה היה כשם המוצר השוודי: "גפרורי ינקפינג". נתברר, כי היאפאנים ניתחו במעבדותיהם את החומר שנדבק אל מגבעת הנספח, ייצרו כמתכונתו, הקימו בתי־חרושת ובנו סביבם עיר שקראו לה ממש כשם העיר השוודית הזאת, "ינקפינג".

שאלתי, אם לא הגיש בית־החרושת תביעה משפטית נגד היאפאנים. השיב מארחנו: "כמובן, הגשנו, אך הפסדנו במשפט".

"מידסומרנאט" — ליל־אמצע־קיץ — עכשיו בשוודיה. השנה: בימים 20, 21 ו־22 ביוני. הארץ חוגגת, העם עלו, השמש מאריכה הילוכה על־פני קשת השמיים, האור רווי שלוח וגאווה, והצבעים־פאסטל קורנים ומחייכים בחום. בכל כפר ובכל עיירה רואה אתה תורן של אורן שהוצב במרכז הכיכר, מקושט ענפי־מחט העוטפים אותו לולאות־לולאות, במה מותקנת לפניו, וכן ספסלי־עץ מחוספסים, מושב לבני־המקום ולאורחים. בערבים מתכנסים כאן כל הקהל, לחזות בריקודי הלהקות ולהאזין לנגינתם ולזמרתם.

צופה הייתי אף אני עם כל האורחים בחגיגת־עם כזו של מידסומרנאט, ונתעוררה בי תמיהה: הלהקה על הבמה טורחת ועושה כל שביכלתה, "לעשות שמח"; וניכר

שהקהל גם נהנה — אך שום איש, לא מבוגר ולא צעיר, אינו מצטרף לזמרה או למחולות. יושבים הכל, בשקט, רק הבעת-הפנים מעידה כי הלבבות הוחמו. שאלתי את בת-לוויתי, והיא אישרה לי כי מנהג הוא זה בכל המדינה. "אנו השוודים" אומרת מאריאנה, "מחונכים וממושמעים; כל עוד לא נתבקשנו, אין אנו מרימים רגל או פוצים פה".

סטוקהולם, 30 ביוני.

סטוקהולם פירושו משגב־יים. סטוקהולם — היא ולא שום כרך אחר באירופה — היא מלכת הבירות, היא היפה בערים, ולה יאה כתר המלוכה.

רק עוד עיר אחת ראיתי, ציריך, אשר לה רחוב עשיר, הבאנהפשוטראסה, שחנויות גדולות בו ומסודרות, עם חלונות-ראנה הגורמים למסתכל הנאה רבה; ואילו בסטוקהולם — כמעט כל הרחובות נאים, וחלונותיהם מעוררים השתאות, והבתים שופעים רחבות ועצמה — מלכות.

אף בני-האדם, המהלכים בעיר הזאת, נראים גדולים כולם ונאים, מטופחים ומיושבים, והנערות — אין מה לדבר: נאות הן, אילו רק לא היו צובעות את שערותיהן שחור; אלא עליהן, כנראה, כבר נמאס ה"בלונד" הנצחי.

הגענו בלילה — על-פי השעון, אך לא על-פי האור, "אור שמש חצות לילה" שנדמה לך כי אינך זקוק לאור מלאכותי כדי לקרוא ולכתוב בו, אף בעשר בלילה. והעיר פורחת, עכשיו בשלהי יוני, כבאמצע מאי בדרומה של אירופה: אזורכות לאלפיים שופכות את ריחן המשכר על העיר ועל יושביה, והפארקים רחבי-הידיים נוסכים אל תוך ים-הריחות את שלוות-ירקותם החלומית.

שלושה יסודות קובעים את פרצופו של הנוף השוודי: מים, סלעים, יער. ושלוש הנתונים הטבעיים האלה הם-הם גם מסדה ואפיקה של בירת הארץ הזאת. ה"מלארן", אגם גדול ורחב-ידיים, עטור יערות חיים, רוחץ את שְׁתֹת העיר — חמישה-עשר איים, שארבעים-ושנים גשרים רוכסים אותם ליריעת-קסמים אחת, שאקלים משיב-נפש (לפחות עתה, בעיצומה של עונת הקיץ), אור וצבע ומעשה-אנוש הפכו בה חלום למציאות.

באחד הערבים הפגישתני מאריאנה עם אחד מידידיה היהודים, סטודנט לרפואה, המתגורר בדירת-גג בעיר העתיקה.

תחילה מילא מארחנו, יאן מושקאט, את תפקידו כבעל-בית. הראה לנו, ברגש של גאווה (מוצדקת) אך בהבעה של שוויון-נפש, את מגוריו: חור של חורבה מימי הביניים הפך, באמצעים מועטים, לארמון מכושף. את רוב רהיטיו התקין במו ידיו הזריזות והמאומנות, ברוב טעם; אף את כל קישוטי הדירה — התמונות, התבליטים, הפסלים, האגרסלים והעציצים, אפילו את המסכות ה"אפריקאיות" וה"אוסטרליות" — הכל צייר, חרט, גילף, ניפח ויצר בעצמו. ישבת באחת הכורסות הזרועות בפניות החדר — מניין "הגריל" פינות רבות כל-כך! — והעפת עין אל ציור מודרני ואל טוטם מן הג'ונגל ואל בובה נורדית, והכל נתמזג להרמוניה מופלאה, על רקע

המצללת הססגונית שעל הקיר ועל רקע העיר והים והיער שבחוץ — ועד שאתה מביט ותמיה ונהנה, כבר "זועקים" אליך הריחות מן המטבח, וכבר מזמין אותך הקוסם הטבח לסעוד.

סעדנו במטבח עצמו — חדר מוארך, שמדפים־מדפים לאורך כתליו, וכירה עצומה, מחמר כמובן, מעשה ידי בעל־הבית ככל השאר, והאש לזהטת בתוכה בגלוי לעין, וסירי־הנחושת נוצצים מן הקירות, והצלחות מאבץ ומבדיל, והכפות והמזלגות מעץ ומעצם, והאוכל (לפי עדותה של המלווה שלי) — מטעמים: מיני סאלאטים מזורים, ובשר, שרק לפי ריחו אתה קובע את מהותו, עם מיליון תבלים, ומיני מאפה וטיגון ומרקחות, והשתייה כדת. השתוממתי, איך יכולים הבריות לכנוס את כל אלה — אני רק ישבתי והתבוננתי והאזנתי לגריסת השניים. כל זה לא היה לפי כוחי.

והתחילה השיחה. מיד יכולת לקבוע מהו "שלוחץ עליי", על יאן. לעומת "התסביך המשולש" של מאריאנה, עלה עתה תסביכו האחד, היחיד, של ידידי החדש: התסביך היהודי, שבזמן האחרון נוסף לו הגון הישראלי.

ניסה יאן בכל כוחו למשוך אותי לתוך דו־קרב, בהרצותו לפני את תורתו, התורה היהודית הידועה, המתבוללנית, ומשלא נמשכתי, התרתח והתריס: "איך כל הצדקה לקיומה של ישראל, לדעתי, ומוטב היה לולא נבראה משנבראה — אני משוכנע בזאת, ואני מוכן להוכיח זאת?" אמרתי לו: "אני מאמין שאתה משוכנע, ואינך צריך להוכיח שום דבר." ניסה בשנית: "אז תוכיח אתה לי שאני טועה!" עניתי: "אינני רואה שום צורך — לא איכפת לי אם תאריך ימים באמונתך." אבל — אני יהודי או אינני יהודי?! — על־כרחי אני יהודי — גם אילו אני עצמי כופר בכך, העולם מסביבי כופה עלי את יהדותי!" "אז מה?" "ואתם, כלומר ישראל, יצרתם מצב חדש בשביל שפמותנו!" "אז מה?" "ונעשו חיינו ללא נשוא — עד כאן יכולנו להשלות את עצמנו שפכל הגויים אנו: אני שוודי, פלוני אנגלי, אלמוני רוסי או אמריקאי — היום שוב אי־אפשר!" "אז מה?" "לעזאזל אז־מה! אז חייבים אתם לשכנע אותנו שאנו טועים, או להצדיק אותנו ולהחזיר לנו את חירותנו הפנימית ואת שלוותנו!" אמרתי: "כך אתה סבור."

התרתח עוד יותר:

"מה פירוש כך אני סבור? עשיתם מעשה: בשגעון־הגדלות שלכם נטלתם את מנוחתו של כל יהודי ויהודי ברחבי־עולם, ותחת זאת נתתם לו מדינונת ננסית, צחיחה, עניה, מוקפת אויבים, בדיחה של מדינה 'ריבונית' — לכן או שתשכנעו אותי כי זה טוב בשבילי ותביאוני — ולו גם בציצית־ראשי! — 'הביתה', אליכם, או ש — — —"

אמרתי לו:

"שב תחתך, ולא איכפת לי אם לא תבוא 'הביתה'; אין אתה חסר לנו."

ישבה מאריאנה ונהנתה מן התכתושת שלנו, והקומקום זימוז הרש על הכירה. יאן נתישב בדעתו והפטיר:

"אולי צדקת — אני גם אינני מתגעגע כלל. אבל, אמור, מה צריך אדם לעשות כדי

לקבל עבודה, ולו גם למספר חדשים בלבד, שם בנגב שלכם? אני טראקטוראי מעולה, ואני משתגע לעבוד קצת על טראקטור בנגב — — —”

אותו ערב יצאנו שלשתנו לסקאנסן, זו קרית-המוזיאון הגדולה שבסמוך, ומן הסקאנסן — לטיבולי, קרית-הבידורים. בסקאנסן קיבלתי מושג מוקדם של כל מה שעתידיים אנו לראות במסענו לארכה ולרחבה של הארץ — תבניות של בתי-מגורים טיפוסיים, אספי אוצרות-אמנות, כלי-בית-ומטבח בסגנונות של כל חבל וחבל ושל הדורות הרבים שלפנינו — שוודיה בזעיר-פנים.

ובטיבולי שיחקה לנו השעה: פעם בשנה, בתגיגות אמצע-הקיץ, מופיע הזמר הלאומי של שוודיה, יוסי ביארלינג, ונותן קונצרט-יחיד, תחת כיפת-השמיים. הוא פותח באריות מפורסמות, עובר לשירי-עם שוודיים, ומסיים בשיר הלאומי "סווריה" (שוודיה-שוודיה) לסטנהאמר-היידנשטאם. והרי זו חוויה: הטינור בעל הקול האדיר, תחת כיפת-השמיים, לאור שמש-ליל-חצות, וקהל מאזינים נלהבים של מאה אלף איש ואשה, נער וזקן, העומדים לרגליו, ושלל צבעים ואורות מאחוריו — וכל היקום מתמוג עם השירה הרועמת ובוקעת מגרון אחד כמו עולה היא ממאה אלף גרונות, וכל מאת האלף הם כאילו נפש אחת. חשתי: זו חגיגת-עם.

איך אתאר את סטוקהולם לפני אנשים שלא ראוה? אתאר את הבניינים הנהדרים בסגנון הבארוק והרומנטיקה, את בנין-העיריה, הפרלמנט, הכנסיות, הגשרים? אתאר את התיאטרון, האופרה, האיציטדיון — את כל היכלי האמנות, את בנייני-המגורים, העתיקים והחדשים, המתמוגים זה בזה? לא אתארם — אורח אני לימים ספורים, וצניעות יאה לי.

יצאנו בערב אחר, לראות את חלום-ליל-קיץ לשקספיר — שוב: תחת כיפת-השמיים, לאור שמש-הלילה. התיאטרון — חתיכת טבע: הבימה סלעים ממש, היער — יער, המחילות — מציאות, השחקנים והשחקניות כמו שהם, כביום היולדם, המוזיקה כמו רועפת מן השמיים האפלים-הזהרים ובוקעת ועולה מן הארץ, וקהל הצופים — שוב קהל-הצופים השוודי, המתורבת והממושמע, המודהה כאילו מששת-ימי-בראשית עם המתרחש על הבימה; ולא תאורה פוגמת, לא צריחות ותנועות זרות, לא משחק "בעוקם" — ולא ליכלוך על הרצפה, לא חיבוקים כביכול-בהיחבא, לא גרעינים ולא סיגריות. חלום ליל קיץ.

ועוד בערב אחר יצאתי, הפעם לבדי — מאריאנה היתה עסוקה בכתיבת רפורטאז'ה על חייה-הלילה של העיר — למופע סיום-השנה של "נערות אידלה".

מה הן נערות-אידלה? דמיון.

מאתיים-וארבעים נערות תמירות, נאות-גיזרה, לבושות טריקו-ספורט בצבעים שונים — קבוצות קבוצות, כל קבוצה וזוג-צבעים אחר לה — וכדורים בידיהן, ושוב: לכל קבוצה כדור מצבע אחר, והאולם טובל באורות בצבעים מתחלפים.

והנערות מתעמלות ומשחקות בכדוריהן, לקול צלילי היידן, בטוהבן ובאך — סימ־פוגיה של גופות, של צבעים, של צלילים וצורות — משהו משגע, נוטל את הנשימה. קבוצת-אידילה נתפרסמה בכל העולם ופרופיסור אידלה, הלטבי הגולה, נתכנה, בדין, קוסם-התעמלות-הבנות. אומרים לי כי אידלה כבר הופיע, בתוך השאר, גם בישראל, ואימן כאן קבוצות בנות — צריך אדם להגיע לשוודיה כדי להיודע שגם אצלנו יש משהו כזה.

אימיא (Umea), 3 ביולי.

כבר אנו בצפונה של שוודיה — עוד לא כל־כך בצפון אבל די בצפון: 64 מעלות־רוחב צפוניות, על שפת המפרץ ה־בוֹטְנִי. ויש לנו 24 מעלות צלסיוס — בבקשה: מעל לאפס! ויש אפילו יתושים. מנחמים אותי: בלאפלנד עצמה, כלומר בלב לאפלנד, שאליו אנו מכוונים פעמינו, יש בעונה זו המון־המון יתושים.

האנשים נחמדים, לא "סגורים" כל־כך כמו בדרום. הבנות — כולן בלונדיות, וכאן אין הן צובעות את השער שחור, ערמוני, אדום או סגול. והפרות כאן לבנות. לעומת זאת האנשים צובעים את בתיהם באדום, כמעט בכל שוודיה, חרץ מאשר בערים הגדולות, ולשם הגיוון רואים פה־ושם גם בתים לבנים. הארץ מלאה יערות, והצבאים מתרוצצים כאן כלטאות וכנמלים במקומות־נוֹ־אנו. החוות, הכפרים ואפילו הערים בצפון מרופדים כולם בתוך היערות, שאגמי־מים משובצים בתוכם. אתה רואה כאן בעיקר ליבנים ואשוחים. עיר זו שאנו לנים בה הלילה נקראת כאן בפי הבריות גם "עיר הליבנים" ("ביאַרקסטאדן"), והרי זה אומר משהו.

הימים יפים, אין גשם, אין עננים ממש, רק ציפיי־עננים המזדהרים באור; מידת־החום אינה יורדת בימים מתחת לעשרים מעלות צלסיוס, והמים נהדרים. לאורך כל הדרך, בכל מקום שעצרנו לסעוד גם יצאנו לרחוץ — כל שוודיה רוחצת עכשיו ונשזפת בחמה. עברנו כך — אכול ורחוץ ונמנם בחמה וגלגל שיחה עם כל המזדמן — כמובן, בשוודית. (הספקתי ללמוד שוודית עד כדי כך שכאן חושבים אותי לדרומי, ובדרום — לצפוני; בכל־זאת אנו מבינים איש את רעהו).

פגשנו בדרכנו הרבה טיילים ותיירים, ולא מעט זוגות במסע ירח־הדבש שלהם, כי ימי אמצע־הקיץ הם גם ימי־הנישואים. זוגות אלה נהנים בכל מקום מיחס של עדיפות ושל חיבה. רבים מהם תולים על אחורי מכוניתם או על חרטומה שלט בוז הלשון: "זהירות! חתן־וכלה — הניחו לנו!"

אריהפלוג (Arieplog), לב לאפלנד, 6 ביולי.

אריהפלוג אינה עיר רומנטית — אם אפשר לומר, הריהי החגלתה של הררי־מנטיות. לשהות בימי חצות־הקיץ (ובלילותיה!) באריהפלוג, פירושו — לחזור אל גיל הבחרות (לגבי מי שכבר עבר אותו), ולחוש תשוקה עזה לעלות אל הירח, עם טיל או בלי. מה פלא שמצאנו כאן תחנת־רכבת, על כל האבורים, כולל מדורים למכירת כרטיסים ולקבלת מטען, כבד וקל וכו' וכו' — אך רכבת אין שתבוא אליה

או שתצא ממנה, ואין אפילו קו שיוביל אל התחנה. פעם עלה בדעת מישהו להניח קור-רכבת לאריהפלוג, והוחל מן הסוף: הותקנה התחנה; לאחר-מכן נזנח הרעיון. רק התחנה שרדה.

אריהפלוג היא עיירה בת אלפיים נפש, והמסיבה שעמדנו לערוך בה היתה למעלה מפפי כוחותיה; היה צורך לגייס עזרה מן החוץ. וזה דבר המסיבה: השבועון המצוייר "אולרש" ערך מיבצע לגילוי כל צאצאיו החיים של בית-אב מסוים, שגם מאריאנה שלנו מתיחסת עליו: יאנסון. חקירות רבות העלו 246 צאצאים, פזורים בכל רחבי המדינה. הוזמנו כולם למיפגש ונשלחו אליהם הוצאות-הדרך בנסיעה ברכבת, עד לאריהפלוג; בבוא האנשים לארווידיסאיור, מרחק 75 ק"מ מכאן, נתגלה כי אין הרכבת מגיעה הנה והיה הכרח לארגן את הסעתם בכל מיני כלי-רכב אחרים. מאריאנה נתמנתה אחראית לכל המיבצע הזה ולידה ניתנו עוד כמה עוזרים: העתונאית הצעירה אֶוֹה אַסטרנס, הצלם רפאל אַריקסון, ואני כמשקיף-וכיועץ-של-כבוד...

מתוך 246 המוזמנים באו 223, אנשים ונשים, מגיל ששה חדשים עד שבעים שנה — בהם שלושים תינוקות, שתי כלות עם ארוסיהן, הרבה אבות ואמהות וסבים וסבות. רוב הבאים לא הכירו עד כה זה את זה. בטוח הייתי כי הפגישה תהיה סוערת קצת, כי יתחילו הכל לעסוק ב"משפחתולוגיה"; לכן הצעתי שתיקבע הארוחה החגיגית לשעה שבע בערב, שתהיה לאנשים שהות לשיחות ביניהם לבין עצמם. אך מאריאנה ואֶוֹה לא הבינו את הצעתי: שיחות ביניהם לבין עצמם? על מה ישוחחו? ולא כדאי לבזבז את כל היום. התפשרנו על שעה אחת בצהריים. אך מה-צדקו הבנות! האנשים הסתובבו בחצר בית-הספר שבו עמדה הארוחה להיערך כבר משעה תשע ועשר בבוקר — איש לא ניגש אל זולתו, איש לא ירד אל האגם, איש לא יצא לראות את העיר. ניכר שהאנשים השתעממו. אך לא שמעת שום תרעומת, ואיש לא מיחה על חוסר-המעש.

כתגבורת גייסנו, מלבד עשר מגישות מן הכפרים הסמוכים (שהביאו עמהן סלים מלאים כל טוב — דגים מוכנים, גבינות וחמאה ופרחים), עוד זמר, כנר ואקורדיון נאי. את השעות שנשתיירו לנו עקב הפשרה ניצלנו ושיכפלנו, במכונת-השיכפול של בית-הספר, את שירי-העם שעתידיים היינו לשיר בשעת הארוחה, אף ששתי חברותי חשבו כי מיותר הדבר משום שאין אדם שלא יידע עליפה את שירי-העם המקובלים. בעיה קשה התעוררה כאשר ערכנו את השולחנות — לא נמצאו לנו די אגרטלים לפרחים, וכאן נתגלתה מאריאנה בכל כושר-המצאה שלה: "אגרטלים?" אמרה, "מי זה מציב היום אגרטלים על השולחן?! הבו צלחות!" גיממנו את גבעולי הפרחים עד מחציתם, הנחנו בצלחת אחת פרח אדום, בצלחת אחרת פרח כחול, במרכז הצלחת, ומסביב לו, על העלים הצפים, שמנו את שאר הפרחים, לפי קשת הצבעים; את יתר הפרחים תלינו על המנורות ועל הפנסים — והאולם לבש חגיגות וחדוה.

בשעה אחת פחות עשר דקות הסתדרו האורחים בארבעה ראשים בארבע פינות

החצר, ה"תומורת" (בה כנר אחד, אקורדיונאי יחיד וזמר סולן) ניצבה במרכז ופתחה בקונצרט, וכל האורחים, הגדול כגדולתו והקטן כקטנו, נעו לעבר הכניסה, כשהמצ"למה "יורה" במעגל. משהגיעו הכל לפרוודור העמידתם מאריאנה ופתחה אליהם במלים ספורות על מטרת הפגישה ועל התכנית, אחר הציגה את עצמה ואת מטה, והצביעה כמובן על האורח מ"ירושלים" (תחילה התנצלה לפני שלא תציגני כאורח מישראל, לפי שלא כל אדם יודע על קיומה של ישראל אך כל אדם יודע ירושלים מה היא), ואחר מיהרה אל האולם כדי להושיב כל נכנס, איש-איש כערכו. אותי השאירה ליד הפתח, וכל הנכנס הושיט לי ידו והציג עצמו: "הר לאנדר!", "הר דירקטר גונארסן!", "פ'רו יאנסן!", "פ'רקן לאנדקוויסט!" — כך הספיקו כשלושים איש ואשה לעבור בפתח עד שנתגלה לה למאריאנה איוה אסון נתרחס כאן: אני עניתי לכל המציג את עצמו בהזכרת שמי בלבד. ציזתה מאריאנה על כל האנשים לחזור ולצאת אל הפרוודור, והטכס התחיל מחדש: "הר לאנדר!" — הר רידאקטר ברטורא מירושלים!", "הר דירקטר גונארסן!" — הר רידאקטר וכו", וכן הלאה, עד תום. ורק כאשר חזרתי כמאתיים פעם על "הר רידאקטר" נחה דעתה של עמיתתי. מקומות-הישיבה נקבעו מראש, וכאשר עמדנו לפתוח בארוחה נתגלה עוד קושי בלתי-צפוי: אחת העלמות, פ'רקן איזאבלה יאנסן, יפהפיה ולה עיני-ספיר גדולות, הכריזה שלא תשב במקום שנקבע לה אלא רק ליד ה"הר רידאקטר מירושלים", ולא הועילו שום שידולים ואיומים מצד אביה ואמה. הצהר הצהירה שהיא עומדת להתחתן אתי, ועל כן עליה לשבת לידי. טענה אמה באזניה: "הן אתמול אמרת שאת מתחתנת עם חברך גונאר!" על כך השיבה: "אתמול עם גונאר — היום עם זה האישי!" היה לי אפוא הכבוד והעונג להאכיל במשך ארבע שעות (הסעודה נמשכה עד שעה חמש) את מעריצתי החדשה, בת השנתיים. אותו יום היה לה לאיזאבלה גם יום-הולדת, ובמהלך הסעודה נערמו לפנינו המון ורדים שהוצאו מן הצלחות; תצלומי "הזוג המאושר" עומדים להתפרסם בקרוב בשבועוננו. הפרידה בינינו היתה קשה, והרבה דמעות נשפכו, עד שהשלימה איזאבלה עם גורלה המר, אך הבטחתי לה כי לעולם לא אשכחנה.

הדרך מסטוקהולם לכאן היתה ארוכה ומעייפת. יערות, יערות, יערות — ונחלים ואגמים, ובתים אדומים ולבנים, ופרות לבנות, וסוסים שחומים אדירי-קומה, ועדרי צבאים, ודרכים דמיוניות, בייחוד לאחר שנטינו מאימאז שעל-שפת הים הבוטני, צפונה-מערבה לעבר הרי לאפלנד. ציפינו בכל רגע לפגישה עם הדוב החום, אך הוא נחבא אל העצים. האוויר צח-להפליא, מיליוני אודרכות ו"סירגנות" (לילכים) ויסמינים מפיצים את ריחותיהם. האור גדול ביום ובלילה — בשתים-עשרה וחצי (לפי שעון ישראל: באחת-וחצי) כאילו שוקעת השמש, ובאחת-וחצי שוב היא מופעת.

מחר פונים אנו ויורדים שוב דרומה, הפעם לאורך הגבול המערבי (השוודי-הנורווגי). מאד ביקשתי לסור להר הקבנקייסה, כדי לומר שלום לאקא, מנהיגתה

האמיצה של להקת הולגרסן, אך מערכת "אולרש" לא התחשבה הפעם בסנטימנטים שלי וכיונה אותנו דרומה.

מאתיים-עשרים-ושלושת ה"צאצאים" הציגו לפנינו, כך נדמה לי, חתך נאה של העם השוודי, שנתקפל ובא אלי ל כאן, בלב ארץ-הלאפים.

השוודים בדרך-כלל הם גבהי-קומה — שני מטרים ומעלה אינם תופעה נדירה כל-כך — ואילו הלאפים נמוכים. אתה רואה ילדים רכובים על אופניהם ונדמה לך כי אינם אלא בני שנתיים, וכשאתה שואל הרי לפניך בני שבע-שמונה. דומה כי יש כאן הרבה ילודים של נישואי-תערובת בין שוודים ובין לאפים. אומרים לי כי אין הלאפים אוהבים את השוודים, שהם רואים בהם כובשים, שנטלו מהם את מולדתם. מסתבר כי רוב הלאפים התעשרו מאז ה"כיבוש" — רבים מהם סוחרים בעצים (פגשנו אלפי רפסודות היורדות על-פני המים דרומה), עוסקים בדיג ובהכנסת-אורחים. כלפי חוץ, אומרים, מהוגנים הם הלאפים כלפי הרשות, אך בלבם עוינים הם את השלטונות. השוודים אומרים כי הלאפים מהירי-חימה הם גם ביניהם לבין עצמם, והפגיון מדבר אצלם בלשון נמרצת ומהירה. רק חלק מן הלאפים יושבו עד היום, והם מנהלים עסקים, יושבים בבתים מהודרים ונוסעים במכוניות-פאר, ואילו השאר עודם נודדים עם עדריהם העצומים. לפי הסכם משולש בין שוודיה, גורווגיה ופינלנד רשאים הנוודים הללו לעבור את גבולות הארצות הללו לרגל עסקיהם, בלא דרכון ואשרה.

אוכלים אנו כאן הרבה "תפוחי-אדמה ארוכים" ודגים לרוב: את לכיס-הנחלים ולכיס-האגמים, את הסלמון, את הפוטית ואת הטריית — ישר מן המים. הלחם, גם פה כבכל ארץ שוודיה, מתוק הוא, חוץ מן ה"קֶקְרֶ", והמציות הנורווגיות, שהן מלוחות כלשהו; שותים (מלבד קפה — עם סוכר ועם מלח! — וויסקי) בעיקר "חלב ארוך" וחלב חמוץ. אוכלים ושותים כאן הרבה, כתחליף לשינה, בשל היום הארוך.

אוסטרסונד על-שפת סטורסן (Stursjön), 11 ביולי.
יצאתי אחרי-הצהריים לטיול אל האי פ'רוזה (Frösö), כדי לבקר שם בביתו של הקומפוזיטור השוודי המנוח פטרסון-ברגר. גשר, ארכו כשלושה קילומטרים, מחבר את האי ליבשה. בהיותי באמצע האי התחיל גשם לרדת. הואיל ועד עכשיו נהנינו ממוזג-אוויר יפה, חוץ מאותו יום שבו עשינו דרכנו מעל לביצות ומטלאנד, סבור הייתי שהגשם יחדל והמשכתי בדרכי. אך טעיתי. הגשם גבר והיה לשטפון, ועד שהגעתי לקצהו השני של הגשר הייתי אני עצמי לעננה שופעת-מים.

בבית הקומפוזיטור האזנו למוזיקה של בעל-הבית, שהנוף (אומרים כאן כי המשורר היה מאמין שפה היה גן-העדן התנ"כי), רחש המים מסביב והאגדות המהלכות במקום באים בה לידי ביטוי עז. אחת האגדות אומרת כי בימה הזאת שורצת מפלצת עצומה, ויש עוד היום מלומדים הבטוחים כי ראוה, כמוהם כאנשי-המקום הדייגים.

בשובי עם ערב לאוסטרסונד חיפשתי את החיה לאורך כל הגשר, אך לא ראיתינה. אולי מחמת הגשם שהוסיף לרדת.

במחוז ימטלאנד, הקרוב לגבול נורווגיה, הלכנו לבקר אחד לאפי, המתגורר בחוותו בהרים המיוערים, ואייאפשר להגיע אליו אלא אחרי חציית בצה רחבת־ידיים, שגשר של נסרים, צר וארוך, מתפתל מעליה. כל אותו היום, כאמור, ירד גשם, וההליכה על הגשר דמתה לריקוד על חבל יותר מאשר להליכה. את הכלבה קוקן השאירה מאריאנה במכונית, והיא עצמה היתה קצת עצבנית משום כך; באמצע הדרך מעדו רגליה, ורק בקושי שלייתי את קומת שני המטרים שלה מן הביצה — מיבצע שעדיין אני מתגאה בו.

מארחנו הראה לנו את תיבת המידליות שלו — כמאה אותות־הצטיינות, שעליהן גאוותו, ובדין: על זכיות במירוצים ובתחרויות־צידי, אך בגאווה מיוחדת הוא מראה לנו את המידליות שזכה להן על הצלת פליטים, יהודים ולא־יהודים, שהיה מבריחם את הגבול הקרוב, מאכילם ומשקם ומעבירם אחר־כך מעל לבצה אל פנים־הארץ.

אותו לילה עשינו בכפר פ־ראנקריקה, שפירושו בשוודית צרפת, ואת ארוחת־הצהריים אכלנו במלון ב"הולאנד", אף הוא כפר, לא הרחק מן האגם שלנו.

מהולאנד הגענו ללאפסטאדן, היא קרית־הלאפים — ובשעה טובה באנו שמה: אנשי המקום נערכו ליציאה מפפרם, בשל הגשמים, והיו עסוקים ב"צ'אדנס", כלומר בתפיסת הצבאים (בעזרת פלצור), בעקידתם ובסימונם. תמורת עזרתנו הכניסונו בתום הצייד המסעיר אל צריפה של סבתא, שבישלה לכבודנו קפה. כל אנשי הקריה נתכנסו אף הם לשעות עמנו — והיה זה אות כבוד גדול לנו, שדחו את יציאתם בשעה ארוכה בגללנו. להם לא הפריע העשן הכבד שנתלה בחלל הצריף הנמוך ומיאן לצאת מבעד לצוהר. לתוך הקפה שמו חתיכות של בשר־צבאים מיובש ובתרי גבינה — אני הסתפקתי בסוכר ומלח.

אחר־הצהריים שתינו קפה (הפעם בלי בשר, גבינה ומלח) באונדרסקר — מושב־הזקנים־ללאפים, היחיד בעולם. זקני הבית, שנראו לנו כגמדים, שמחו לביקורנו, וכאשר שמעו כי מן העתון אנו, התחילו לספר לנו את זכרונותיהם — שוודאי היו מעניינים ביותר, אלא שלא יכולנו להבין בהם אף מלה, ולא היה מי שיתרגם לנו את הדברים. מנהלת המוסד, אינגגורד פירשון, ביקשתי לשלוח לה מארץ־הקודש גלויות מצוירות של ירושלים ושל בית־לחם. קשה היה לי להסביר לה מדוע יש בדעתי לשלוח לה תמונה של נצרת במקום של בית־לחם.

טיבורג (Göteborg), 12 ביולי.

שוב, כמו במאלמו ובאופסאלה, בניינים רחבי־ידיים, בסגנון גותי בעיקר, בבארוק וברומנטי; ברבורים שטים בגאווה בתעלות העיר, הגנים פורחים, כאילו הם עצמם שתו לשכרה, ומזג־האוויר שוב נוח.

ביקשנו לבקר לפנות ערב בקתדרלה, והגענו כמה דקות לפני שש, אך השוער סירב להכניסנו בטענה כי ביקורנו ודאי יימשך עד אחרי שש, שהיא שעת הסגירה.

מאריאנה עמדה על שלה, ואז הכריז השוער כי אסור להכניס כלב לבית-היראה. מיהרנו לקשור את קוקן לאחד העצים בחצר הכנסייה, ועד שחזרנו כבר היתה השעה שש בדיוק, ולא הועילו לנו כל הפצרותינו. נותרתה מאריאנה ואיימה על השוער שתדרוש מן הבישוף שלה שיפטר את כל השוערים הזכרים וימנה שוערות במקומן. ניסיתי להרגיע קצת את חברתי הקוצפת, ושאלתי מה תעשה אם יסרב הבישוף לדרישתה. ענתה, כשכעסה גובר והולך: "אז אדרוש מן הארכיבישוף של סטוקהולם שיפטר את הבישופים וימנה בישופות תחתיהם — ואם לא ייענה, אצא מן הכנסייה". האיום עשה רושם על השוער, והוא הכניס אותנו — ידוע ידע כי מסוגלת מאריאנה לממש את איומה. וכל זה בגלל כלבה קטנה.

שוב סטוקהולם, 18 ביולי.

העיר עושה עתה רושם של ויניטה העיר, ששקעה במצולות-ים, בכוח איזה כישוף. רוב תושביה יצאו, ומזג-האוויר מתחלף — רגע מטר דולף ורגע שמש זורחת. בגני-העיר רואה אתה רק אנשים מעטים, כולם יחידים — יש עתה ספסלים פנויים לרוב, וכל אדם יכול לתפוס לו ספסל לחד; מרובות אף הנערות היושבות יחידות בפארקים — מחזה שאיני רגיל לו ממקום אחר. כאשר המראנו במטוס קווי-האוויר-השוודיים, משדה-התעופה של סטוקהולם, שוב צחקה לנו השמש במלוא פניה: להתראות!

גונאר אקליף : כאשר מגיע אדם למקום שהגעתי אני

כאשר מגיע אדם למקום שהגעתי אני בלא-המשמעות
נצטית כל מלה מצנגנת :

מצאו באדמה

שהאדם חופר בה באת-ארכאולוגים

מלה קטנה זו אמה

שמה פנינת-וכוכית היא

שפעם תלונה היתה לצנאריו של מי

מלה גדולה זו אני

שמה חתיכת חרש היא

שבה גרד פלוגי חסר-שנים את בשרו

הצפור.

אלגיה

מה שנתנו לנו חיינו וכל רגע
 איש אינו יכול לקחת מאתנו.
 כך חיו וקשבו הנקנים.
 נכון. ואותנו אין איש יכול לשחרר
 מכל שהסיים וכל רגע יכלו ליטן.
 פאבלי-יקר ריקות השוות מחצית צרפון
 רשמי חיים הנצרכים זה על גב זה
 מבט צינם המנצנץ כסלע
 שהסיים נתנו לנו ממרחק. ונתנו
 לא נתנו בכלל. מבט צינים רק להצאין:
 פגישות-השף חולפות
 בקרן רחובות, במסדרונות-קרן
 פנים, ומבטים המצטלבים בעל-פרקם
 וגם נופים, ונדודים, ולילה
 שמעולם לא תם או מעולם לא
 התחיל, והקטחות רמות שהיו
 לנפל. והרגשה שמישהו
 קים בקרבתנו במרחב.
 ממלכת האפשרויות של הסיים
 שגורה מעולם-המנת של הזכרונות
 אל סיי-הריק של הזכרונות, בלא לנית
 ריחות, בלא לנית צלילים, אשר נותרו
 בתהום הנשיה. מזאת
 דבר לא ישחרנו. הם יצלו
 בלתי-קרואים, מצרטלים צד-תם
 באפלת הדרך, מחוץ למציאות — — —
 על פי היו בני-בלי-פית
 בשנות הרצ הצחיחות,
 הם הנותנים ומפיחים את הנקנא
 הם המפיחים את תאנת הנקמות.

(משוודית: איתמר אבן-זהר)

יוהן בורגן : העורבים

פתע קפאה בנורעותיו, וגופה, גוף אשה עדין וגמיש-אברים, נהיה כאבן; התנערה, קמה באחת על רגליה ועמדה על הסלעים מעורטלת, מבוהלת.

"אלוהים, העורבים האלה הפחידו אותי!" אמרה מתנשמת בכבודות; תמהה היתה כלשהו, חושיה עודם סתורים, קצת תרעומת בקולה.

הוא בא אחריה, מכוסה כולו חול, עירום אף הוא, תוהה ומסנוור, ואין המעשה נתפס עדיין בתודעתו.

היו מתעלטים על המדרגה הצהובה בראש הסלע הצהוב, תהום פעורה להם מתחתם, ולמטה מרחבים של ים כחול, הומה. המפרץ השתרע במרחק-מה, הים ממנו והלאה, ושמיים, שמיים מעליהם עד קצווי-אופק. שחפים מועטים, דוממים, היו חגים חוגות מעל הים ותרים אחר טרף בלהט הקיץ.

עמד והסתכל לאחוריו. חמישה עורבים שחורים התעופפו ממדרגת-הסלע שמתחתם בצריחות קורעות-לב. העורבים הללו הם שהבילוהם.

חייך להסתיר את פחדו.

"חמישה עורבים תמים!" חייך והאהיל בידיו על עיניו, כמבקש לו עיסוק.

היא אמרה: "יש לך סיגריה? — אבל מה לך, אתה חירור כל-כך?"

לא יכול לעצור בחיוכו כשנפל מבטו על גופו השזוף, שגרגרי מלח דבקו בו. מבטו חמק אל גופה, השזוף אף הוא, אלא שזהוב משהו, וכולו מקשה-צבע אחד; הבלי לבוש ורצועות צניעות לא נתנו בו סימניהם. שבה מחשבתו ונדבקה לאותו ענין, תוך שהוא מבקש לאמץ כל כוח נפשו כדי להחזיר בדמיונו את הזמן אחרנית ברגעים אחדים, עד שלא הופיעו העורבים.

"מה פירוש 'חירור'?"

"כך נראה הדבר".

עמדו זה מול זה וחיכו כמאליהם. הבושה היתה מהם והלאה. יותר מדי הכירו זה את זה — ועוד עתידים היו להכיר — שיהיו מבקשים מפלט בהצטנעות. אבל מה שיהיה פג, ואי-אפשר היה לשוב ולהחיותו בהרף-עין. סילקו דעתם מהדבר, היו יושבים זה מול זה בלא אומר, מעשנים ובוהים בחללו של עולם.

הים רחב היה, אם נסתיים בעיניהם או בעננים אי-אפשר היה לומר. מעט למטה מהם, מאחור, התחבטו יריעות האוהל בבוהק. כלבם הגיח ממחבואו, זורר מתוך הכרת-ערך-עצמו, שירבב לשונו, מצא מחסה חדש מאחורי אלון, נזוח אנה ואנה כדי להתרווח ולבסוף ניהם והצטנף בפקעת-צמר. סנונית קלה צנחה בחציפות לראות מי הישן, ירדה לעופף מעל המפרץ עד שנתעלמה מעין, ושבה המריאה למרום בצוויחות נרגזות.

ישב ועקב אחר מבטה, שהיה מידבק במעוף הסנונית, משל היה חוט סמוי מקשר ביניהן, בין אותה ציפור לבין אישונ-עיניה.

"וכל זה בגלל חמישה עורבים עלובים!" אמרה לבסוף וכיבתה סיגריה שלה על גוש אבן, "אבל אתה חיוור באמת!" חייכה חיוך מהסס והתבוננה בו ארוכות. "עד כדי כך השפיעו עליך אותם עורבים?"

נתחייך כבעל־כרחו. "את יודעת, אי־אפשר להיפטר מהתרגשות..." ישבה ונתנה ראשה על ברכיו. הסתכלה בו במהופך, סנטרה מזדקר גבוה, נוקשה ומעוגל נוכח השמיים.

"מהי התרגשות?"

"זוהי", אמר כמבקש לשים קץ לדבר.

"מהי זוהי?"

תלש את הסביון האחר שהשתטה להכות שורש בסלע העירום ומרטו.

"זוהי!" אמר, ובקולו נשמע רצון עז כמקודם לשים קץ לדבר.

"אבל מהי?"

"להיות מופרע פתאום — הביני סוף־סוף!"

הסתכלה נכחה, באדים המרחפים באוויר. קול הלמות מספינת־דיג הידהד באוויר.

"כן, וכל זאת בגלל חמישה עורבים ארורים", חייכה.

"שתקי ואל תקשקשי עוד דבר על העורבים!" אמר בחריף, הסיט את ראשה מברכיו, קם והלך אל האוהל. לאחר זמן יצא משם כשהוא לבוש מכנסיים, קצרות כלשהו, לבנות, וחגורה במתניו. עדיין שכובה היתה בלי להסתכל אחריה, וכיון שישב שבה והניחה ראשה על רגלו.

"התלבשת?" פרצה קריאה מפיה. הסתובבה בעיניים קרועות לרווחה. "אלוהים

אדירים, ומכנסיים טפשיות כאלו..."

וכעבור רגע קל:

"בגלל העורבים?"

אלא שעתה נרגז היה באמת. אמר בגסות: "שתקי והפסיקי לקשקש על העורבים!" קמה בלי לומר דבר, גלשה בפתאום ממדרגת־הסלע וצלחה במים בשחיית־קראול, עם שהיא משיירת אחריה פס של קצף במים הבוהקים.

קם ותפס — כסבור היה, באין רואה — מדרגת סלע קטן מאחור וצלח בעקבותיה, שוחה בנתיב שהקציפה במים.

ולבסוף שכובים היו כשני כפתורים שחומים ובוהקים, מנצנצים בשמש.

אלא כאשר כיבו את הפרימוס הרועש ודממה עמוקה ירדה על העולם תחת יריעת אהלו של רקיע, והקפה המה ריחני ומדושן־עונג תחת חמה שקרניה כבר מלוכסנות וגווה קר, אמרה בפתאום: "מה היה לך עם העורבים?"

לא היה בו עוד כוח לכעוס ולפיכך התעלם מדבריה, הפנה גבו והחל לשקוד על מכשיר הראדיו שלו. הגיעה שעת השידורים של תחזיות מזג־האוויר לתחנות־הדיג של הלטבנקן, פריאבנקן, לופוטן ואופוטן, והיו חדשות על מלחמת־האזרחים בסין. הרגישו, כל אחד בפני עצמו, שאין ביניהם לבין השידורים הללו ולא־כלום, לבד מאותה הודעה על הרוח הקלה העתידה לנשב בדרום־המערב, סמוך למקומם. אפילו

למלחמת סין ניתנה הפוגה. אבל כל אותה אימה היתה נעדרת קשר כל-כך למתרחש סביבם, עד שלא זו בלבד שזרה היתה אלא אף כוזבת; תכנית-ראדיו ללא התחלה וללא סוף, מעשה מגוחך מעולם נכרי — מנת פיהוקים לקפה של ערבית. הכלב כירסם את חוט-השדרה של הדג שנאכל בארוחת-הבוקר. קרבה ובאה השעה לצאת ולדוג דגים לארוחת-הבוקר של יום המחרת. חומסן * עכור-הגוף, משולש-הזנב, הפליג וקרב בכבדות ממבוא השמש והתקין עצמו להתנפל על השחפים הלבנים שהיו שקועים בציד דגים. שתקני, מהלך אימים וחסר-מצפון עט על השחפים והיה גזור בהם ומוחץ, מתנצח עמם במעגל, ומקורו שלוח לו כל העת לעומתם. היה חומס את הדג מפייהם ברגע שהיו מתרפים מעט, והיה מפליג ומרחיק בשתיקה ושב למעגלם כעבור הרף-עין.

"הללו מזכירים לי תמיד את ה-9 באפריל", אמר. "את יכולה לראות כמה דומים הם ליו-52 בשעה שהם מפליגים ובאים?"

"תמיד משהו מזכיר לך משהו", אמרה. ולאחר שעה קלה, כשהיו הצלחות רחוצות במי המלח והפכיסה הושרתה במים המהבילים שהורתחו בפרימוס: "ומה מזכירים לך העורבים?"

"לא, אל תזכירי עוד את העורבים", אמר, בתחינה כמעט, והחל להתקין את החפה. "אתה יכול להניח עכשיו את החפה", אמרה. "אל תלך לדוג הערב". קולה נעשה לפתע עמוק ומלא סוד. הוא עשה כדבריה, וכשבאה אליו נטלה בין זרועותיו. נבוכה היתה מעט, ואולי ראתה עצמה חייבת לומר דבר. לפיכך אמרה:

"עכשיו לא יבוא עוד עורבים".

סלע צונן זימן עצמו בפניהם כמצע. חמה הסמיקה בשולי הגבעה ושקעה בצפון-המערב. צללים פרשו עצמם על הים, וכבר אפשר היה לצאת לדיג-לילה. בלילה שכב על גבו, שקט ודומם, והתבונן ביריעת האוהל הצהובה-כשמנת הפרושה להם מעל לראשיהם. שוכבת היתה לצדו ונושמת נשימה קצובה, בתוך שק-שינה. מפרש קטן של ספינה, אפור-לבן, כיסה למחצה את גופה. שתי אצבעות שחומות שלה תפסו במפרש כמבקשות להן אחיזה. אבל רגל סרבנית שלה השתרבבה במשובה מחוץ למפרש, זהובת-גוף באור הלילה העמום. סמוך לראשה היה הראדיו. חוט המשושה המלופף דיגדג את קצה כף-רגלה.

עלה והשכיב עצמו עליה בזהירות חסרת-תאווה, ליטול בגניבה מעט ממנוחת-נפשה, להטיל בה מעט ממצוקת-נפשו שלא נתנה לו מנוח. ועד-רגע שב והניח לה, וכיסה אותה בשמיכת-המפרש. רגלה הימנית שבה והשתרבבה מחוץ למפרש. ואף-על-פי-כן היתה ישנה כל אותה שעה שינה עמוקה.

שוכב היה במקומו, נאנה, ולבו קשה בו ורך חליפות. האם גם שאר בני-אדם מחפה להם דבר-מה על חיייהם, דבר-מה שחור, בעל חמש אצבעות, המופיע בפתאום ומבקש לגרר עמו?

* חומסן — שם עממי בנורווגיה לסוג שחף גדול, החומס את טרפו מעופות-טרף אחרים.

גברים אחרים? נשים?

עברה שלה לא עניין אותו מעולם. היא היתה כאן, אצלו, שלו, ולא זו בלבד — הוא עצמו. פשוט כך. אבל איש מהם לא היה האחר, הם לא היו שייכים זה לזו. פשוט כך. ועברה לא משך את לבו כלל, אף לא כהוא־זה. לא אחת תמה, כשהיה קורא בספרים, רואה בסרטים ושומע מפי אנשים אחרים, על גברים המחטטים בעברן של נשיהם.

ועברם של הגברים?

לא — ועברם של הגברים להם עצמם? מה שקרוי עברו שלו, שמצדו האחד שכוח, מחוק ומחוי כולו, ומצדו האחד עשוי רסיסים־רסיסים, ככנין שנהרס פתאום. עורבים שחורים המתעופפים למרום וצווחים בנפשו של אדם צוויחות מפחידות, ההולכות ומתרחקות אל רחוק ואל רחוק־מרחוק. מניין באים הם, אותם עורבים? מדוע צף ועלה הלילה הדבר כה מוחשי, קרוב ומפחיד, אף־על־פי שהיה שכוח, מת וגם נקבר? והאם אין אמת בכך שהעבר עבר? האם אין הוא עשוי שכבות־שכבות, ושכבה אחת מכסה את חברתה ומשכיחה אותה? אלא שמא עשוי הוא כריבועים של לוח־השחמט, שווים זה לזה, עומדים זה ליד זה במישור אחד, ורק אינם מופיעים בבת־אחת...?

ולא אמת היא, היה מהרהר — עם שהיה מסתבך בדבר ונבהל והולך מעצמו וממחשבותיו — שהחולף חולף? אבל אם אין לך דבר הנשכח, אם אין העבר מיטשטש לעולם... ואולי אף הולך ותופח, כדרך הזקנים הזוכרים שברי מעשים מימי ילדותם, דברים ששכחום עד תומם... ורק לנחותם באו אנשים וכינו מה שפינו בשם עבר, אבל במציאות אין עבר לעולם. יתירה מזו: הוא עולה וגדל מניצנו עד הבשילו ולבסוף נעשה המלך־בכיפה, שליט עריץ, המכניע בהרף־עין וכובש את העתיד. ממש כפי שהוא מסוגל להעלות בקרבו בלילות אלה תחת יריעתו של אוהל את דמותו של חורף מושלג, ובמוחש כל־כך, עד שפתע אינו מבחין עוד מה אמת ומה חויון־תעתועים...

והמתים... איזו מלה, מלה שתפחה בקרבו עד שלבשה דמות, קרמה עור וגידים כרגע — והמתים שולטים לא על הרגע בלבד אלא על החיים כולם, ואין צורך אלא להשאיר להם פירצה, להניח את המדורה שתדעך, אותה מדורה שהיא מגן נגד חיות־טרף בעלות מלתעות נוצצות; וכך באות אותן חיות אורבות, כך הן תופסות וטורפות.

ראה שהוא שוכב וראשו מתוח לו מן הכר, כאילו מקשיב היה להיודע דבר. צריחות שחפים פצוצות מילאו את חללו של עולם, אך במרחקים. נגע ביריעת האוהל המתנדנדת בהרמת־יד ומבטו צנח על אותה כתובת־קעקע אווילית בזרועו — עוגן, אשה, שתי אותיות. לא־כלום. ומעולם לא היתה יותר מלא־כלום.

היא היתה שואלת אותו, מקנטרת אותו, מציקה לו בדבר כתובת־הקעקע. היתה נוהגת לומר שחייב הוא למחקה מבשרו. הרי אפשרי הדבר. אלא שצעיר היה אותם ימים וצריך היה להוכיח שאמנם ירד בימים. ולא עוד. לא־כלום.

אלא אותן פעמים ספורות שהיתה שואלתו, חלפֿו־עברו דבר, כמין זכרון עמום, לא, חד, על אותם ימים שהיה בן שש־עשרה והיה מפליג כנער־סיפון הרחק לארצות רחוקות. נערה ערומה מאחורי חלון־ראווה, נסיון ראשון במגע עם אשה. הנערה טיפשה היתה, ולא היה בינה לבין אותו עוגן שבזרועו ולא־כלום, ואף־על־פי־כן עלו בגללו מחשבות בלבו, נעור זכרה.

מלה משובשת זו שנתנו לה צילצול של שירה. והרי מעצמו ראה שאין לך דבר החולף ועובר, מעשה פלוני נשכת. ומעשה אלמוני נשכת. ומעשה פלמוני נשכת. אמת ויציב. אבל לא סך־הכל שלהם. לא נשכת "העבר", שאיננו עבר כל־עיקר אלא יום האתמול בלבד, יום המתוסף ליום ההווה, והם שכובים זה אצל זה כריבועים אלה בלוח־השחמט, ונגלים מיד כל־אימת שהעין מוסבת לעברם. ואם מתאווה אדם לשחק משחק, אולי אפילו אין העין צריכה להעביר עליהם מבטה, אינה צריכה לראות את גבולותיהם. משמע: אם אדם רוצה לתעתע במשחק, לא דווקא להיות הגון בהגונים, כדי לנצח את יריבו, שאינו אלא הוא עצמו. ולא כדי להיות "ראוי לה", אלא כדי להיות ראוי לעצמו. לעמוד ליד עצמו כשווה על־יד שווה, כאדם שהוא היה רוצה להכירו. כאדם שהכל לפניו, הרואה הכל, היודע הכל — אדם שאין שכבות דמויות־ערפל מכסות לו את אור־השמש בצעיף נחמד של עבר.

התרומם בפתאום ויצא אל מחוץ לאוהל. הלילה הבהיק נכחו. הולך היה וממשיך בהירהוריו בדרכו אל הרכס. עלה על המדרגה הגבוהה ביותר בצוק והתבונן סביבו. לא היו ערפילים. הים היה פרוש אינסופי, לבן, דומם. בארבעת ימיהם הראשונים במקום פסקה רוח דרום־המערב וכמעט לא יכלו להבעיר את הפרימוס. רק הים היה מרתיע בשוליו הלבנים עד סוף תחום ראייתה של העין. ארבע יממות תמימות, כמו ארבעת־אלפים יממות לפני כן. והמתלקים חרתו חריצים עמוק בבוהק הלבן, והאנשים שחו שחיית־קראול כחץ בתוך הבוהק. אבל בים נותרו עקבות מסתוריים אחר הסערות. אחרי האניות והאנשים, ואותם עקבות שבו והופיעו בכירור עם כל סערה חדשה, בירכותיה של כל אניה חדשה. העבר טובע אפוא חותמו בים, בים זה הלבן כלי־כך. ואז הוא שחור ואפור, מעלה קצף ומטיל אימה. האצות שבו יודעות זאת, האצות הנסות בבהלה. אבל שרשיו עזים ואחוזים היטב בקרקעיתו, מכיון שהוא חי את העבר והוא יודע כי מה שהיה עתיד לחזור, הוא יודע שאין דבר מוחלט ואין דבר החולף לעולם.

היה עומד ומשקיף על התהום, שוקל בדעתו אם לצלול המימה. הים המה וליטף בעדנה את הרכס.

אבל אם כך הם הדברים — וכך הם — הרי שאין לדבר סוף, והכל אכזרי, נטול־רחמים. ואין הדברים אמורים בתחבולה ערמומית. בנערה מאחרי חלון, בחבר שרומה, בחלום שעבר, באידיאל או במטרה שהומרו במציאות נעימה יותר לעת־כושר. זו שרשרת אחוזה לה יחדיו, עשויה חוליות־חוליות, ובכל חוליה ליקוי קטן. וכל חוליה עשויה אפוא להיות החלשה שבכולן, ומשום כך סופה ליצור שרשרת רופסת כמות. שרשרת רופסת, שאינה יכולה לתפוס את היום שחלף, שלא כמצוף

זה הקשור בחזקה לעוגן. עשוי אדם לדמות עצמו למנוע של מטוס שחלקיו לקויים; עשוי הוא לרחף באוויר שניות אחדות, אך לא לנוע, לרחף בלא מטרה, בלא משמעות ובלא אחיזה. ואף-על-פי-כן אדם ממשך בדרכו כאילו לא אירע דבר, אשליה. ירד למדרגת הסלע מתחתיו, מהרהר בקן-העורבים, ומתדיין עם עצמו בענין, מתוך שמבקש למצוא מוצא ממנו.

כשעלה כבר-דרך ראה אותה עומדת על הצוק הרם, על הרכס. היתה מצפה עד שתוכל לקרוא לו כשיעמוד בטווח-שמיעתה, ולא אמרה אלא זאת: "לצאת להתרחץ בלי לומר לי דבר!"

רעד של אושר חם עברו כשטבל במים. ביקש לחבק את גופה כשקרבה ובאה אליו בשחייה. מתבוננת היתה בו בתמיהה, צללה במים ופצחה בשחיית-קראול, כחץ בתוך הלילה.

שחה אחריה. שוחים היו בלא להטוטים, שחייה כבדה, שקועים בהירהורים, נושמים ונושפים בקצב. אבל לפתע שינו טעמם, ובאחת לבשה אותה שחייה משמעות חדשה. שוחה היה כשהוא שוכב לצדה, ופיה הנפער מדי פעם היה מתין עליו סילון של מים, כלי-אימת שהיה ראשה צף ועולה כנגדו. המאבק ביניהם החריף, עד-מהרה הוכרעה הכף. שוב לא ראה אותה בעיניו, רק את מרוצת דמו היה שומע.

לבסוף שכבה על גבה ללא תנועה. ירח אדום תימר במלוכסן, טיפס ועלה. תחילה נתנשמה בחזקה, וקמעה-קמעה נעשתה נשימתה קצובה. סילוני הנחושת של הירח היו מאירים את שדיה, שהים התירם מאסוריהם, שב וכבלם ושב והתירם. נח בריחוק מעט ממנה והתבונן בה. מתחה ראשה בעצלתיים לעברו-למחצה, בעודה צפה על פני המים, ואמרה ביבש:

"לא ידעתי שאתה להוט כל-כך לשחות".

"כמעט כמוך", אמר, בניסיון להיות קשוח כמותה.

"לא יכולתי להמשיך עוד", אמרה בין נשימה לנשיפה.

"אף אני לא", אמר ברוחב-לב, עם שIODע בבירור שאינה מאמינה לדבריו.

"הראשון במדינה!" אמרה בפתאום ופתחה בשחייה.

שחה בעקבותיה. היתה זו תחרות בין אויבים. הלילה כולו היה מעורטל לפנייהם. תהום בכל נשימה, גבהים בכל פעימת-לב. היבשה היתה רובצת מאחריהם, כולה ערפילים, והירח עדיין לא נשק את הים באותו מקום שנשאו אליו את עיניהם. שחפים הגיחו מתוך האפילה וריחפו במעוף פתלתל מעל היבשה. לרגע ראתה עינו את צלליתו הפרועה של הכלב על הרכס הגבוה.

פתאום חלפתו מחשבה כברק: היא הרחיקה, והוא שוחה לבדו בצל הרכס. התנער כרגע ועלה על סלע. בתחילה לא הבחין במאום, לאחר-מכן עברה צמרמורת-אימה בכל אברי גופו, מעמוד-שדרתו ועד כפות-רגליו.

היא שכבה בריחוק מועט ממנו, על גבה. שחה אליה. מבטי שניהם הצטלבו למרות החשיכה הכבדה שהטיל דופן הסלע. מבטו אמר בהלה; אחרי-כן נרגע, נקרע לרווחה. מבטה שלה היה חיור מתמהון.

שבו לשחות לאטם, בלא אומר. כמעט בעת־ובעונה־אחת עלו שניהם על היבשה באותה מדרגה של סלע, שהיתה שקועה מתחת למים, מודעתם מימים. והלכו זה אחר זה בעת־ובעונה־אחת, ופסעו פסיעות ראשונות על היבשה כמו־עדים, עד שהואר הסלע באורו של ירח.

"רצייתי רק לנסות אם אתה זוכר שאני קיימת, או שאתה משתוקק אך ורק לנצח", אמרה. "לא התכוונתי להבהילך".

ודברים אלה אמרה באותה נימה רכה שלא יכלה בשום אופן להקשיחה; נימה שאמרה לו הכל.

יד־ביד עלו לרכס הגבוה, עד אותו מקום שנקשר בו הכלב. הוא הלך לישון במלונתו, מנומנם; כבר ראה אותם.

עמדו בדממה, מתנשמים, וכך הלכו וקרבו זה אל זה. הירח הניח כובע של אור על גופותיהם, שנצמדו וצנחו על האדמה.

"כן!" חלפה בהם מחשבה של אושר. זו היא האחדות. "אין עורבים", הבזיק הירהור במוחו, עד שלא התחילו המעגלים הכחולים להתפשט ולגדול, יפים ונהדרים עד אין סוף.

כיון שקמו משנתם והכינו יחד את ארוחת־הבוקר, אמרה:

"עם מי התחרית אמש בשחייה?"

"אתך", ענה בתום־לב.

"ואו־ת־ניצחת?"

"הנחת לי לנצח".

"לא על כך שאלתי".

"איני תופס מה כוונתך".

אחרי שפילו לאכול דג־של־בוקר והדליקו סיגריות, הרהיבה ואמרה:

"אני חושבת ששחית מפני משהו. אחרת לא היית שוחה יפה כל־כך".

כשראתה שעודו תוהה, אמרה:

"הייתה לי הרגשה שאתה מתחרה באותם עורבים".

הזדקף ברוח הבוקר.

"תחרות־שחייה עם עורבים — נטרפה דעתך?"

"לא, הירגע והיה בטוח שלא!" ענתה.

ואף־על־פי־כן כך היה. כאשר משכה בחכה, יושב היה בצד. חמה גלשה שוב למערב,

והם עמדו והעלו את שלל הבוקר. הוא שאל:

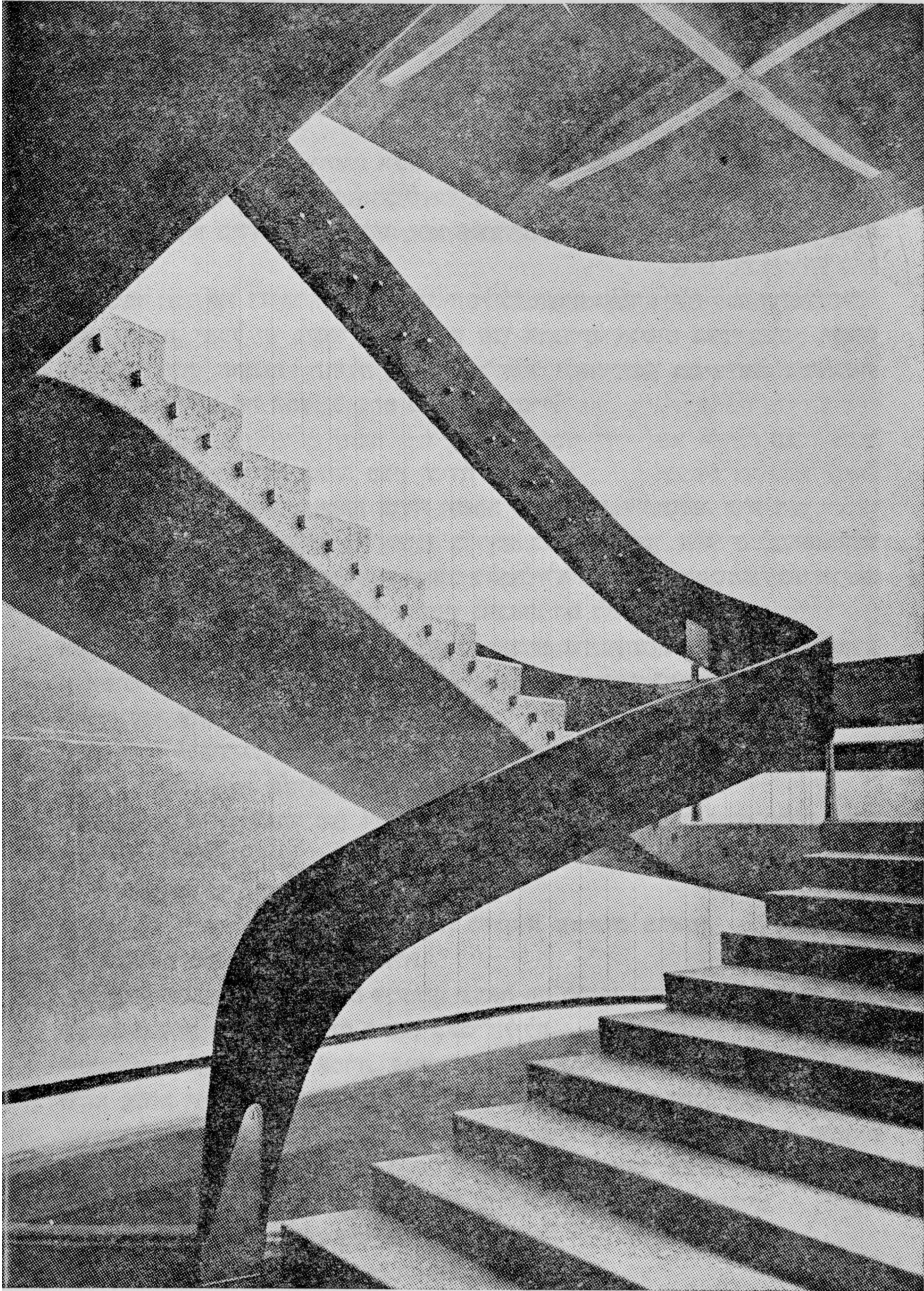
"לעולם אינך מהרהרת בעבר?"

"בעברי? — אתה מהרהר בו?"

"לא, לא! בעברי — או בעברו של כל אדם אחר, בעבר בכלל".

"לא, בעבר 'בכלל' אינני מהרהרת", אמרה והעוותה העוויה.

"אינך חושבת כלל על שאלתי".

סקנדינביה : ארדיכלות צעירה

צילום : זונדאל

הסתכלה בו ישר בעיניו. "באמת, לעתים קרובות אתה נראה כאילו אתה אשם באסונו של כל העולם".

"כאילו?" אמר. "או, נכון יותר: אשם באסונו של כל העולם".

"אני אינני מאמינה במצפון המכיל כל מה שבין שמיים לארץ", אמרה בעודה מחזיקה דג קטן בידה, לנגד עיניה. "יש הסובלים ממש בשל כך שדג קטן זה נאכל בפינו".

היה עומד וזנב של דג-בוקר * מת בידו. השליכו הצדה ואמר: "לא לכך התכוונתי". "לא", אמרה, "אבל יש משהו משותף בין שני הדברים. אנשים בעלי מצפון רוצים לרקוד על שתי חתונות: תחילה מחזיקים ב'חטא' ולאחר-מכן מתפייפים ב'הרגשת חטא'. השד יודע מה התענוג שהם מוצאים בדבר". "הם?" שאל.

קרבה ובאה אליו, בידה האחת סכין ובידה האחת דג.

"התכוונתי לומר: אתה", אמרה ברוך וטפחה קלות בדג על כתפו. הוא רעד.

חשרת-עבים עלתה במערב, ואחרי-כן בדרום. כציבורי-כותן אפורים-לבנים החלו עבים לעלות מכל עבר. הם לא שמו לב לדבר. לא ראו איך ממשמש-ובא הגשם. רעם פרץ בנהמה והתגלגל בהדיו. השמש נחבאה. הם לא שמו לב לרעם.

אבל כאשר היו שוכבים תחת יריעת האוהל ושמעו את נקישותיהן של טיפות הגשם הראשונות, אמרה: "עכשיו חשבתי בדבר: אסור להרהר בעבר!" "לא!" ענה אחוז-שינה, "אסור!"

"אדם חייב לבחור לו זמן אחר מבין הזמנים", אמרה.

"פשוט וברור", נהם. השינה התדפקה על אזניו.

שכבה שעה קלה; לאחר-מכן דיברה, והדיבור נשמע באזניו כצפירת-חרדה בתוך שנתו העמוקה:

"אולי יהיה הדבר פשוט", אמרה.

"כן, אולי", מילמל כנכנע. הגשם נעשה כהלמות פטישים בראשו.

"וכי לא יום יפה היה היום?" שאלה.

רטן. יודע היה שהשינה תיעלם כלעומת שבאה אם תוסיף ותאמר דבר. במרחק שמע טפחת כנפיים, המולת כנפיים בהמון בעבי-הלילה.

"העורבים שלך חוזרים", אמרה. קורי השינה נקרעו. התעורר כליל, הזדקף וישב, וראה אותה יושבת ותולה מבטה ביריעת האוהל. השחפים החלו לצרות. קריאות עורבים קורעות-לב גברו עליהם. הסתכל בה, ראה את כתפיה השחומות סומרות מקור. יושבת היתה בשק-השינה והמפרש הדוק לגופה כמגן. משכה את מכסה שק-השינה וכיסתה את כתפיה הערומות. כה ברדודת נעשו לפתע הכתפיים.

כרע על ברכיו מולה, הביט בעיניה הנפחדות.

"רק עורבים הם אלה", אמר ונטל ראשה בין ידיו.

* דג-שלב-בוקר — שם דג, שנוהגים לאכלו בארוחת-הבוקר.

"כן", אמרה.

"את מפחדת?"

"כן".

הנה כי כן, מעט ממצוקת־נפשו זרמה ועברה אליה. נבהלה כששבו העורבים וצווחו. והוא, האם קיבל בתמורה משהו מבטחונה וממנוחת־נפשה?
 "רק עורבים הם אלה".

"כן". היא רעדה ואמרה לו, כבתחינה:

"אמור זאת שוב".

ראשה היה כבוש בין זרועותיו.

"רק עורבים הם אלה".

"כן". זקפה ראשה, אבל ידיו שבו ותפסוהו. הוא הביט בעיניים הנפחדות, נתאוה לחדור אל תוכן במבטו.

"אמור זאת שוב", לחשה. מבטה דעך. השינה היתה קרובה.

"רק עורבים הם אלה", לחש, ראשו כבוש לה בפניה. וכך שוב ושוב: "רק עורבים".

היא ישנה. תמך את ראשה בידיו ולחש על אזנה אף בשנתה:

"רק עורבים הם אלה".

הניח את ראשה לאט־לאט, שב ושכב בשקט. וכך היה שוכב ומסתכל ביריעת האוהל,

מאזין כולו לנקישותיו הקצובות של הגשם.

העורבים צרחו.

(תרגום: איתמר אבן־זהר)

האלדור קיליאן לאקסנס : לילי

סיפור על חייו ומותו של נבוכדנאצר נבוכדנאצרסון

ימים שהייתי סטודנט הייתי מתגורר בדירת-מרתף בעיר רייקיאויק, בכוך קטן ועלוב, שמחיצה דקה בלבד היתה מפרידתו ממרתף ההסקה המרכזית של הבית. חורף אחד מאותם ימים שמעתי נעימה מושרת בפי אלמוני, בעיקר בשעות מאוחרות של ערב, אחרי שהיו נוהגים לפטם את התנור בפחמים אחרונים. שוב ושוב היתה נשמעת אותה נעימה בקול אפור, צרוד, שדומה היה לקול הפישור בפלך, ובסופה היה המזמר מגיע לאפיסת-נשימה, כמי ששכח לנשום. ואז גוועו הצלילים, והדממה באה מאליה, כאילו מת המזמר עם שירו. שעה קלה לאחר-מכן לא נשמעה עוד כל שירה, אבל כעבור זמן לא רב נשמעה שוב כמין המיה, שהתלבטה ללבוש דמות של צלילים, בהפסקות ארוכות. ניכר היה שהנעימה חיה היא בחזהו של המזמר, אף-על-פי שקולו צרוד ומרוסק והצלילים שוחקים את נימי-הקול. סוף-סוף היה מוצא את דרכו בנעימה קצרה זו, ארוכת-הצליל, שנועדה להיעשות סימפוניה גדולה.

כך היה שר האלמוני בדממתם של הערבים, בימים שקודם עיצומו של חורף. ביקשתי לדעת מניין באה אותה שירה, ונתברר לי כי המזמר הוא האיש הממונה על ההסקה המרכזית בבית, והוא פורש לו מן המרתף מעט לפני חצות. ערב אחד נכנסתי למרתף שבו נמצא תנור ההסקה המרכזית של הבית. הגחלים להטו אדום בשחור התנור הסגור-למחצה, וממול לתנור יושב היה נבוכדנאצר נבוכדנאצרסון, סמוי כמעט מעין בתוך החשיכה. הוא היה שר.

"ערב טוב", אמרתי.

"ערב טוב", ענה הפלוני מתוך החשיכה בקול זקן וצרוד.

"אכן חם כאן", אמרתי.

"מיד אלך לך", אמר.

"חדרך הוא זה?" שאלתי.

"לא", אמר.

"כיצד", אמרתי, "הלא לעתים קרובות שמעתיך שר כאן בשעות הערב".

"כבר אני הולך", אמר בהתנצל וקם על רגליו.

"לא, בבקשה ממך, אל תברח בגללי. סקרן הייתי לראותך מפני ששמעתיך שר לעתים קרובות כלי-כך".

"אינני שר", אמר.
 "בכל זאת שמעתיך שר תכופות", עמדתי על שלי.
 "לא", אמר, "מעולם לא יכולתי לשיר".
 "כבר למדתי את הנעימה", אמרתי.
 הוא מילמל לעצמו דבר־מה וביקש לחמוק בעד הדלת, מאחורני.
 "אל תרגיש עצמך שלא־בנוח בגללי", אמרתי.
 "הגיעה השעה לישון", אמר ויצא.
 פעם הראו לי, בשעה של כפור וסערת־שלג, ארגז של פסנתר, שהיה עומד מאחרי
 כמה בתי־שימוש על חוף הים. שם גר נבוכדנאצר נבוכדנאצרסון. אותו אדם
 כנראה חובב מוזיקה הוא. מפיון שהוא מתגורר בקליפתו של כלי־נגינה, אמרתי
 בלבי.
 ערבים אחדים חלפו בדממה, אבל לא יצא זמן רב עד ששכחני אותו אדם וחזר
 לשיר את נעימתו, בעלת הצליל המתמשך, הגווע בפתאום. קמתי ונכנסתי אצלו.
 "ערב טוב", אמרתי.
 "ערב טוב", אמר.
 "אתה שר", אמרתי.
 "לא", אמר.
 "היכן למדת את הנעימה הזאת?"
 "נעימה? איזו נעימה?"
 "נעימה יחידה זו שאתה שר תמיד".
 "אינני שר", אמר, "מעולם לא יכולתי לשיר".
 "אתה מפזם", עמדתי על שלי.
 ואז אמר: "פעם התאויתי לדעת לשיר. עתה לא עוד. אפילו אינני מהרהר בכך.
 הנה רק יושב אני מול התנור, אחרי שאני מלבה את האש. אבל אני חייב כבר
 ללכת".
 "מניין אתה?" שאלתי.
 "מהמערב".
 "מניין במערב?"
 "מאולאפסוויק".
 "מקום טוב הוא?"
 "הים מחריש שם אזניים כבכל מקום אחר בארץ הזאת".
 "יש לך קרובים במערב?"
 "מתר".
 "במה עסקת במערב?"
 "במה עסקתי? בשום דבר מיוחד. במה שהודמן — פעם בים, פעם ביבשה, מה
 שהודמן".
 "ומדוע עקרת לרייקאויק?"

שתק שעה ארוכה. לבסוף ענה: "כבר מזמן נגמר הכל במערב. הכל נגמר במערב".

"אני חושב שצדקת בזה שבאת לרייקיאויק", אמרתי. "זה המקום הנעים ביותר בארץ".

שוב השתק שעה ארוכה, יושב על ארגו שסמוך לתנור. הפעם היה אור במרתף, ויכולתי לראות את החורים במגפיו, אצל בהונות הרגליים.

"בלילה הראשון שלי כאן לפני בבית הקברות", אמר נבוכדנאצר נבוכדנאצרסון. "האמנם?" אמרתי, והוספתי לנחמו: "רבים נאלצו ללון יותר מלילה אחד בבית הקברות".

"כן", אמר. עצמות לסתותיו היו מפויחות וזקנו האפור נראה שלא סורק זה־כמה. "נעליך במצב בישי", אמרתי.

"לא ביש כל־כך", אמר. "מצאתי אותן בפיצה בשנה שעברה. כנראה שכח אותן מישוהו בתוך סבך הצמחיה שם".

הוא קם ונטל את כובעו, שהיה תלוי על מסמר בכותל, מאחרי התנור. היה זה אחד מאותם כובעים קשים, שהסוחרים חובשים אותם כל זמן שעודם חדשים אבל הם ממהירים להשליכם לאשפה מיד כשמתגלה איזה קרע בין התיטורה לגוף הכובע.

"יותר לראות את הכובע שלך?" שאלתי. החור שבכובע היה גדול כשיעור אגרופו של ילד.

"כובע ישן הוא", אמרתי והסתכלתי בעד החור כלפי מעלה, "אבל רואים שהיה כובע משובח בשעתו".

החזרתי לו את כובעו. נטלו והתבונן אף הוא בעד החור.

"לא כל אדם יכול לראות את 'אבינו שבשמיים' בעד הכובע", אמר והעווה פניו. שן אחת בלבד היתה לו.

בא האביב הטוב.

אין לך עיסוק מושך יותר מלהתבונן בעד החלון ולראות מה מתרחש ברחוב, בימים של אביב, בעיקר כשעליך להתכונן לבחינות. אותן שעות אתה מיחס משמ־עויות מעמיקות ונבונות לכל מאורע פשוט המתרחש לנגד עיניך.

סמוך לחג־הפסחא באו שכנים חדשים וקנו להם מושב באחת הדירות שבקומה האמצעית. נתתי דעתי לדבר, אף כי, כמוכן, אחת היתה לי היכן הם גרים. היו אלה בעל ואשה, ובת אחת היתה להם, כנראה בת שמונה היתה, ושמה לילי. על־פי מראיה ניחשתי שהוריה מחוץ לעיר באו, כי היו לה צמות, צמות צהבהבות, ולרגליה גרבי־צמר סרוגות סריגת־בית.

הילדה הקטנה היתה משחקת עם שאר הילדים בחצר שמול חלונה. אמה אהבה אותה עד־לאימה, מפיון שרוב שעות היום היתה עומדת ליד החלון בדירתה ומטיחה פקודות לעבר בתה, כמפקד לגדודו: "היזהרי מהמכוניות! היזהרי מהשיפור! היזהרי מהכלב. לילי! הישמרי מהשוטרים!"

בימים ההם עדיין היו גדרות־אבן גסות, בנויות אבני־שדה פשוטות, מפרידות בין חצר לחצר בעיירה, ואף מעבר לרחוב עמדה גדר־אבן גסה, ומאחריה חלקת דשא מטופחת. מעטה היתה התנועה ברחוב, ועל הגדר יושב היה נבוכדנאצר נבוכד־נאצרסון לאורה הכחול של שמש־אביב, יושב ומתבונן במשחקם של הילדים. התפעלות היתה מנצנצת בפניו המפויחים, מבעד לזקנו הסתור. אבל הילדים עייפו ממשחקי יומם ונכנסו לבתיהם לאכול. רק לילי נשארה בחצר, והיתה מקפצת על רגל אחת, משחקת את "משחק גן־העדן" עם עצמה. ואז קרא נבוכדנאצר נבוכד־נאצרסון:

"לילי!"

אבל היא השימה עצמה כלא־שומעת והוסיפה לקפץ על רגלה האחת, כאילו עז רצונה לנצח במשחק. נבוכדנאצרסון קרא:

"לילי שלי!"

ועדיין היתה כלא־שומעת. אלא לאחר שעה קלה הגניבה מבט אל החלון שמעליה לראות אם אמה עודה צופה בו, אבל אותה אָם כבר הלכה למטבח להכין את ארוחת־הערב.

"לילי שלי אינך רוצה היום לדבר אל האיש הקטן נבוכדנאצרסון?" שאל האיש על הגדר, בעודו שולה מתוך כיסו שקיק־נייר שהיה חבוי עמו עד אז. אז תצתה הילדה את הרחוב, באי־אמון כלשהו, ידיה מאחרי גבה, והתבוננה בשקיק שבידו. אחרי־כן העיפה מבט בחלון. ובאמת, צימוקים היו בו, בשקיק! ואף־על־פיר־כן התראתה כאדישה, כאילו אין לה ענין בכמו אלה, אבל בסופו של דבר ישבו שניהם ולעסו צימוקים על הגדר. כנגד כל עשרה צימוקים שלעסה, לעס הוא צימוק אחד. בתחילה טילטלה רגליה אנה־ואנה באי־נוחות, והתבוננה במבט מטיל־דופי בוקנו הסתור. אחרי־כן שבה לקפץ את קפיצות "משחק גן־העדן" ברחוב, לפניו. יצאה אמה לחלון וציתתה עליה להיכנס לאכול את ארוחת־הערב, אבל היא השתתתה עוד מעט, מפיון שידעה כי יש עוד צימוקים בשקיק. כך חלף האביב, ולילי הקטנה כבר לא התיראה מפני נבוכדנאצר נבוכדנאצרסון אלא היתה רצה לקראתו מיד כשהיתה רואה אותו מרחוק. היתה מניחה ידה בכיסו ומוציאה בעצמה את שקיק הצימוקים. לא אחת לעת־ערב היו יושבים ארוכות על הגדר, ונדמה היה לי שהזקן מספר סיפורים ללילי, לפי שנראתה כמקשיבה לדבריו בענין.

"אנשים אלה הם קרוביך?" שאלתיו. התכוונתי להוריה של הילדה.

"הם באים מהמערב", אמר.

"אתה מכיר אותם, אפוא?"

"כן", אמר, "הלא לילי היא".

לא ירדתי לסוף דעתו של הזקן. נראה היה לי מוזר קצת. אבל לא הרביתי להרהר בדבר. אחת היתה לי. והיו לי דאגות אחרות. ואפילו מוצא הייתי שאותם אנשים מן המזרח באו ולא מן המערב, לא הייתי מעלה בדעתי לחלוק על הזקן. היא היתה בת עשרים או מעט יותר, והם הכירו זה את זה מאז־ומתמיד. היא

נולדה אך מעט אחריו, באותה שנה. הוא הציע לה לבנות בית קטן, עם חלקת דשא וגינה קטנה, כפי שהיה מקובל באותם ימים. בזמן ההוא היה דייג אצל גודמונדור, נחוּר־עֵדוּן, מִי־שֶׁהִיא קברניט הספינה 'תְּקוּהָ', וקיבל את חלקו בשלל הדיג, והצליח יפה. אבל מעולם לא יכול היה לשיר. שמה היה לילי".

"ואחרי־כן?" שאלה הילדה.

לא היה לי פנאי להרסיף ולהטות להם אוזן. אמרתי לנפשי: "הוא מספר לה איזה סיפור עתיק מהמערב".

בסתיו חזרתי מארץ־הצפון. באחד הימים, כשהייתי שקוע בשיחה עם ידידים בקרן־רחוב, ראיתי אדם עומד במרחק מועט ממני ומתבונן בי. הוא חיכה, כנראה, עד שאפרד מידידי. אחרי־כן ניגש אלי, הושיט ידו המלוכלכת ואמר: "נבוכדנאצר נבוכדנאצרסון".

"מה חדש?" שאלתי.

"לא־כלום", ענה.

"רוצה אתה ממני דבר־מה?"

"לא־כלום. רציתי רק לדעת אם תכיר אותי".

"כמובן", אמרתי. "אני יודע גם את הנעימה שלך. מה שלום ידידתך הקטנה?"

"הם שללו ממני את קיצבת־הזקנה שלי", אמר, "את שלושים הקרונות האלו".

"מדוע?"

"יוחף סיפר שקניתי בהן צימוקים. אתה יודע ודאי מהו החוק".

"ומי הוא יוחף?"

"קרובי. לפעמים הוא נותן לי דג או זוטות כיוצא באלו".

"עליך לפנות אל ראש־העירייה", אמרתי. (מכיון שאני עצמי לא הייתי פנוי לכך).

"אינני יודע", אמר, "לא איכפת לי. אולי אוכל לקוות שתהיה לי קורת גג בחורף".

"קורת־גג?"

"כן, כבשנה שעברה".

"אם כן, אינך מסיק בבית ההוא כבשנה שעברה?"

"לא", אמר, "הכל נגמר בבית ההוא, הכל נגמר".

"כיצד?"

"אינני יודע".

"להתראות", אמרתי.

"להתראות", אמר, "ותודה על אדיבותך".

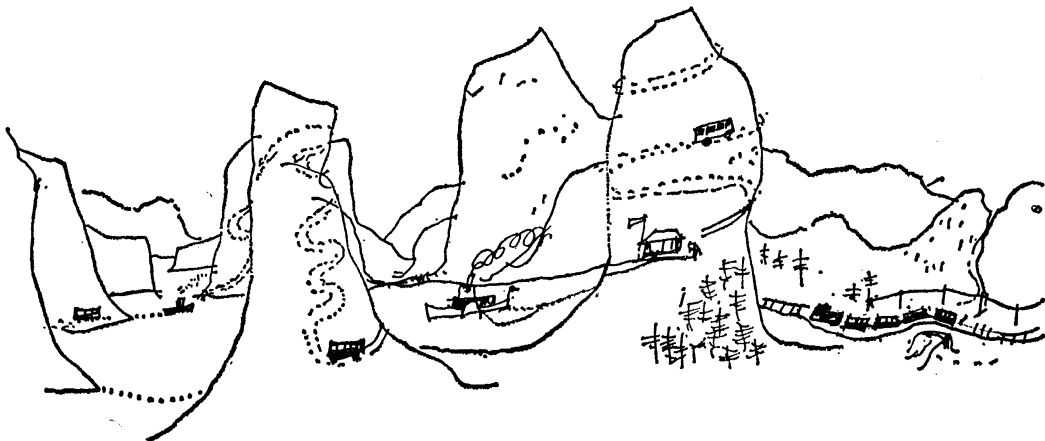
והסיר את כובעו.

ראיתי שוב רק כעבור שנים רבות. הייתי סטודנט לרפואה. הביאוהו שוכב על סדין אל המחלקה שלנו, ואז היכרתיו, אף־על־פי שטרחו לרחצו היטב. לא היו לי כלפיו רגשות שונים מאלה שהייתי רוחש למתים שהחברה נטשתם; רק אחרי קבורתו למדתי לדעת את פשר חייו ומותו. הנה אדם שאיש לא דרש ממנו דבר, והוא מת בודד באיזה ארגן. לאמיתו של דבר לא ידע איש את שמו, מניין בא.

ופחות מכך — מה היתה משאת־חיינו. אפילו באותו יום שנותחה גופתו לא זכרתי את הנעימה שהיה שר. אבל דבר אחד היה ברור: הוא נותח בקפדנות מדעית, ובענין רב מזה שזכה לו אי־פעם בחייו. אבל לשם מה אני מספר זאת כאן? זה ימים רבים ניטל ממני כל ענין ברפואה ופניתי לשטחים אחרים. אבל מכיון שחלפו מאז שנים כה רבות, רוצה אני להודות שנעשה אז במידה רבה אי־צדק בשמו של המדע. כלומר: נטלו את גופתו ועשו ממנה שלד לצרכי מדע, ואת השרירים זרקו. זה היה הסוד המדעי, אותה קנוניה שעשינו. הנחנו אבנים בארונו — אחד מחברינו דאג לכך — ואחרי־כן השתתפנו, מספר סטודנטים לרפואה, בהלוויתו, גזירה שמא יבוא פלוני ברגע האחרון ויבקש לראות את "הגופה". לפיכך נשאנו את הארון מן הכנסיה ואל הכנסיה.

יום מגוחך היה זה, בתקופה האפלה ביותר בשנה, יום שלפני ערב חגי־המולד. טכס הקבורה נקבע לשעת בוקר מוקדמת, עם־שחר, והכנסיה קושטה בבדי־טכס שחורים, לפי שבצהרי היום עתיד היה להיערך טכס קבורתו של אחד מפרנסי העיר. קבורתו של נבוכדנאצר נבוכדנאצרוסון נערכה אותו יום רק בגלל חברת־הקברנים, שדחקה לומר כי בגלל שמחת חגי־המולד יש לקבור את האיש בר־ביום — או לעולם לא. היתה זו שערוריה אמיתית שיהיה טכס עלוב כזה מתקיים לנוכח בדים חגיגיים כאלה.

רוח צינה נשבה מן הים. בעוד אנו מטלטלים את הארון פרצה סופת־שלג, ומלאי חרדה היינו שמא תיבקע תחתית הארון וכל האבנים תידרדרנה מתוכו על הדוכן שבפנסיה, בתוך כל החגיגיות והצער שמסביב. כאשר כבר הגענו לאמצע הרצפה תקפתנו עצבנות בגלל חריקת הארון הרעוע עד שלא התאפקתי מלהפליט כמה דברי־גנאי על אותו מטומטם שהניח את האבנים, והמשא הכבד כמעט והכריענו. לאחר־מכן ישבנו על הספסלים הקדמיים, כקרוביו של המת. הכוהן נפלט אל הבימה, בוש מעט, כפי שראוי היה לו להיות נוכח שימוש זה לרעה בבדי החג (אילו ידעה משפחת הפרנס המת!), והטיח במהירות הבזק מעין גאוס־הספד, שכבר אמרו

שבוע קודם לרגל קבורתה של אשה פלונית; לפיכך נוקש בלשונו מדי פעם ואמר "אחותנו האהובה" במקום "אחינו האהוב". פעם אחת גילגלה לשובו את המשפט "על מותה של אחותנו זו האהובה בוכים מרה בעלה וילדיה שבקצה המדינה". ירא הייתי שמא ירגיש מי בדבריה ההבל הללו והפניתי מבטי לאחורי לראות מי בפנסיה. אבל חוץ ממפקח-הקבורה היתה שם רק אשה אחת זקנה, אולי חירשת, שישבה על הספסל האחורי, והתנחמתי בכך שנכנסה להיסתר מסופת-השלג, ואחת היא לה את מי קוברים ומספידים.

אבל כאשר קמנו לשאת את הארון מן הכנסיה, ועגלת-המתים כבר נעה, מי קם להשתתף בהלוויה אם לא אותה זקנה חרושת-קמטים, העוטה צעיף שחור קטן וסינר כחול? לפיכך נאלצנו אני וחברי לחוש בעקבותיה, כדי לדאוג לכך שהכל יהיה כשורה, וכדי שלא תעשה הזקנה איזה מעשה נמהר, שהרי יכולנו להיות בטוחים רק לאחר שייסתם הגולל על הקבר. לבסוף נמאס לחברי להשתרך כך בדרך, חמקו ונכנסו לבית-קפה, ואני נותרתי לבדי. הלכנו אפוא לאטנו אחרי הארון, אני והזקנה, הכוהן והמפקח על הקבורה, שניהם במגבעות-צילינדר.

אחרי שפוסה הקבר בעפר, והכוהן עם המפקח הסתלקו להם, נשארה אותה אשה עומדת שם ומתבוננת בעפר הטרי, בעיצומה של סופת-השלג. נעצרת ליד היציאה, וכיון שלא ראיתה באה, שבתה על עקבי וחזרתי אל הקבר.

"למי את מחכה, אשה זקנה?" שאלתי. "האם הכרת את האיש?"

העיפה בי מבט נפחד, וכאשר ביקשה לענות חלפה עווית בפניה; שפתיה רטטו, ופיה נתרפט כל-כך עד שהצלחתי לראות שכבר היא חסרת-שיניים לגמרי. עיניה הוקנות, האדומות, מלאו דמעה.

"אל תבכי, אשה טובה", אמרתי, "הוא כבר אצל האלוהים".

"כן", אמרה, ומחתה את הדמעות בקצה סינרה.

"מוטב שתלכי עכשיו הביתה ולא תצטנני", אמרתי, כי לא רציתי שתוסיף לעמוד שם. יחד יצאנו מבית-הקברות.

"מי את?" שאלתי.

"מהמערב אני".

"אולי מאולאפסוויק?"

"כן".

"הכרת אותו אפוא?"

"היינו בני גיל אחד. אחרי-כן נישאתי לאיש ונסעתי דרומה. ארבעים שנה התגוררתי בקפלאוויק".

"מה שמך?"

"לילי".

"בעלך חי?"

"לא, הוא נפטר זה זמן רב".

"וילדים?"

"שלושה-עשר הבאתי לעולם", ענתה האשה בקול נואש כל-כך עד שמיד הבינותי כי ודאי יש לה עתה לא-פחות מששים נכדים ונכדות.

"דברים מזורים יש בעולם", אמרתי. "הוא היה בודד תמיד".

היא השתרכה לצדי בכבודות על-יד הקברים, ושוב לא ציפיתי ממנה לתשובה; משב שלג-פתאום עלה מן הים. ביציאה ביקשתי להראותה שאני עומד להיפרד ממנה, והסרתי את כובעי.

"שלום!" אמרתי.

היא הושיטה לי יד זקנה, גרומה, התבוננה בי, האחד שהשתתף בצערה, ואמרה: "גם אני הייתי תמיד בודדה".

שוב התעוו פניה, והיא הרימה את קצה סינרה אל עיניה ופנתה ללכת לדרכה. ובזה תם הסיפור על נבוכדנאצר נבוכדנאצרסון, שרק לילה אחד בילה בבית הקברות.

(תרגום: איתמר אבן-יוזר)

קירסי קונאס : מזמור לבוקר

מחכה הסלע,
מחכה היצר,
בדור-שצרותיו ופשוט-הנרועות
יורד הערפל —
האיים שוחים בצפירים,
פרחי-הלילה על-פני האגם
נסגרים,
מחכה האגם.

אולי את היא הרוח
המנהמת בין האילנות —
המטר שעוד-מצט ימטיר
הצצר הנלה-לו נטף-נטף.

אולי את היא הרוח
— האילנות מנהמים.

הסלע מודקדק,
הארגנים מצלים על כתפיהם,
האגם הערפלי נושא
נחיל איים צפים.
גל רודם זוקף ראשו
על-חוף.
כל הקוים נסים מלפנינו
כנוס העללים מפצמף.
כל הקוים נסים מלפנינו
ראי: כלם, כלם —
מפצמי-אני העללים אינם נסים,
לא מצני, לא מידי.
לאן-נה תרקקי? האם איגף
בבאן.
האם איגף?

יארנו פנאנן : ילדות

אחרי קראי שירים באזניהם
ואחרי מחאם לי כף
בלהט רב, ועוד ועוד
— מצא מצאו כי זה משעשע
וגם מוציל כהתצמלות-שבישיבה —
הטילוני לקרן-זוית.
שתו עלי הרבה אבק ומבטים סלקניים.
לבי לא צמד בי להשתצל, לבלי הפרע הקג —
אף מעולם הן לא הצויתי לסור מסנתי.

(תרגום: י. ע.)

איוינד יוהנסון : הלילה שבין ה־5 ל־6

בדצמבר 1633

היא ביקשתו שלא לכבות את המנורה. אני רוצה לראות את פניך, אמרה. ספר לי ואתבונן בך. תן לי את ידך. שים את ראשך על זרועי. אנחנו יכולים לשכב ככה ולתאר לעצמנו שאנחנו זקנים, שחיינו קרובים אל קצם ואין עוד מקום אחר למוות להגיע ממנו.

”בעיני את צעירה מאד”, אמר.

ואז חשב שמלים כאלו מעוררות גיחוך. חייב אדם להביע עצמו ביתר ייאוש, ולדעת ליהנות מייאושו. ליחך בשפתיו את תנוך אונה, העדין והרך, ליחכו בקצה לשונו. ראשה צנח לאחור על הכר, היא עצמה עיניה ומילמלה שזיפיו־זקנו מדגדגים את צווארה; דיגדוג לא בלתי־נעים. עשוי אדם לראות בכך מצב קומי למדי, היראה. ואילולא אהב אותה היה הדבר כן. בחינת משחק שאין להמשיך בו עוד. ואז היינו נעשים זקנים באמת. עוד מעט תבוא בי תאנה אליה, היראה, והכל ירצין יותר.

”אתה חושב שזו פרידה, אורבין?”

”אין אני יודע”, אמר באזנה. ”איך אני יכול לדעת. ומה פירוש פרידה? ומה פרידה בשבילנו? אם את מאמינה בצדקת אלוהים מעבר לתפיסתה של התיאולוגיה, חייבים אנו להיפגש שוב ויעבור עלינו מה שיעבור. להיפגש עוד, שוב ושוב.”

”יכולנו לנסוע הרחק”.

פקחה עיניה והסבה פניה לעומתו. הביטו זה בזה. אינני יכול לומר לה שנסיעה היא חסרת־טעם, שב והירהר. היינו מאבדים אותה מלכות שבנינו לנו ולא היינו בונים חדשה על מקומה. היינו נעשים זוג בני־עמידה בגלות ולא עוד. עכשיו אהבתנו היא הסכנה. שם אהבתנו הוא סכנה: עכשיו אני אוהב את נאמנותה, את ההסתכנויות שהיא מסתכנת בעבורי, והיא אוהבת עדיין את הכוהן שבי, שאין לזעזעו, היא אוהבת את הגבר שהיה ורוחני ויפה, את הגבר הנאבק. בנכר ימצאו גופותינו זה את זה — בעוני — בבלייה — אולי בהצלחה — אבל גופותינו בלבד. כל השאר, כל מה שמקשר אותנו עכשיו עד מוות, הווה את אהבתנו. ייעלם וימוג, יעבור מן העולם, ייעשה דבר שפעם חיינו אותו יחד, שגרם לנו לברוח כדי להזדקן או למות יחד. שני גופות, וביניהם מה שהיה בלבד. ואחר־כך אולי תבוא שנאה? אולי לא שנאה. אולי רוויה. אולי לא. אבל התרחקות. ואני לעולם לא אוכל עוד להיות המנצח־הכובש, הפריחה המעוותת לא תוכל עוד לתקון. הצלנו את גופותינו ולא עוד.

”יכולים היינו להיות מאושרים כל־כך”, אמרה. ”לא היינו אנוסים לסבול צרות. יכולים היינו לראות כה הרבה דברים חדשים, טירות, כנסיות, נופים והרים וים, חיות, אנשים חדשים. יכולים היינו לחיות בשקט באחת מפינות העולם, במקום

שאינ בו קנאה, מלחמה ומלשינים. יכולים היינו לחיות יחד בלי דאגות, נכון, אורבין?

"נכון, מדלין", אמר.

נשא ידו ונגע בלחיה. עגולה היתה. רכה. קצות אצבעותיו החלו לשוטט על מצחה, מגבה אל גבה ובדרך שורש-האף אל שערותיה. מצחה חלק היה, עורה מתות. גישש באצבעותיו בין שערותיה. כף-ידו רבצה על אונה, ערפה היה נח על זרועו, חסר-ישע, נכנע, מתמסר. נגע בסנטרה, בצווארה. קצות אצבעותיו חלפו בעדינות על שפתיה, והללו נישקו את אצבעותיו. באור הרוגע ששרר בחדר ראה את גיורת גופה מתחת לשמיכה. שאף אל קרבו את ריחה, ריח עולה מן הרחצה, ריח אשה בשלה, שאף את הבושם שעלה מחזה ומבטנה, את ריח האריג הנקי ואת אוויר הסתיו שהיה זורם לתוך החדר בשעות הערב. הירהר: כאשר תתעורר, כאשר תהיה ערה, יתחיל גופי להתעורר, תתעורר תשוקתי אליה, וכך נעבור על פני הבעיה, ואז נמצא פתרון, ואושר להיות יחד. ואז נשוב ונהיה קרובים זה לזו ונשוב ונרחק זה מזו אל רחוק ואל רחוק מרחוק — עדר-רוויה — והרגשה עזה יותר של רוויה — לקראת מוות — ואז נהיה מוכרחים לשוב ולמצוא זה את זו ולהתקרב אל הרוויה המכריחה אותנו לחפש זה את זו עוד ועוד —

"כן", אמר, "זה עשוי להיות פתרון — לנסוע הרחק הרחק — הרחק הרחק —" עתה דומה היה עליו שמצא דרך: הרחק הרחק. היום הראשון לבריחה, התחנה הראשונה לבריחה, יקראו להם דרור מלא. ואז יהיו כל מה שיכולים הם להיות ולו רק פעם, פעם אחת. ואחרי-כן: הלוך והרחק מהעבר, מהמחיצות שנפלו, מהלחישות ומהאימים — הלוך והרחק לקראת כל מה שכבר נסוג לחלוטים — הלוך והרחק — אל הרוויה ומן הרוויה הלוך אל הרוויה והרחק מן הרוויה אל הרוויה ומן הרוויה — הלוך והרחק —

"היא נראית על פניך, אורבין".

"מהו שנראָה על פני?"

"הנסיעה שלנו", אמרה והזיחה ראשה אחור, מותחת את צווארה. מבטיה נשרו מעל מצחה, פגשו בעיניו, ריחפו על פיו. "הנסיעה שלנו נראתה על פניך, אפשר היה לראות בהם את בריחתנו, גם את עתידנו. אינך רוצה לנסוע?"

"אני רוצה, מדלין. אני רוצה לנסוע רחוק-רחוק יחד אתך. אינני רוצה בשום עבר ובשום עתיד. אני רוצה בהווה".

"תוכל למצוא לך עיסוק", אמרה. "תמיד נראה הדבר על פניך, וסימניו לא נעלמו מהם מעולם".

"אני רוצה עכשיו שתהיי מאושרת, מדלין".

"אני רואה", אמרה. "אתה רוצה שאהיה מאושרת אבל אינך מאמין בזה. אינך מאמין עוד בכך שנוכל לחיות יחד".

"אני מאמין שאנחנו יכולים לתת זה לזו יותר מכל אדם אחר בעולם", אמר.

מגוחך קצת לומר דברים כאלה עכשיו, הירהר. זה נכון, זו אמת, זו אמת הטבעה

בדם, אמת בגוף וברוח. אבל אין לומר אותה. אנחנו יכולים לדעתה בלי שתיאמר.
"כך הדבר, אורבין".

מדוע היא אומרת זאת, היררה. לא היתה צריכה לומר זאת עכשיו. צריכה היתה לדבר על כוח, על תשוקתי לשלוט בה דקות אחדות, על תשוקתי שתגע בי תוך שאני נוגע בה.

"געי בי, מדלין", אמר לתוך אזנה.

היא עצמה את עיניה; הוא עצם את עיניו וחיכה. ידה באה. הוא מילמל: אני אוהב את מגעך. והיא ענתה בלחש: אני אוהבת לגעת בך. ידו נחה על חזה, קצות אצבעותיו לעבר פטמות שדיה. אני רוצה, חשב ועצם את עיניו בחזקה, אני רוצה אני רוצה. היא אספה ידה ממנו, מתחה את השמיכה ביד רפה של אשה, לא פקחה את עיניה. השאיר ידו על חזה, יד מיואשת של גבר, כבדה מצער. שמעו קולות בחוץ. צעדים. דלת נפתחה ונגעלה, בעל־הבית דניאל דרואן שב. הרחיקה עצמה מעט מגופו של הגבר, כה מעט עד שפמעט לא הורגש הדבר. הרחיקה ממנו בכוונה יותר מאשר במעשה. הוא השאיר את ידו. הושיט שפתיו אל לחיה, והן נגעו בה קלות.

"אל תבכי, מדלין, את מוכרחה לחכות".

"כפה את האור, אורבין".

כיון ששכבו בחשיכה נשמעו הקולות חזקים יותר. דניאל דרואן היה מהלך בבית, לאטו, בהתנווד. היה עומד והולך חליפות. הם שמעו כל מה שעשה. עבר זמן. עכשיו סיים. צעדיו הידהדו במסדרון. דלת. עבר במטבח, עמד והפך בכלי־השולחן, אולי חיפש אוכל. עבר בקומה, עמד, אולי דיגדג את המשרתת בכפות־רגליה או בין ברכיה. עכשיו נמצא בחדר־עבודתו. יכולים היו לשמוע את מעשיו. הוא התישב על כיסא, אך מיד קם וניגש לארון. הניח סיר על השולחן. שב וניגש לארון. דלת הארון חרקה. חזר. אולי ישב וכתב בגילופיו. הם חיפּו; זה אשר עשו: חיפו. כעבור שעה קלה קם אותו אדם. שמעו שהוא מהלך אי־לאן. עתה מצוי היה בחדר־השינה. הקולות נשמעו רמים, אך המלים כעין מילמול. דרואן פיטפט, קישקש וסיפר מעשיות תוך פשיטת בגדיו. הסמיך אליו כיסא להניח עליו את הבגדים. שמעו שהוא צונח על מיטתו. שמעו מעשה חפזו בינו לבין שרלוט.

אחר השתררה דממה באזניהם.

"אל תבכי, מדלין", לחש, כשפיו דבוק אל אזנה. הוא נלחץ לעברה, ליטף את לחיה.

אותו אדם למטה נחר.

מסגרת עשויה מסביב לקורת־הרוח ולדממה למטה.

"אני אוהב אותך, מדלין", לחש, "אני אוהב אותך. לכן אני כאן. לכן אני מה שהנני. אני חרד לך. אסור לך לבכות. אני בא אליך. עוד מעט אבוא אליך. אני מתוח עכשיו כל־כך. לכן אני כמו משותק. אבל עוד מעט אבוא אליך".

שכב על גבו, וכך היו שוכבים יד ביד וירך אל ירך. נעץ עיניו בתוך האפילה וביקש שהכל יבוא מאליו, שהיום יבוא מאליו, ששנותיו תחלופנה מאליו, שהמכשולים ייעלמו מאליהם. היא צעירה, הירהר, היא לא ידעה גבר אחר. אנו חיים בתוך ארפה שניתנה לנו. היא צעירה, איש לא נגע בה.

הירהר בכל אותן תאוות שהיו זורמות לעבר גוף האשה השוכבת לצדו. בכל אותן תשוקות־גברים כל השנים הארוכות הללו, בקנאת הנשים בה, קנאה שעדיין לא חלפה. כאשר שב ונגע בה לא נענתה לו: היתה כניעה מוגזמת, כמעט אדישות, בקפאונה. מעולם לא היה בודד כל־כך לצדה. היא אהבת אותי והיתה עושה למעני הכל, חשב. אבל עכשיו היא רחוקה מאד ממני ואני גולש הרחק ממנה, אף־על־פי שגם אני וגם היא מבקשים להתקרב זה אל זה עוד ועוד.

"מיד אבוא אליך, מדלין", אמר בלחש. "דברים כה רבים מכבידים עלי. אינני יכול להכריע. אני יודע שאני חייב להילחם, להגן על עצמי, אבל אינני יודע איך. להישאר — הגנה, לברוח — הגנה, ללכת נגדם — זו מלחמה והגנה כאחת. והדברים אמורים בחיינו, בחיים שלי ושלך. אינני מפחד לאבד את חיי. לא, האמיני לי שאני מבקש לאבדם. אני מפחד — אולי — מן הפאבים, אבל לא מהמוות. אינני מפחד לאבד את חיי אלא את חייך. להרוס את חייך עוד יותר משהם הרוסים כבר ממילא."

היא לא נעה ולא ענתה.

"אני יודע שאני משקר גם עכשיו, בדברי אמת, מדלין", אמר. "נשארתי אותו רודף־רוח, אני רוצה להכריק ולהיות גיבור. אני רוצה להתרברב. עכשיו אני מתרברב לפניך ואת מרגישה בזה. אני מדבר על אהבה ואינני נותן לך דבר. אני מתרברב. ואת מרגישה בדבר. את מרגישה שאני מתרברב?"

גישש למצוא את ידה, תפסה. היא היתה חמה ורכה, אבל לא נענתה לו.

"את יודעת במה אני מהרהר עכשיו, מדלין? בכך שרבים כליכך התאוו אליך ורק אני זכיתי בכך, אני חדל־האישים, ועל כך אני נענש. שהרי עצם הידיעה שרבים כליכך מתאוים אליך, היא בלבד מלהיבה ומשתקת."

מלים מטופשות, חשב. המלה שיתוק היא שיתוק, המלה פחד מפחידה.

"כאשר ראיתי אותך בפעם הראשונה ידעתי שאת תהיי האשה, מדלין. אחרות באו מזמן לזמן. אבל אחר־כך נשארנו שנינו בלבד, ולא עוד. הייתי אז יפה ואת היית יפה והנך יפה. את האשה היפה ביותר הקיימת ללבבי ולעיני. אני אוהב את שערותיך ואת עיניך ואת עורך ואת ריחך ואת קולך. אני אוהב את תנועותיך, את אצילותך, את גופך הבשל. את לחייך ואת ידיך. כאשר ישבתי בפלא היתה תשוקתי אליך קשה מרעב ומקור. כשקפצו עכברים על פני וטחב נשר עלי מקירות בית־הסוהר של הבישוף בפואטייה, התאויתי אליך. לא מרירות ולא ייאוש ולא שנאה — אלא תשוקה אליך, געגועים אליך. רציתי להחזיר לי את כבודי ואת כהונתי ואת כוחי כדי להגיע אליך ולהיות יחד אתך."

יכול היה לומר לעצמו שאף בדברים אלה יש שקר, אבל עשוי היה להשיב לעצמו

ולומר: לא הכל שקר. הוא חיפש מלים חדשות לאזניה. ידו היתה מונחת על חזה, כר ענוג וחמים, והיא היתה שומטת את ידו מדי פעם ומניחתה על ידה. היא עוזרת לי באהבה, היררה, אבל יש רחמים באהבתה. העבר שוב אינו ולא־כלום בשבילה. אינו ולא־כלום בשבילי.

לחש באזנה:

"אנחנו כאן מפני שאלוהים קיים".

לא ענתה. כבר אמרתי זאת פעמים כה רבות, היררה. זו אמת, אבל גם שקר, מפני שאמרתי זאת לעתים כה קרובות. הדברים שוב אינם מגיעים אליה.

"אנחנו נמצאים כאן יחד מפני שאלוהים קיים", אמר. "אני מוכרח להאמין שאלוהים קיים. אינני יכול לחשוב אחרת. אותו אדם, גליליאו, העומד עתה למשפט — הוא יכול לחשוב אחרת. יש לו מתמטיקה. המתמטיקה. את מקשיבה לי, אהובה שלי?"

לחצה את ידו אל חזה.

"יכול אני לבקש עזר בנסיגה של הנצרות, אילו רציתי", לחש, "ובכך אתן עזר וכוח לאמונה שאני דבק בה, לפנסייה הקדושה. אם אצעד צעד אחד החוצה, הריני נמצא מתקומם נגד רצונו של האל, כך אני אומר לעצמי. אם אצעד צעד נוסף להוכיח שהצעד הראשון היה נכון, אפר את רצון האל. אבל יש גם דברים על הגבול, אולי מתמטיקה. אצעד צעד אחד החוצה ואני מוטל בתוך המחלוקת שבין מדע ואמונה ואני אבד. אבל איש אינו יודע מה הגבולות לרצונו של האל. אני מאמין באל ומאמין בצדקת העונש. הלאה מזה אינני יכול לחשוב. אני מוכרח להאמין: הוא אינו טועה לעולם. אבל לגליליאו עוזרת המתמטיקה. אני איני יודע מתמטיקה. בורתי היא העומדת לי. אינני רוצה לחפש הלאה. המתמטיקה שלו אולי היתה מצילה אותי בשעת צרה. כוונתי לומר: אם ארצה ללכת הלאה".

ידה היתה מוטלת כמתה על ידו.

"אני מתיסר", אמר, "לכן אני מדבר את כל הדברים האלה. הרי יכול אני לומר: אנחנו יחד ואני אוהב אותך מפני שקיים אלוהים. אינני יכול אחרת. אין לי כושר עיוני להטיל ספקות".

הסיט את ידו עם שאספה את ידה. הושיט את לחיו אל לחיה והרגיש איך ריסי עיניה נוגעים בריסי עיניו. נשק את עפעפיה. נגע בהם בקצה לשונו. נשק את מצחה ואת אזנה.

"מותר לי להתוודות לפניך, מדלין?"

היא לא נעה אך לחשה לו אל לחיו בלי קול, עד שדומה היה כי נשימתה היא שהשמיעה את המלים: דבר. כיון שקלט את המלה חש צער גובר והולך על שפפאה להשיב לו בדרך זו. נגע בחזה, ליטף קלות את שדיה, את העור המחוספס של פטמותיה בכף־ידו. ליטף את מתניה. ידיו נדרו בשדה שלמטה מלבה. חש שהוא פועם שלא כתיקנו. חש עצמו משותק. אם תגע בי עכשיו יבוא הדבר, היררה.

"עוד מעט אבוא אליך", אמר בלחישת דקה וקיוה שאזנה לא קלטה את דבריו. "עוד מעט. את מוכרחה להאמין. את מוכרחה להאמין בגופי".

"כן", לחשה לעומתה, אבל לא היתה זו תשובה.

אין היא אדישה, היררה, המלים משתקות אותה, היא מחכה לשקט, היא מחכה שישתרר שקט בקרבי.

הרים ראשו מעל זרועה, והיא הניחה ראשה על זרועו.

"פעם התחית לפני וידוי גלוי וכן", אמר בקול רך ושב לשכב על גבו עם שהוא מוסיף לדבר אל תוך החשיכה. "אמרת שיש לך מחשבות של חטא. סיפרת לי הכל בגילוי-לב גמור. עניתי לך שמחשבותיך לא היו מחשבות חטא, שתשוקתך לא היתה חטא, כי אלוהים נתן לך מחשבות ותשוקות. שיקרתי. אז לא האמנתי בכך. לא, לא אז. רק מאוחר יותר התחלתי להאמין בדבר. זה היה שקר שהפך להיות אמת. אבל אז שיקרתי".

היא נעה.

"אל תבכי בגלל זה, מדלין. אנחנו רחוקים מזה עכשיו. אילו היה זה חטא אז — שקר ממושך — הרי כבר היינו אבודים. חזרנו על כך פעמים רבות כלי-כך עד שאין הדבר גישוש באפילה אלא הכרה בפני החטא — אם חטא הוא. עכשיו אני יודע שלא היה בזה שום חטא. רק ההסתרה היתה חטא. אין זה יכול להיות חטא בעיני אלוהים. רק בעיני הכנסיה. אבל גם לא בעיני הכנסיה, בעצם. רק חוק אווילי הוא שאסור לכוהנים לשאת להם נשים. אני ערכתי לנו קידושים, אשתי את בעיני האלוהים. אבל חטאתי בכך שהאמנתי כי אכן חטא הוא כאשר ערכתי את הקידושים, כאשר קידשתי אותך לאשה. עכשיו אינני מאמין שהיה חטא בדבר. אבל כשטענתי אז שאנחנו חפים מפשע — אז שיקרתי. לא האמנתי שאנחנו חפים מפשע. האמנתי שאנחנו אבודים. את שומעת את הוידוי שלי? את תופסת מה שאני אומר, אהובה שלי?"

לחשה הן רפה, ולא יכול היה לתפוס אם אדישות היא לה או חוסר-הלב.

"שיקרתי מפני שפחדתי", לחש אל תוך החשיכה. "והפחד נתן בי אומץ להכות לכל רוח, להתקיף את משנאי ולהכניעם. הפחד נתן בי אומץ ללכת בראש נטוי. חייב הייתי לבחור בין כניעה מתוך בושה לבין כיבוש מתוך גאווה. רחשתי בוז לכל, חוץ מאשר לי ולך. יכולתי להיות נעים ויפה-הליכות ולנצח דווקא בכך. עכשיו הכל אחר".

"דבר עוד על כך", לחשה.

היא רוצה להפוך בדבר, היררה, אין לנו דרך אחרת.

"את חמה ונעימה", לחש. "אני מנסק אותך, אהובה שלי".

שכבה דוממה כקודם כאשר לחץ את מצחה ואת לחייה בשפתיו. שפתיה לא נענו. "עודך אהבת אותי?" לחש, אף שידע. פיו גהר על פיה. שמע את קול נחרתו של דניאל דרוואן. שמע צעדים חולפים.

"כן", לחשה, אבל שפתיה לא נענו לשפתיו. ישותה רחקה ממנו.

"עכשיו כבר אינני מפחד", לחש בחשיכה, והם שבו לשכב כתף אל כתף. "אני יודע שאנו לצדו של אלוהים. הוא אינו מרשיע אותנו על מעשינו. אין בי עוד כל פחד.

אבל מפיו שנעלם הפחד נעלמה גם הגאווה, נעלם גם הכוח. אני יכול להגן על עצמי בכך שלא אסוג ולא אוותר, אהיה שקט ואצפה ואשכנע את עצמי שיש בי אומץ לחכות, לחכות ולצפות. אבל בהתקפה לא אגן על עצמי. אם אומר: אלוהים אתי ואברח — נמצא שאני מכחש בו”.

חיכה, אבל היא לא ענתה מאומה. הרים את ראשה, ערפה נשען על זרועו. “הביני את הווידוי שלי, אהובה שלי”, אמר וקיפל זרועו, קירב את ראשה אל ראשו, הסמיך לחיו אל שערה. “אני מקווה. אינני יודע מה יקרה לי, אבל אני מקווה. שוב אני משקר על הפחד. יש בי פחד, אבל אני עוצם את עיני כדי לא לראותו”.

לא ענתה. בקצות אצבעותיו מישש את עפעפי עיניה, הם היו סגורים. התפרקד לאחוריו, דומה היה עליו שהוא צולל עמוק, למטה, הרחק הרחק ממנה, אף-על-פי שחש כל הזמן את ערפה על זרועו. ביקש לחוש את גופו שלו, את אבריו, בלי שיגע בהם. חש תאוה בשיפולי בטנו, זיע של תאוה אבל לא כוח של תאוה. “חייב אני להתוודות בטרם אבוא אליך”, לחש. “את מוכרחה עוד להקשיב, את מוכרחה לדעת”.

“אהובי”, לחשה, “אינני רוצה לדעת הכל”.

“נשים באו אלי”, אמר, עם שהוא פונה לעבר גופה. “רעבתי להן, לריחן, לתנועותיהן. הייתי תלמיד מוכשר כל-כך אצל הכוהנים בבורדו מפני שנפשי יצאה לנשים. באתי הנה אכול רעב. הנשים בעיר הזאת הושיטו לי ידן ומשכונני אליהן. לא רציתי בזאת. רציתי למשוך אותן אלי. ביקשתי חמימות ומצאתיה. אהובה שלי, נשארתי אצלך, אבל לפני כן —”

ציפו זה לזו בחשיכה.

“אינני רוצה לדעת הכל”, לחשה.

“מה הן אומרות עכשיו”, אמר. “הן אומרות שהתאוו תאוה עזה כאשר אך ראו אותי. כן. היתה זו תאוותי שלי והן נתקלו בה. רבות שאיני זוכר את פניהן, שמעולם לא נגעתי בהן ושמעולם לא השתוקקו להיתקל בתאוותי — נתקלות עכשיו בתאוותי אליך, המצויה בפני, בכל גופי. מה הן אומרות עכשיו? האחת אומרת: כאשר נתתי לה את הברכה הקדושה נעצתי בה עיניים חודרות כל-כך עד שפתע חשה תאוה עזה אלי והחלה לרעוד בכל גופה. השניה חשה אותו דבר כאשר נטלתי את ידה. השלישית טוענת שפאשר הסתכלתי בה נעשתה כמשותקת, הלכה אחרי לכנסיה ושכבה תחתי לפני המזבח”.

“אל תוסיף לדבר על כך”, לחשה. “אינני רוצה לשמוע עוד”.

“אהובה שלי”, לחש. “לא נגעתי אף באחת מהן. אינני זוכר אותן. אלו שנגעתי בהן ואלו שאני זוכר אותן — שותקות. אלו שקרבתי אליהן קירבה-למחצה שונאת אותי על שלא קרבתי אליהן תומם”.

לחשה ואמרה:

“יש בכ שנאה לנשים”.

"לא", אמר בלי קול, "אלא שאני רציתי לבחור. לא נתתי עצמי לבחירה מאותה שעה שבגרתי וראיתי מה היא אשה".

"כן, יש בכך שנאה לנשים", לחשה.

"אולי היתה בכך שנאה לנשים", אמר. "אבל את מוכרחה להקשיב לי. התאוה הקיפה אותי סביב-סביב. רצו שאהיה כוהן-מוודה לנזירות האורסוליניות ולנערות צעירות. אני רציתי. טענתי פעם בפניך שלא רציתי. אבל רציתי".

"רצית שתהיינה לך יותר בתולות, אורבין", אמרה בהרמת קול.

"אינני יודע", לחש בחשיכה. "אולי רציתי לנסות את עצמי: אל תגע. אולי אני משקר כשאני אומר דברים אלה. אינני יודע. אולי רציתי בפיתויים עזים יותר ויותר — כדי שאוכל לעמוד כנגדם. אינני יודע. אולי —"

גישש אחר שפתייה, היא הסבה ראשה הצדה. מדוע עשית זאת? היררה. מדוע עשית זאת אף-על-פי שאת אוהבת אותי? מדוע אינני יודע עליך יותר ממה שאני יודע? שוכבים היו בשקט. אסף ידו מגופה.

"דבר", אמרה בלא קול בחלל החדר החשוך.

"זה הוא וידוי, מדלין. חשפתי עצמי בפניך ככל שיכולתי. אולי רציתי להיות כוהן-מוודה שלהן כדי להימצא בקירבתן, כדי שתפתינה אותי, כדי שארגיש תאוה כתאוה זו שתמיד תמיד אחוש אליך, תמיד —"

שהה.

"אילו נשארתי כוהן-מוודה שלהן אולי יכולתי להציל הכל", לאט. "אני חושב שהייתי מציל אותן מן הדימונים".

שהה.

"אינך צריכה לבכות", אמר על אזנה. "זהו וידוי, את הכוהנת-המוודה שלי, אוהבה שלי. אני מוכרח להשתמש במלים גסות כדי שתביני מה מתרחש שם עכשיו אצל אותן אחוזות-דיבוק".

"אני יודעת זאת", אמרה. "אבל אתה מוותר ונכנע עכשיו, אתה מסתתר מפני עצמך. אתה מאמין שיכולת להציל אותן. אולי אתה משקר לעצמך".

"אוהובה שלי", לחש, "הקשיבי לי. לחשו באזני שאותה נזירה הקרויה האחות קליר נמצאה שוכבת על רצפת התא שלה, מחפכת בצלב בין רגליה וקוראת בשמי".

חיפה.

"סיימת?" לחשה.

"לא", אמר בחשיכה באפס-קול. "כאשר שמעתי זאת הרגשתי מעין סיפוק וקורת-רוח".

חיפה.

דוממת היתה.

"כוח חדש", לחשה.

דממה. אבל עם שדיבר ואחר שהשתתק חש שהיא בוכה. העביר שפתיו על עפעפיה ותר אחר הדמעות מתחת לריסיה, אבל לא מצאן.

"אהובה שלי", לחש, "הכל הלף-עבר עכשיו. נתפתיתי להרגיש כך. היתה זו הרגשת הכוח הצומחת בשעה שאדם מאבד את כוחו: כשנעשה אדם שנוא, מיד כשמתחיל אדם לפחד להיות שנוא. עכשיו עבר הכל. פחד היה זה. שוב אינני מפחד, לא הרבה. נראה לי ששוב אינני מפחד. בעיניהם אני אבוד, אני שנוא מפני שאני אבוד ואני מוצל מפני שאני שנוא. כן, מוצל מפני שאני שנוא: הדבר נופח בי כוח, וכאשר אני מרגיש בו שוב אינני מפחד. בכי. בכי. אני לצדו של אלוהים מפני שאני מתוודה לפניך".

דממה. הוא חיכה.

"אני מקבלת את הווידי שלך", לחשה. "אני קולטת אותו אל תוכי". הסבה את פניה לעברו. חיכה. גופה בא אחרי פניה, חש בנשימתה, במשב חמים, ריחני. ריח נעים של אשה ריחף על עפעפיו, על לחיו. הוא חיכה.

"אם כן, אינך רוצה לברוח?" לחשה.

"לא".

"ואתה רוצה שאשאך".

"לא, לא כן", אמר כשפיו מול פיה. "אני רוצה שתסעי רחוק, שתינצלי. אחרי-כן את יכולה לחזור הנה. אם לא אהיה בין החיים תוכלי לבוא אל ידידיך הנה. ואז תהיי קרובה אל מה שהייתי אני. קרובה אל מה שהיה שלי ושלך, שהיה שלנו. אבל עכשיו אני רוצה שתסעי רחוק. עם שחר. דאגתי לסדר הכל. אל תתמהמהי עוד".

"אם כן, זוהי פרידה, אורבין?"

"אינני יודע, אשתי", לחש על עיניה. "אולי אנצח. ואז לא יהיה דבר".

"בעלי", אמרה.

שינתה את תנוחת גופה, נסבה לעברו, ידה הושטה אל גופו. אמן היה בתנועותיה. ציפיה היתה באמונה.

"אתה רוצה לדבר אתי עוד על כך עכשיו?" לחשה. "אהוב שלי, בעל שלי, אתה רוצה לדבר עוד עכשיו?"

"פעמיים הנהירוני", לחש. "בתחילה בידי מיני, אחרי-כך באה פקודה ממפקד המשטרה בשינון. לוברדמון נמצא עכשיו בשינון".

חיכה.

"אין הם יכולים להרע לנו", לחשה. "לעולם לא יוכלו להרע לנו עד כדי כך שאהב-תנו תיעשה חסרת-שחר, שנישואינו יהיו כלא-היו. אתה מאמין שיוכלו?"

"לא".

ידה זעה לקראתו. היא באה לקראתו מלאת-בטחון, רכה ורוחשת אמן. הוא נגע בשדיה וחש שאברו מתמלא תאוה קשה. היא נגעה בו, שכבה ישר, הובילה אותו כשבא ושכב עליה. בתוך השלוח, בתוך הדממה העמוקה, חשה שהוא בא אליה, והיא פתחה עצמה בפניו, נגעה בו, הנחתה אותו, הוא בא.

(משוודית: איתמר אבן-זהר)

ארתור לונדקויסט : הקריאטידה

הוא הקרטידה
שנאסרה בנדודיה
אלון גדל בתוך גופו
ונאב מת בכטנו, מת ומכונן
צתון קרוצ בין שניו.
צל זרועותיו זרי יונים
שזורים קוצי האסק וצלומי-הפרקים.
ציניו הנבובות רואות קלבים כמו קמות
וסגנונות מתוות צלבי שלגן לנכח הקריצ.
הפית נע כמצרחת כוכבים
בהמחץ דמעה בין צפצפי צינים
דלתות ברום נפרצות והשטיחים גלולים
שטיחים שנארגו ממבטים גנובים ומלטיפות בסתר
משצר אשה ארץ כמו חיים ומפסיעות יום-יום.
צתה אפשר לראות כף רגל צירמה :
אפס קצהו של פסל האדם.
לפני הגוגיות מפלת שלגי-זקב
ועורב מדבר סי בחנה השלד.
אכל הפית מתמוטט בתוך קשקוש מראות
במצרבלת תמונות שהתאינו כמו הסטוריה.
איך אמצא צצמי בתוך ההריסות !
נוף וילונות תלוי כמו סחבות
ארץ הניצוצות רפים, יבשים, נטולי ריח אש.
סירנת הכוכבים הומה בעור-הנדג המקשקש שלה
הכל מואץ, כבשפה שמקורבים
למפל-מים:
דבורים סמוקות הומות על חוסי חזית הפית
תכיים מפטפטים על אשפת האגדות
ארץ המוכן נמלט מתוך מקוריהם
המקורים הקוצצים צלים
כבשר אדם נטחן בגלגלי-שנים.
צתה מבין אני :
הקרטידה קרצה את בשרה
ושבה לנדודיה.

(משודית: איתמר אבן-זהר)

משה אפרת : עיראק של קאסם

"הצבא חיסל היום את משטרו של אויב העם, עבד אל-כרים קאסם, משטר אשר פילג את העם, ביטל את הערביות התחיקתיות, דיכא את האזרחים, תקע סכין בגבן של תנועות-השיחרור הערביות ומנע את קידומו של העם העיראקי. "מהפכתנו נתמכת על-ידי כל הכוחות העממיים ושתי מטרותיה הן: הגשמת האחדות הלאומית ושיתוף העם בשלטון.

"אשריכם, בני-העם, על נצחונכם, והידד ליחידות צבאנו האמיץ שהיה לו הכבוד לשים קץ למשטרו של פושע ועריץ זה. הידד לבני-העם הנאבקים שקראו תגר על משטר הפושע הטוריסט, חיסלוהו והרגוהו".

במלים ספורות אלו נסתכמה ההודעה הראשונה ששידר ראדיו-בגדאד ב־8 בפברואר ש.ז. אשר באה לבשר על ההפיכה הצבאית — התשיעית במנין בעיראק מאז 1936 — שחיסלה את משטרו של הגנרל קאסם, שעמד על פנו משך כ־55 חודש.

מהי ההתפתחות המדינית, החברתית והכלכלית שהביאה לנפילתו של ה"זעים", שעמד בראש ההפיכה הצבאית מן ה־14 ביולי 1958, שחיסלה את המשטר המלוכני ופתחה דף ראשון בתולדות הרפובליקה העיראקית? כיצד קרה הדבר שבארבע-וחצי שנים של שלטון ביזבו שליט עיראקי זה את התמיכה הציבורית הרחבה שזכה לה בראשית צעדיו המהפכניים ונשאר לבסוף "בודד ומבודד" מאחרי חומותיו של משרד-ההגנה בבגדאד, הצמוד לחוף החידקל? מה היה התוכן הפוליטי והאופי החברתי של משטרה-ההפיכה בתקופת שליטתו?

התרכזות בתיאור קווי-האופי של "המנהיג היחיד" אינה יכולה אלא לעקם את התמונה ולסלף את האמת. ראוי, אם כן, לסקור את הרקע למאורעות האחרונים ב"ארץ-הנהריים" ולהעיף מבט לאחור גם על השלבים העיקריים בהתפתחות התנועה הלאומית בעיראק.

חיפוש הזהות

אמנם קיימים הייחוד העיראקי, העקשנות הכורדית, הבעיה של "קיום-צוות" בין מיעוטים אֶתניים שונים, הפילוגים הדתיים — בין מוסלמים ולא-מוסלמים, וגם בין כת השיעים לכת הסונים; קיימות גם המסורת של אלימות, המאפיינת את החיים הפוליטיים בעיראק, היריבות עם מצרים וכו'. אולם העיקר, בעיראק כבשאר מדינות קולוניאליות-לשעבר, מתקפל בשאלה הלאומית, כלומר בבעיית המאבק לשיחרור לאומי שמטרתו להבטיח את הכיבוש-לעומק של אוצרות הטבע, הריבונות המדינית, את פינוי הצבאות הזרים משטח המדינה, התחייה התרבותית העצמאית — שבצירופם הם התנאים המוקדמים וההכרחיים ל"כיבוש מחדש של הזהות הלאומית", כהגדרתו של הסוציולוג המצרי, אנוור עבד אל-מאלפ.

למחרת מלחמת-העולם הראשונה, בהתמוטט הקיסרות העותומאנית, חולק המזרח-התיכון לאזורי-השפעה בין צרפת לבריטניה-הגדולה. ב־3 במאי 1920 הוכרז על

המנדט הבריטי בעיראק, ולאחר־מכן, ב־23 באוגוסט 1921, הושיבו הבריטים את האמיר ההאשמי פייצל על כס המלכות העיראקית, שעת־הזו הוקמה. כשלוש שנים לאחר־מכן אושר החוזה האנגלו־עיראקי, שהעניק לנציב העליון הבריטי סמכויות רחבות בענייני פנים וחוץ כאחד. אישור ההסכם ליבה את ההתנגדות שפשטה על פני כל המדינה, להוציא את המיעוט הפרודי. התנגדות זו דוכאה באכזריות וביד־ברזל בכוח יותר מ־30,000 מחיילי בריטניה. עם זאת נאלץ השלטון המנדטורי להסכים להכנסת תיקונים מספר בנוסח המקורי של ההסכם, שהחשובים בהם סופקו ומצאו את ביטויים בנוסח חדש של הסכם שנחתם בסוף יוני 1930.

שלטונו של המלך גאזי, בשנים 9—1933, עמד בסימן התעצמותו של הצבא כגורם מדיני: הפצצת בגדאד על־ידי הגנרל באפר צדקי (אוקטובר 1936), הפיכה בראשותו של הגנרל נורי אל־סעיד (דצמבר 1938), שדיכאה שתי מרידות־נפל (מרס 1939 ופברואר 1940).

המאבק נגד הכובש הזר ונגד הארמון גובר והולך בתקופת מלחמת־העולם השנייה; בא המרד של רשיד עלי אל־כילאני, שנתמך על־ידי הצבא ויותר מכך על־ידי הציבור, העוין את הבריטים והפוזל לעבר כוחות ה"ציר" מרבי ההבטחות. המלך פייצל השני (1958—1959) נכנע ומוסר את ראשות הממשלה לאל־כילאני. ביזמת השגריר הבריטי מתחוללת "הפיכת־נגד" ולכס־המלכות מוחזר האמיר עבד אל־איליה, כיוֹר־העצר.

מאוקטובר 1941 ועד ל־14 ביולי 1958 שולט בעיראק למעשה נורי אל־סעיד, להוציא תקופות קצרות של "התנזרות" מן השררה. המזרח התיכון כמרקחה, המערב מעוניין להקים גוש מדיני־צבאי הקשור לברית צפון־האטלנטית. נורי אל־סעיד נרתם לפעולה במקביל לעמיתו המצרי אסמאעיל צדקי פחה, יו"ר "הסתדרות התע־שינים המצריים".

שיחות צדקי—בוזין נועדו להביא לחתימת חוזה אנגלו־מצרי שאליו היתה עיראק צריכה להצטרף לאחר־מכן. אולם מאבק התנועה הלאומית המצרית החריף והלך, בייחוד הודות למערכה שניהלה מפלגת ה"ופד" בתמיכתם של הכוחות המתקדמים השונים שהיו קיימים בשעתו במצרים. בשנת 1951 מבטלת הממשלה המצרית את החוזה האנגלו־מצרי ולאחר־מכן מתחילים ה"פ'דאיון" בפעולות טרור נגד הבסיס הבריטי שליט תעלת־סואץ. בינואר 1952 העלו הלאומנים המצריים באש בניינים מרכזיים בקאהיר. חצי שנה אחרי־כן פורצת ההפיכה הצבאית בקאהיר ו"הקצינים החפשיים" תופסים את השלטון ומסלקים את המלך פ'ארוק מאדמת ארץ־היאור.

בשנים 4—1952 עולה וגואה גל הלאומיות הערבית גם בבגדאד. החוזה העיראקי־התורכי (פברואר 1955) מקבל משנה־תוקף עם שמצטרפת אליו בריטניה, ובכך הונח הגרעין ל"ברית בגדאד", שצריכה היתה לכלול את עיראק, תורכיה, בריטניה, פאקיסתן ואיראן.

נוכח אמצעי־הדיכוי החריפים שנקט נורי אל־סעיד, התאחדו המפלגות הפוליטיות בעיראק במאבק נגדו והקימו את "חזית האחדות הלאומית" (ג'בהת אל־אתיחאד

אל-וטניה). אין ספק כי הקמת חזית זו נתאפשרה הודות לברית המדינית שנחתמה בשנת 1951 בין מפלגת "אסתקלאל", תנועת השלום והאגף השמאלי של "המפלגה הלאומית-הדמוקראטית" בראשותו של כאמל אל-קאזנג'י.

בשלב הראשון נערך "קונגרס" לגיבוש הברית בין הכוחות הפוליטיים השונים ולהצגת תכנית אלטרנטיבית לזו של המשטר המלוכני. בשלב השני, לעומת זאת, החלו להפעיל את ההמונים העיראקיים לפי ה"שיטה" הקומוניסטית (המפלגה הקומוניסטית בעיראק נוסדה למעשה כבר בשנת 1934 והיתה בעלת נסיון רב בארגון מחתרתי ובהפעלת המונים).

מכאן אפוא שהפיכת ה-14 ביולי 1958 אינה רק תוצאה של פעולה צבאית אלא גם פרי של מאבק ממושך שניהלו כוחות פוליטיים שונים לחיסול המשטר המלוכני, שהיה שנוא על כל שכבות העם, לרבות המיעוטים האתניים. מעניין לציין כי תכנית הפעולה המדינית-החברתית של משטרה-הפיכה לאחר תפיסת השלטון היתה העתק מדויק כמעט למצע של "מפלגת הרפורמה הלאומית" (ח'זב אל-אצלאח אל-וטני), שהיתה כעין חזית עממית והוקמה בסוף 1936 על-ידי הכוחות הפרוגרסיביים השונים שהיו עדיין בראשית התארגנותם.

"עיראק — סי, נאצר — נו"

בתולדותיה של הפיכת יולי 1958 בעיראק יש להבחין בשתי תקופות עיקריות: לפני ואחרי ה-16 בפברואר 1960, היום בו הכניס קאסם בפעם הרביעית שינויים בממשלה העיראקית והדיח את השר השמאלי אבראהים קובה. התקופה הראשונה נמשכה כשנה וחצי והתאפיינה ב"גיוס כללי" של הכוחות הפוליטיים לשם הדיפת הנאצרות. הצבא נגזע במידת-מה ממדיניותו זו של הגנרל קאסם, והאזרחים חסידי נאצר הוגלו אל מחוץ לגבולות המדינה. הרפורמה האגרארית, ובמקביל לכך — הגברת כוחם של האיגודים המקצועיים, שימשו ציר מרכזי בפעילותו של המשטר. המשטר העיראקי לבש צביון קובאני במידה גוברת והולכת והעלה על נס את ברית המגל והרובה. בכפרים מרדו האריסים ו"המיליציה העממית" פיקחה על הערים. אין ספק כי בתקופה זו בלטה דמותו של "הקולונל האדום" פ'אדל עבאס אל-מהדאוי, נשיא "בית-המשפט הצבאי המיוחד".

מחנה חסידי האיחוד התלכד סביב רשיד עלי אל-פילאני, אנשי מפלגת ה"בעת" והקולונל עבד אל-סלאם עארף, חברו-לקשר של הגנרל קאסם ונשיאה של עיראק בעת כתיבת הדברים האלה — שלא להזכיר חלק לא קטן מהצבא. שראה בעין יפה את רעיון הפדרציה עם קע"ם. כנגד "תנועה" זו לא היסס קאסם להפעיל את ההמונים, מתוך הנחה שרצוי לכרות ברית אפילו עם השטן בתנאי שיהיה נגד נאצר. ולכן הושיט קאסם ידו לקומוניסטים בעיראק, שלא להזכיר גורמים פוליטיים שדגלו בעצמאותה של עיראק.

הדראמה התחוללה שנה תמימה, שבה עלו, גאו ודוכאו שלושה קשרים: הקשר של מפלגת ה"בעת" בשליש האחרון של 1958, מרד מצוול, וההתנקשות בקאסם

ברחוב־רשיד, אשר כמעט והצליחה לחסל פִּיזית את ה"זעים". במקביל לכך הוכנסו שלש פעמים שינויים בממשלה, שהגדילו את משקלם של חוגי השמאל ובייחוד את השפעתם של הקומוניסטים — משחק פוליטי קלאסי כמעט, בו התחלפו הדמויות לפי סדר "טבעי", נתון מראש כביכול.

בעלות המסך "האח עארף" הוא סגן־ראש־הממשלה, שר־הפנים וסגן־מפקד הכוחות המזוינים, אולם כעבור חדשיים, ב־13 בספטמבר 1958, בא צו הנוטל מעארף את תפקידו כסגן־מפקד הצבא, וב־30 בספטמבר מבטל קאסם את כל סמכויותיו ותפקידיו הפוליטיים וממנה אותו שגריר בבון. שבועיים לאחר־מכן מלווה אותו קאסם אישית לשדה־התעופה בבגדאד, ממנו ממריא ה"שגריר" למקום כהונתו. אולם עארף אינו משלים עם גלות זו וחוזר במפתיע לבגדאד בראשית נובמבר. מיד הוא נעצר ונכלא, ובשלב מאוחר יותר הוא נשפט בדלתיים סגורות. בתוך כך מנהל קאסם מאבק חריף נגד תומכי האיחוד, שבמרכזם עומדת מפלגת ה"בעת". סולקו שני השרים הפרו־מצריים, ובהמשך נובמבר הוקמה חזית לאומית שהקיפה את כל החוגים הפוליטיים, להוציא את ה"בעת" ואת הלאומנים תומכי האיחוד, שבמרכזם ניצב רשיד עלי אל־כילאני ואחיינו, ששימש סגן־מנהל בנק בבגדאד והעביר סכומי־כסף לידי הקושרים; הללו הצליחו, כנראה, להשיג את תמיכתן של יחידות מסוימות מן הצבא העיראקי.

מרד שוואף — ותוצאותיו

אולם קשר זה, שנקפד באיבו, לא היה אלא כעין הקדמה ל"פיאניסימו", לאשר נתרקם מתחת לפני השטח בצבא. הקצינים הקושרים בחרו בחודש מרס 1959 כמועד מתאים לפרוענויות שלקראת ההכרעה הסופית, וקבעו את העיר מוצול שבצפון כמרכז לפעולתם. עיר זו, הסמוכה לגבול הסורי, מחוברת במסילת־ברזל עם "החבל הצפוני" של האיחוד המצרי־הסורי, וכן גם היתה מקום מושבם של בעלי האחוזות הגדולות שהיתה להם שליטה על שבטי־שמאר.

חוק הרפורמה האגרארית, שפורסם ב־30 בספטמבר 1958, הדאיג את בעלי־האחוזות של איזור זה והמריצם לאחוז בנשק. נאצר עודד קשת חברתית־פוליטית זו והזרים נשק לתומכיה מעבר לגבול הסורי הקרוב; הוא גם נמצא "במקרה" בסוריה בעת פרוץ המרד ב־8 במרס, בראשותו של הגנרל עבד אל־והאב שוואף.

קאסם מפעיל מיד שני כוחות לדיכוי המרד — את הצבא ואת הרחוב. בעזרת חיל־האוויר הוא מצליח לפזר ולפצפץ את הפרשים מבני שבטי־שמאר — שנרדפו גם על־ידי כוחות של בלתי־סדירים כורדיים, שהתנקמו בפִּיאודלים ובאויביהם המסורתיים מבני השבטים האלה. ראוי לציין כי חמתם של הכורדים בערה שבעתיים לאחר רצח כמאל קאונג'י (עורך־דין נוצרי נודע, שתירגם לערבית את כתבי רוסי ומארקס), לשעבר חבר במפקדת המרד של מוצטפא ברזאני — דבר שהוסיף שמן למדורה, החמיר שבעתיים את אכזריותם והרחיב את היקף הטבח שנערך בעקבות המרד הזה של שוואף.

אותה עת נחתם במוסקבה, ב־15 במרס, הסכם על סיוע כלכלי סובייטי לעיראק בסכום של 550 מיליון רובל. עקב זאת הודקו היחסים הכלכליים והטכניים עם הגוש הקומוניסטי, דבר שמצא ביטויו גם בהקמת אגודות ידידות עם ארצות "הגוש" והפצת ספרות סובייטית וסינית בחנויות הספרים בעריה החשובות של עיראק.

בחזית הכלכלית-החברתית הוגבר קצב ביצועו של חוק הרפורמה האגרארית, שהכניס גם שינויים חשובים בתנאי חכירת האדמות לטובת הפלאחים וקבע את הצורך בהקמת קואופרטיבים חקלאיים. ברור כי חוק זה סייע מאד בבלימת ההגירה מן הכפר לעיר. ארגוני הפלאחים הופרו רשמית וערכו את ועידתם הראשונה בבגדאד ב־15 באפריל. במקביל לכך הגיעו האיגודים המקצועיים להישגים ארגוניים ניכרים והקיפו יותר מ־275,000 חבר. לראשונה בעיראק חגגו העובדים את יום־העבודה־הבינלאומי, ה־1 במאי. קאסם השתתף אישית בקבלת־פנים שערכו לו אותו יום מנהיגי האיגודים המקצועיים. כמו כן היתה משמעות מיוחדת לעצם כינוסה של הוועידה הבינלאומית של תנועת־השלום בבגדאד (16–14 באפריל 1959), שבה נשא קאסם את נאום־הפתיחה.

בנוסף לכך היתה מורגשת ברחוב השפעתו של "המשמר העממי", שהוקם למחרת ההפיכה של ה־14 ביולי ואשר הקיף כ־40,000 איש שקיבלו אימון צבאי ונשק. על ה"משמר" הוטל בשעתו לפקח על תנועת התושבים והוא הורשה לערוך חיפושים במכוניות וכדומה, דבר שהקנה לו שליטה לא מעטה על הנעשה. בעיני השלטונות הוא היה "צבא פוליטי" העשוי בשעת הצורך לפעול נגד הצבא עצמו, שממנו בעיקר חשש ה"זעים".

אולם על אף כל האמור לא חדל קאסם מהיות מעוניין בקבלת תמיכה משני הגושים כאחד. באביב 1959 הכריז השליט העיראקי כי "עיראק מעוניינת להדק את קשריה עם המדינות הקומוניסטיות ואף להרחיבם. אך נוסף לזאת אנו רוחשים ידידות גם למעצמות המערב המעוניינות בידידות כנה ולויאלית". כך הודקו היחסים עם גרמניה המערבית ונשלחו משתלמים עיראקיים רבים לארה"ב.

בפעם השלישית, ב־13 ביולי 1959, הוכנסו שינויים בממשלה שהבליטו את דחיקת רגליהם של חסידי נאצר והגבירו את האופי ה"עממי" של המשטר. עמדות־המפתח היו בידי שרים לאומיים, רדיקליים בהשקפתם, שלא רחשו כל אהדה ללונדון, אף כי ראו את הצורך בשיתוף־פעולה אתה.

ההפיכה היתה פרגמאטית, פועל־יוצא מתנאיה המיוחדים של עיראק; היו לה עקרונות, אך לא אידיאולוגיה מגובשת. בהיות גורלה תלוי, מצד אחד, בגורמים חיצוניים רבים, ומצד שני — בעצם גיוונו של "נופה האנושי", לא יכלה לגבש לה אידיאולוגיה מוצקה. כורח־חיים היה לה אפוא לשמור על העצמאות העיראקית ועל אִפיה ההמוני. הביטוי הבולט ביותר לפרגמאטיזם זה טמון בהתפתחות המפלגות הפוליטיות, שלהלכה היו בלתי־חוקיות אך למעשה קיימות היו.

קאסם חשש אמנם מהתרת חופש ההתארגנות המפלגתית, צעד נושא סכנה למשטר

שהיה עדיין, לדעתו, בתקופת-מעבר. "יבוא יום שבו אזמינכם בעצמי להקים מפלגות, שבו אעודד אתכם לכך", הצהיר קאסם במחצית מאי 1959 בכנס של התאחדות בעלי-התעשייה.

חזית מאוחדת

למעשה הסכים ה"זעים", ביוני 1959, להקמת חזית לאומית מאוחדת, שחזרה על עיקרי תכניתו של המשטר. במסגרת זו נכללו שלש מפלגות: המפלגה הלאומית הדמוקרטית, המפלגה הקומוניסטית, והמפלגה הכורדית הדמוקרטית. אולם "ירח-הדבש" עם הקומוניסטים לא ארך. בחגיגות יום-השנה הראשון להפיכה — ביולי 1959 — ערך המון כורדי, שהוסת על-ידי קומוניסטים, טבח במיעוט התורכמני בעיר פרפוך. אף כי מיעוט זה, המונה יותר משמונים-אלף איש, סייע למרד שוואף, הגה עצם המאורעות בכרפוך הדליקו "אור אדום", כעין אות-אזהרה לקשיים אפשריים בעתיד שיגרמו הקומוניסטים, החותרים להגביר את השפעתם ואף להכניס שרים מחבריהם לממשלה.

כתגובה על הוצאתם-להורג של מספר לאומנים, מחסידי המשטר הישן ומתומכי האיחוד עם מצרים, נורה קאסם ונפצע בכתפו בכדורי מתנקשים לאומנים בראשית אוקטובר 1959. בעקבות זאת חידש "הקולונל האדום" את ישיבות "בית-המשפט הצבאי המיוחד", שבו הוקיע את מעשיהם של המתנקשים, הצביע על חתרנותו של נאצר, על כניעת הכוחות המצריים בסיני, וכדומה. אין ספק כי מסע-התעמולה המרוכז הצליח להגביר את הפופולאריות של "המנהיג היחיד" ובדיעבד חתם את השלב הראשון של ההפיכה, שהצטיין באלימותו הרבה.

ב-1 בינואר 1960 פורסם החוק שהתיר את ההתארגנות המפלגתית וסיפק לכאורה את דרישתם של המנהיגים הפוליטיים. עם זאת כלל החוק סעיפים שהגבילו במידה ניכרת את "חופש ההתארגנות". על עובדי-מדינה, שופטים, אנשי-צבא וסטודנטים נאסר להצטרף למפלגות. נוסף לכך איפשר המשטר את התארגנותן של שלש מפלגות בלבד: המפלגה הלאומית הדמוקרטית, המפלגה הכורדית הדמוקרטית, והמפלגה הקומוניסטית העצמאית, יצירת-כפיו של המשטר בהנהגת ידידו של קאסם, דהוד סאיג. (במאמר מוסגר יצוין כי לא הורשתה פעילותה של המפלגה הקומוניסטית האורתודוקסית, "אתיחאד אל-שעב").

בעקבות מאורעות פרפוך, שהקומוניסטים יזמום, החל המשטר לנקוט אמצעים נגד פעילותה של מפלגה זו כדי להוציא את הרוח ממפרשיה. באוקטובר 1959 נאסרה הופעתו של עתון המפלגה ומנהיגיה נרדפו על-ידי השלטונות. המאמרים החריפים שהופיעו בעתון "פראבדה" הסובייטי לא הרתיעו את ה"זעים"; יתר על-כן, בית-דין צבאי דן למיתה יותר מ-30 אזרחים שסייעו בשעתו לדיכוי מרד שוואף אך השתתפו בטבח שנערך בכרפוך.

הרחקתו של איבראהים קובה, השר השמאלי האחרון בממשלת קאסם, ב-16 בפברואר 1960, לא היתה אפוא צעד פתאומי. הרקע לכך הוכן כבר חדשים אחדים

קודם. עם זאת אין ספק כי הוצאת "אחרון המוהיקאנים" של השמאל מן הממשלה לא היתה אלא צעד ראשון בהחמרת יחסו של המשטר אל המפלגה הקומוניסטית. המשטר הרפובליקאי עצמו החל לנקוט צעדים דומים לאלה שאיפיינו את משטרו של נורי אל-סעיד. כך, למשל, נאסרה מכירתן של מכונות-כתיבה ללא אישור ממשלתי, והסוחרים חויבו להמציא למשטרה פרטים על רוכשי מכונות אלו מאז הפיכת ה-14 ביולי 1958!

דחיקת רגליהם של הקומוניסטים הוגברה בראשית 1961: משרד-הפנים הביא לסגירת "הארגונים העממיים" הרבים מיסודם של הקומוניסטים, ופעילי המפלגה שניסו להקים תאים חדשים הושמו בפלא. בשלב מאוחר יותר, בראשית מאי 1961, נסגרו משרדיה של "תנועת-השלום" וסולקו מן הממשלה אחרוני השרים השייכים למפלגה הלאומית הדמוקרטית.

מטרת מדיניותו זו של קאסם היתה "למחות" את הכתם הקומוניסטי ולהחזיר את עיראק לפעילותה בזירה הבינערבית, אך ללא גלישה לזרועות הימין המסורתית. במקביל לאיסור שהוטל על המפלגה הקומוניסטית, "אתיחאד אל-שעב", נאסרה אפוא גם פעילותה של המפלגה המוסלמית ונסגר בטאונה "אל-ת'ורה".

"בלי פוליטיקה"

קאסם הצליח לכאורה להשתחרר מן השמאל והימין כאחד. ממשלתו היתה נטולה כל צבע פוליטי, כפי שהתבטא הדבר באימרתו: "ממשלה שאינה עוסקת בפוליטיקה". המשטר נעשה פרגמאטי במהותו, בהנהגת גנרל ששוב לא מילא תפקיד צבאי, ושריו היו רק עושי-דברו של ה"זעים". בהיעדר בסיס אידיאולוגי, ואולי גם כתחליף נוח לכך, הושם הדגש בפולחן האישיות של ראש-המדינה: "המנהיג היחיד", "המנהיג ללא דופי", "המנהיג האהוב", וכיו"ב. עם זאת חשוב להעיר כי הרחקת הקיצוניים מכל המחנות הפוליטיים, ובמיוחד הקומוניסטים, מעמדות-המפתח הכול-טות לא מנעה את קאסם מלהשאירם ב"רזרבה", ואף היו כאלה בין מקורביו. החל משנת 1960, וביתר-הטעמה ב-1961, עברה נקודת-הכובד למעשה ממדיניות-הפנים למדיניות-החוץ. בעוד שמבפנים הושם הדגש בצד הסוציאלי, הכלכלי והתרבותי יותר מאשר בצד הפוליטי, הונח דווקא ביצועה של הרפורמה האגרארית — ולכך נתלו גם תוצאות פוליטיות רציניות. היתה כאן מעין כניעה מצד המשטר לחוגים של בעלי-האחוזות, שמאזומתמיד התנגדו לביצוע רפורמה מעין זו. ברור כי ביצוע הרפורמה הלכה-למעשה מחייב השקעת מאמצים ואמצעים עצומים על-ידי המדינה, כשם שהוא מחייב את שיתופם של המוני הפכריים בוועדות-לחלוקת-הקרקעות או במסגרת אחרת כלשהי.

לפיכך התברר כי מדיניות-החוץ קדמה עתה לשיקולים המהפכניים. הנייטראליזם וה"הסולידאריות" הערבית היו שני ציריה העיקריים. ברור כאן כי בעוד שהסולידאריות הערבית מבטאת מציאות פוליטית הרי רחוקה היא מהזדהות עם מהות ה"ערביות", שהיא ביטוי לתפיסה המדינית של האחדות הערבית.

הנושא הפלשתינאי שימש אמצעי לשבירת הקפאון ביחסים המדיניים בין עיראק ליתר המדינות הערביות. קאסם הכריז בראשית 1960 שהוא "נוקם את נקמתם" של הפלשתינאים, ומיד נפתח חשבון מיוחד על שם הרפובליקה הפלשתינאית בבנק ממלכתי עיראקי. בתוך כך הוקמו מחנות-אימונים למתנדבים הפלשתינאים שניאותו להתגייס לצבא-השיחרור.

הפשרת-היחסים הזמנית בין עיראק למצרים בינואר 1961, עם כינוס שרי-החוץ הערביים בבגדאד, היתה כעין אות מבשר לסלחנות העתידה של קאסם כלפי מתנגדיו הפלואים הנמנים על המחנה הלאומני.

אין ספק כי דחיקת רגלי הקומוניסטים איפשרה למשטר קאסם, בתוך שאר דברים, להפנות את תשומת-לבו לסיכסוך עם בריטניה, שבא על ביטויו בשני תחומים חשובים שנגעו במישרים או בעקיפים לנושא הנפט: בעיית כויית והסיכסוך עם חברות-הנפט. הסחת-דעתם של ההמונים העיראקיים מן הבעיות הכלכליות שלא מצאו את פתרונן היתה אף היא, כמובן, מטרה חשובה למדי בעיניו של "המנהיג היחיד".

התביעה לסיפוחה של כויית החמירה אף היא את מצבו של קאסם והוסיפה על החזיתות שהוצרך לעמוד בהן כדי לשמור על שלטונו. 5,000 חיילים בריטיים נחתו בכויית כדי להגן על האמירות, שעת-הזה קיבלה את עצמאותה (19 ביוני 1961). מצב זה גרם פעילות ענפה במוסדות הליגה הערבית, שהוכתרה בהקמת חיל-משלוח בינערבי שיחליף את הכוחות הבריטיים ויבטיח את האמירות מפני "הפתעה" מצד עיראק. בתוך כך נתגלע הסיכסוך החבוי בין עיראק לחברות-הנפט הפועלות בשטחה. משטרו של קאסם לא חדל מלטעון כי זכויות-הנפט שהעניק בית-המלוכה לחברות אינם תופסים וכי יש להכניס שינויים יסודיים שיביאו להגדלת הכנסותיה של עיראק מתמלוגי הוהב השחור. תפוקת הנפט הוכפלה פי-שבעה בשנות ה-50 — מ-6.5 מיליוני טונה ב-1950 ל-48 מיליון טונה ב-1962 — והגדילה את הכנסותיה של עיראק מהתמלוגים כדי יותר מ-95 מיליון ל"ש.

באפריל 1961 הופסקו השיחות בין בגדאד לחברות-הנפט מאחר שקאסם דחה את הצעת הפשרה של נציגי החברות, שנגעה בעיקר לנכונותן לוותר על 75% משטחי הזכויות. כנגד זאת העלה קאסם 12 תביעות, שהבולטות בהן היו אלו:

- * שיתוף עיראק ב-20% בהון החברות;
- * הגדלת חלקה של עיראק בתמלוגי הנפט;
- * ויתור החברות על האזורים הלא-מנוצלים שבשטחי הזכויות, כצעד לקראת ניצולם עלידי עיראק בעתיד.

ס מיכות מאורעות

באוקטובר 1961 הסכים קאסם לחדש את המו"מ עם חברות-הנפט אך הפסיקו לאחר ימים ספורים. משנוכח לראות כי אין החברות מעוניינות לוותר לו על כל תביעותיה, שלגביהן היו "חוליות בשרשרת אחת" שאין להפרידן. בשלב מאוחר יותר, בדצמבר

1961, פורסם הצו מס' 80, שהפקיע מידי החברות 99.5% מכלל שטח זכויותיהן ולא הותיר להן אלא את השטחים שבהם מצויות בארות המפיקות נפט למעשה. תשומת-לבם של מומחים למזרח התיכון הופנתה לסמיכות-הזמן של ארבעה מאורעות חשובים: ההצהרה האנטי-בריטית החריפה של קאסם ב-14 ביולי 1961, החרפת הסיכסוך עם חברות-הנפט, משבר כויית, והתפרצות המרד הכורדי. ראוי לציין כי אי-היציבות הפנימית בעיראק נגרמה כמעט תמיד מחמת "מכות-נגד" שבאו בעקבות מדיניות-החוץ של ממשלות עיראק מאז הקמת בית-המלוכה ההאשמי.

עוד חדשים לא מעטים לפני פרוץ המרד הכורדי החלו להסתמן בבהירות אותות ראשונים של אי-שביעות-רצון בקרב המיעוט הכורדי, המונה כ-20% מכלל האוכלוסיה העיראקית. אט-אט החל המשטר הקאסמי לסגת מהבטחותיו, הכלולות בתחוקה הזמנית של הרפובליקה העיראקית, בדבר הגשמת "זכויותיהם הלאומיות". הכורדים שירתו את הפיכת ה-14 ביולי בנאמנות ובמסירות, והם אף לקחו חלק נכבד בדיכוי המרד הלאומני במוצול באביב 1959.

לא זו בלבד שהמשטר החדש דאג לשיתוף הכורדים בממשלה אלא אף נקטו מספר צעדים שהיה בהם כדי לספק את רצונם, בשלב הראשון. הוקם, למשל, "מינהל לחינוך כורדי" במשרד-החינוך והוקמה קתדרה לשפה ולתרבות הכורדית באוניברסיטת בגדאד. מנהיגם של הכורדים, מוצטפא ברזאני, חזר מגלותו בברכה^מ ושוכן על-ידי ממשלת עיראק בחווילה של גורי אל-סעיד. במסגרת ארגונם של החיים הפוליטיים-המפלגתיים הוקמה "המפלגה הכורדית הדמוקרטית", שהיתה כאמור אחת משלוש המפלגות שהותרה פעילותן בעיראק. אך עם שינוי מדיניותו של קאסם באשר למפלגות נפגע גם המיעוט הכורדי, שניטל ממנו הארגון הפוליטי המפלגתי-הלאומי שביטא את דרישותיו וייצג את שכבותיו השונות. בנובמבר 1960 נאסרה הופעת העתון הכורדי "כבאט" והשלטונות פתחו בגל מאסרים נגד הכורדים; בראש הנאסרים היו מספר משכילים כורדיים שרבה השפעתם על בני-עמם. "קירוב הלבבות" בין בגדאד לקאהיר — לתקופה קצרה ביותר — בראשית ינואר 1961 היה כעין אות מבשר לראשית ההתארגנות לקראת המרד, שהיה מסעיר והולך את צפון המדינה עד חיסול המשטר הקאסמי בראשית פברואר 1963.

בצד החובה — זכות

ראוי לציין כי משטרו של קאסם, שהצטיין בחוסר-עקיבות ובהססנות במדיניותו הכלכלית-החברתית, זכה להישגים נכבדים ביותר בשדה החינוך אף בהשוואה להתפתחות המזרזות בארצות אחרות. בתום ארבע שנותיו הראשונות של המשטר בלטו העובדות הבאות:

* מספר התלמידים בבתי-הספר היסודיים עלה מ-430,000 ערב הפיכה ב-1957/58 ליותר מ-857,000 בשנת-הלימודים 1961/62. מתוך עובדה זו מתברר כי בתי-ספר אלה קלטו כ-50% מן הגילאים של דרג חינוכי זה, לעומת פחות מ-30% לפני הקמת

הרפובליקה. מאמץ זה חייב בתוך השאר להגדיל את מספר המורים מ־13,000 כדי 30,000 בקירוב באותה תקופה, שלא להזכיר את האמצעים הרבים שהושקעו בהכפלת מספר בתי־הספר (יותר מ־4,000 מוסד ב־1961/62);

* הוכפל מספר התלמידים בבתי־הספר התיכוניים, מ־70,000 ב־1957/58 ליותר מ־155,000 ב־1961/62; הוכשרו מורים רבים והוגדל מספר המורים התיכוניים באותה תקופה מ־2,500 ל־4,000. בר־זמן שמספר המוסדות גדל מ־240 ליותר מ־400;

* ההיגיון המקצועי הורחב בשיעור ניכר: מספר התלמידים גדל מ־5,200 ב־1957/58 ליותר משמונת־אלפים ב־1961/62, ומספר המורים הוכפל והגיע בשנה הרביעית למשטר ליותר מ־700.

אולם על אף חשיבותם אין בהישגים אלה בלבד כדי לחפות על העובדה שהמשטר הקאסמי לא הגשים את הרפורמה האגרארית ולא ביצע שום תכנית בעלת־מעוף לפיתוח כלכלי וסוציאלי שתקדם את הכלכלה העיראקית תוך כדי שיפור רמת־הבריאות ורמת־החיים הירודות של העם ברובו המכריע.

הירושה

על רקע התפתחותו של משטר קאסם ב־55 חודשי קיומו יש להבין את הצלחתה של הפיכת ה־8 בפברואר 1963. לא די שלא היה כל בסיס ציבורי לשלטונו של קאסם אלא שגם מדיניות ה"הפרד־ומשול" שנקט גרמה אי־שביעות־רצון כמעט בכל המחנות הפוליטיים ובעיקר בקצונה הבכירה, מה־גם שקאסם לא חדל מלהוציא לפנסיה קבוצות רבות של קצינים והפך זאת לשיטה — דבר שפגע גם כנראה במוראל של הצבא כשלעצמו. יתר על כן, למרות אי־היציבות המתמדת מבית פתח קאסם בשתי "חזיתות" רבות־משקל שתרמו לא מעט לעירעורו הסופי של משטרו ואף להפלתו — סיכסוך־הנפט והמרד הכורדי. בעוד שהסיכסוך עם חברות הנפט (ופרשת כויית הקשורה אליו) סיבך את משטרו הרופף בריב עם אינטרסים בינ־לאומיים מערביים רבי־עוצמה (הוא לא למד לקח מפרשת מאבקו של ד"ר מוצדק באיראן עם חברות־הנפט ב־1951), הנה במנהגו עם הפורדים קומם נגדו חלק לא קטן מהצבא העיראקי, שספג כשלונות במלחמה הממושכת ב"מתמרדים" בלי שיהיה לו סיכוי של ממש לחסל את המרד של מיעוט עקשני הלוחם על זכויותיו.

בעוד שמשטר קאסם, ש"החזיק" מעמד 55 חדשים, התחיל את תקופת שלטונו בהתבססות על "קואליציה" רחבה מאד של גורמים פנימיים שונים והתמוטט עקב בדידותו האישית והמדינית של המנהיג, הנה המשטר החדש בעיראק צעד את צעדיו הראשונים כשהוא נשען על בסיס ציבורי צר ביותר — הכולל כמעט רק את מפלגת ה"בעת" הקטנה. נראה כי קשה יהיה לו ביותר להרחיב את בסיסו הציבורי־המדיני, ומסתבר כי מסיבה זו הוא חותר כל־כך לבקש לו משען בחזיתות־חוץ של "איחודים בינערביים", ספק אם משען מעין זה, אפילו יימצא לו לשעה, יאפשר לו למצוא את הפתרון הנאות לבעיות החמורות ורבות־הפנים שהוא נתקל בהן מראשית צעדיו, ואשר בחלקן עברו אליו בירושה ממשטרו של קאסם.

אורטולה וסרמן : שני ספרים

"שליטתו של ההון המסחרי על התעשייתי, תכונה מהותית לכל האזורים הנחשלים, היא כיום המכשול העיקרי על דרך פיתוחה הכלכלי של אפריקה", כותב רנה דימון בספרו החדש: "אפריקה השחורה החלה בסימן רע".* ספר שנעשה קלאסי כמעט טרם צאתו מתחת מכבש הדפוס. דימון, גם אם הוא מותח בקורת חמורה על קלקלות הביורוקרטיה, הריהו ידוע גם כאחד מידידיה החמים ביותר של אפריקה, אדם שחי עם איכרים אפריקאים יותר מכל איש לבן אחר בדורנו ושהוציא תקופת־חיים שלמה במתן עצות לכל דורש — החל בסטודנטים וכלה בנשיא־מדינות — בשאלת הדרכים להתגבר בהן על החורבן שהותיר הקולוניאליזם ביבשת ועל ירושתה הטראגית של העבדות.

שונים הם האומדנים, מספר דימון, באשר למספר הנפשות שנספו בגלל סחר העבדים בלבד, שלא לדבר על מצב העבדות גופה; אבל אם המפליגים נוקבים כיום מספר של 150 מיליון, הרי הזהירים ביותר מעריכים ב־60 מיליון את מספרם של אלה שמתו בעיקר במסעות הארוכים אל החוף, במחנות בהם חיפו לספינות, או בדרך אל מעבר־לים, רוצה לומר: לפי האומדן הנמוך ביותר נקטלו אפריקאים עוד בדרך לעבדות במספר העולה פי־עשרה על מספר היהודים שנספו במחנות־הריכוז של היטלר. דורות יעברו עד שיתנערו אפריקאים בני־חורין מעומס הטראומה ההיסטורית הזאת. "מעשי הזוועה והאכזריות שבוצעו בידי הגזעים הנוצריים כביכול בכל חלקי העולם", כתב ו.ו. האויט ב־1838 ב"הקולוניזציה והנצרות", "כנגד כל האומות שהצליחו לשעבדן, אין להם אח ודוגמה בשום תקופה אחרת בהיסטוריה האנושית אף לא ביחס לשום גזע אחר — ויהיה פראי, אכזר, חסר־רחמים וחסר־בושה ככל שיהיה".

בשנות עצמאותה נועטות עדיין לא השיבה לה אפריקה את שיווי־משקלה הכלכלי והיבשת בכללותה ניכרים בה כל סימניו של מבנה חברתי קולוניאלי או קולוניאלי־למחצה. "אפילו כיום", מוסיף דימון, בהמשך הקטע המצוטט למעלה, "השקעות במסגרתן של תכניות כגון FIDES ('קרן־השקעות לפיתוח כלכלי וחברתי') מכווֹנות לסייע למדינות, הקרויה 'חברתית' לתהילה ולתפארת, המקריבה תכניות־פיתוח לטווח ארוך, העשויות להגדיל את התוצר הלאומי, לשם סיפוק צרכים או משאלות מידיים. במובן זה הריהי, בעצם, אנטי־חברתית. FIDES, למשל, הקצתה לשלש השנים הראשונות סכומים למחקר בייצור החקלאי, ולשימושים חברתיים, בעוד הפיתוח התעשייתי מתבלט בהיעדרו בלבד." תכניות־פיתוח מעין אלו (שמק־בילה להן ה"ברית למען הקידמה" בארצות אמריקה הלטיניות) אך מאשרות הן את האופי הראשוני של המשק האפריקאי (או הלטינו־אמריקאי), משק שעודו מבוסס כמעט אך ורק על הפקת חמרי־גלם, מחצביים וחקלאיים כאחד.

המעצמות הקולוניאליות הנהיגו באפריקה משק מונוקולטורי של גידולי־מזומנים בעיקר בשנות ה־30, בעת המשבר הכלכלי, כדי לאפשר יבוא של מוצרים טרופיים לשטחי־המטרופולין במסגרת שיטת "ההעדפה הקיסרית" של הימים ההם — לשון אחרת: במחירים נמוכים ובלי תשלומי־מכס. עם זאת, מעולם לא מצאה ידו של האיכר האפריקאי להתחרות עם בעלי־המטעות באמריקה הלטינית, מקום שהיו הקרקע ותנאי־האקלים נוחים לאי־שיעור יותר. במקרה הטוב ביותר מבטיח משק מונוקולטורי של גידולי־מזומנים בטחון־מה — פרט למקרים יוצאי־דופן כגאננה.

* ר' René Dumont: L'Afrique Noire est Mal Partie (Seuil, 1962)

מקום שם הונהגה בשלב מוקדם השיטה של מועצות-שיווק, שדאגה למחירים גבוהים ועמדה על הזרמה חוזרת של עדפירויה למשק הלאומי — ואין לנו אלא לזכור שב־1933 ירד אפילו מחירו של הקפה הברזילי ל־3 סנטים הליטרה. במסגרת של גידולי-מוזמנים הושם הדגש בתבליים וחמרי-גירוי יותר מאשר בגידולי-מאכל מזינים, קצת משום ערך-הנדירות המסורתית של הראשונים ובמידה רבה משום שהמדיניות הכלכלית העדיפה את שוק-היצוא על השוק הפנימי. אך אפילו במקום שהיו גידולי-מאכל מזינים מצויים לשעבר — כמו בחוף-השנהב, שנכבש בעיקר כדי להשיג כמויות גדולות של שמנת-מרים — שווק היבול כולו במצב גלמי לחוף-לארץ, ולכן עוד היום אנוס חוף-השנהב להביא ממרחקים את שמנו שלו בצורת סבון, מרגרינה, שמני-מאכל וכו'. "ההון הפרטי", המעוניין אך ורק ברווחים, כותב דימון, "לעולם לא יפתח את המשק האפריקאי. אמריקה הלטינית כבר שילמה ביוקר בעד אותה שגיאה עצמה". ביחס ל"ברית למען הקידמה" אמר הנשיא קנדי: "עלינו להבין כי אנשי דרום-אמריקה מתכוונים לנצל את האשראי האמריקאי בהתאם לצרכים שלהם. הרי זה מרגיז אותם כשאנו עומדים על קביעת מקום מיוחד ליזמה הפרטית — שבחלקה המכריע אינה מסוגלת לפתור את הבעיות הכלכליות שלהם, והמסורה כמעט כולה לענפי המכרות".

בעוד הבכורה נתונה עדיין למשק מונוקולטורי של גידולי-מוזמנים, נשארה רמת-החיים ברוב חלקי אפריקה כמו שהיתה במקרה הטוב ביותר. "בגיניאה, וולטה-עילית, בשתי מדינות-קונגו ובסיריה-ליאונה, צריכת הבשר הממוצעת לגולגולת היא בין ק"ג ל־3 ק"ג בשנה. ביצים ועופות שמורים עקרונית למתנות בלבד", כך אומר סקר-אפריקה של ארגון-המזון-הבינלאומי (FAO) בנובמבר 1961. קפואה זו על השמרים אף היא מזכירה את אמריקה הלטינית, שמתוך 200 מיליון אוכלוסיה 50 מיליון לפחות סובלים רעב חמור. הנשיא קוביצ'ק בנה את ברזיליה, בירת-הג'ונ' גל החדשה, אף כי היה צורך דחוף הרבה יותר לגוון את המשק החקלאי באותם גלילות שכבר יש אליהם גישה במסילת-הברזל או בכביש — ברזיליה עד היום היא בבחינת אי שרק במטוס אפשר להגיע אליו בנוחות. אפילו לאורך דרך-המלך מרייר הד'ז'אניירו אל סארפאלו עדיין עובדים האיכרים באֵת האפריקאי הפרימיטיבי. כמו כן דחוף היה הרבה יותר להאכיל את הרעבים מאשר להקים בנייני-יוקרה במיליוני דולרים, לבנות בתי-חרושת חדשים בכל צפון-המזרח של ברזיל מקום שם אין שום מקור-פרנסה לאיכרים הסרייקרקע. אבל אם עשיריה של ברזיל מתנהגים כ"קולונים" מוצצים מן הקרקע כל מה שאפשר בלי לחזור ולהשקיע בה את רווחיהם ומבלים את עתות-הפנאי שלהם על הריביירה — הנה גם חלקים מסוימים של אפריקה מסתכנים כבר עכשיו בסכנותיה של צמיחת ניאוקולוניאליות. "הנשיא הפואזה-בוז'ני", כותב דימון, "בלבושו נוסח-צרפת, בארמונו ממוזג-האוויר, הופך גבו לציביליזציה האפריקאית בהחלטה נחושה. ובעליה-מטעות העשירים מן הדרום, המגיעים במכונית לאב'ג'אן הבירה, כמעט אינם שמים לבם ל"שכונות-הפחים" המעי-לות בזכרון את ה'פאוולות' של ריו-דה-ז'אניירו. עדיין אין כאן שושלות של בעלי-לטיפונדיות, והמרד לא יהיה מרד של peones נגד בעלי-אחוזות גדולים, כי העשיריים עודם קמים במידה רבה מן המסהר — ומושבם לעתים קרובות בחוף-לארץ. אבל הספסרות באדמות לבנייה מתחילה כבר להזכיר את סארפאלו...".

בדומה ל"קולונים" בדרום-אמריקה, כך גם באפריקה "המנהיגים, ובייחוד הביורוקרטים, עשויים לתת לאיכרים פולדות בצורה דומה מאד לזו של השליטים הקולוניאליים לשעבר. הביורוקרטיה של הערים מרוחקת יותר מדי מן המציאות של הערבה", קובע דימון, וכבר עומדת מולנו התמונה הטיפוסית כל-יכך לארצות נחשלות — תמונה של כרפים עשירים וכפרים מרוששים. הפועל המקבל 3,000

פ'רנק "אפרו־צרפתי" (CFA) בחודש, שהם כ־\$12. והאיפר, שהכנסתו כ־700 פ'רנק CFA, "אין בהם שום הרגשת סולידאריות עם ציר בית־הנבחרים, שמשפרתו כ־\$315 בחודש". מובן שהמשפורת אין לבססה כאן על המקובל באנגליה ובצרפת אלא יותר על הנוהג בברזיל, יוון או ברה"מ, שרמת־החיים בהן עולה בכל־זאת במידה עצומה על זו של אפריקה. אולם אפילו ברה"מ ההבדלים בהכנסה הם גדולים מדי במקרים רבים (1:20), בעוד אשר בסין הורדו כדי יחס של 1:4. אך כל זמן שהאפריקאים בזים לעבודת־כפיים עתיד הניגוד החברתי הזה לגדול ולא להתמעט. דימון מספר על ביי"ס חקלאי שהוקם בקאטיבוגו כקואופרטיב יצרני, שהתלמידים יעבדו בו וירוויחו ממנו — אלא שאז קמו התלמידים ושכרו להם פועלים שיעבדו בשבילים!

יתר על כן, הסטודנטים האפריקאים המהפכנים ביותר מעולם לא הציעו להנמיך את משפרותיהם של הפקידים ולקרובן למה שנהוג ב"ארצות הסוציאליזם". אלה שהתחנכו בחוץ־לארץ מגינים על זכויות־היתר שלהם... הואיל ורבים מהם מתאווים לתפוס משרות אלו (של פקידים גבוהים) בעתיד הקרוב, שמחים הם לשמור על רמת השכר הגבוהה". כמה מבני גיניאה, בעלי חינוך צרפתי, מאמינים אפילו שבשיטות מודרניות יוכלו להשיג את סין בגידול הייצור ובתוך כך לעבוד הרבה פחות — רעיון שאותו מגדיר דימון כ"תמימות מסוכנת". להט מהפכני אינו בגדר תחליף לכושר טכני ולעבודה גופנית קשה. הרבה מדי מן הארצות האפריקאיות "השיגו את עצמאותן בלי מאבק רציני, ומשום כך לא מצאו ידן לחסל משתפי־פעולה, טפילים ומועלים". במאי 1961, כותב דימון, "מצאו רוב הפקידים בבראזאויל (שלהלכה היה יום־העבודה שלהם נמשך מ־6.30 לפה"צ עד 1 אחה"צ) כי די להם להיראות — שלא לומר: לעבוד — משך שלש עד ארבע שעות ביום. היו מהם שבילו זמן רב הרבה יותר במועדוני־לילה מאשר במשרדיהם".

לאמתו של דבר, רוב מושליה החדשים של אפריקה חיים כדוגמתם של פקידים קולוניאליים לשעבר ואירופים עקורים־תלושים. תחוקותיהם מיוסדות על הדוגמה האירופית, אף כי אין לתאר כאן כלל דמוקרטיה פרלמנטרית, במובן האירופי־המערבי, אלא עשרות־שנים לאחר שיונהג חינוך־ייסודי־לכל. גאנה היא אחת הארצות המעטות שעוד לפני העצמאות פתחה במערכה עצומה נגד הבערות, ואפילו גאנה דומה שהיא זקוקה — ועוד שנים רבות תהיה זקוקה — לשלטון מרכזי חזק של איש אחד, ממש כאנגליה בימי בית־טיודור. העתקתן הסיטונת של תחוקות אירופיות, על קרבן ועל כרעיהן, היא הבל ורעות־רוח, שכן רוב־רובם של האוכי־לוסים, האיכרים, נשארים בלי שום ייצוג כלל. אכן, נראה כי הדין עם קאסטרו כשהוא מקדים מלחמה בבערות לעריכת בחירות, ופראנז'סקו ג'וליאן, מנהיג ליגת־האיכרים של ברזיל, אף הוא אינו מאמין בדמוקרטיה־כביכול — בארץ שבה רק חמישית מן האוכלוסים זכאים לבחור. כל זמן שאפריקה מעתיקה את הצורה של הדמוקרטיה ולא את תכנה, אין היא יכולה לקוות להתגבר לא על קשייה הפוליטיים ולא על נחשלותה הכלכלית.

עם זאת, צעדים סוציאליסטיים מתנפצים תכופות אל סלע השחיתות בענייני־ציבור. כאן שוב ראוי לזכור את אמריקה הלטינית, מקום שמפעלי־נפט מולאמים, כגון PEMEX במקסיקו או YPF בארגנטינה, נמצאו יעילים פחות ומושחתים יותר מן היוזמה הפרטית; אפילו רמות הייצור מלשעבר נשמרו אך בקושי. "העובד במפעל פרטי שאינו מוציא תוצרת, מפוטר מעבודתו", אומר דימון, "ואילו הביורוקרט העצל נשאר על מכונו" — ותכופות, יש להוסיף, אף מעלים אותו במדרגות השורה. מפעלים ציבוריים מצריכים דרגה גבוהה של השכלה וחוש פותח למוסר ציבורי. הללו נעדרו, מטבע־הדברים, ברוב המקומות — אך בכלום. "בגיניאה

הוכח כשלונם של רוב המפעלים הממלכתיים שהוטל עליהם לעסוק ביבוא, בין יבוא של מזונות בין של נייר וספרים, ציוד טכני או מוצרים רפואיים. סקו טורה עצמו נאלץ תכופות להוקיע שערוריות במפעלים אלה, והשחיתות פשתה בהם כדי כך שמשך שבועות רבים אי־אפשר היה להשיג אפילו אורז, שהוא המזון היסודי לרוב האוכלוסים. כמו שאומרים הסינים: "אין די להיות אדום — צריך גם להיות מומחה".

רנה דימון אינו מעלה פתרונות קלים. "גיניאה היא שהוכיחה", קובע הוא, "כי מסוכן הוא להודרו מדי בכריתת חבל־הטבור". גם "הארצות הסוציאליסטיות" עדיין אין לסמוך עליהן שתושטנה את העזרה הנחוצה כמעט לכל אפריקה כולה. "פולין מתלוננת מרה שהיא נאלצת להביא סוכר מקובה ובננות מגיניאה בכמויות העולות בהרבה על מה שדורשת התכנית שלה עצמה". לא שוק משותף נחוץ לאפריקה אלא תכנית כלכלית משותפת — ועליה לקבל כל סיוע המוצע בתום־לב. "כלום יכולה ממשלה פטריטיט לקבל סיוע ממצמת־המטרופולין לשעבר?" הוא שואל, "בלי להקריב את עצמאותה ואת התפתחותה האוטונומית? המציאות מורכבת יותר מכמה סכימות מארקסיסטיות של ניא־קולוניאליזם. אפשר לקבל עזרה ולמאן להשתעבד מבחינה פוליטית, כפי שהוכיחה מאלי, שהיא נייטרליסטית באמת ומקיימת עם זאת יחסים מצוינים עם צרפת... אבל במקרה כזה הסיוע צריך להיות מכוון אך ורק להשקעות יצרניות בעלות טווח ארוך, לחינוך, ולעיצובה של עליות מקצועיות; הסיוע לטווח קצר צריך להיות מכוון לרכישת סחורות־יסוד וציוד תעשייתי, והסיוע הדחוף — למודרניזציה של החקלאות".

תכנית מעין זו תדרוש מן המעמד השליט החדש של אפריקה קרבנות גדולים הרבה יותר ממה שהיה מוכן לתת עד כה. ואולם, הואיל ואינטרסים־של־חוקה מגידולי־המקום עדיין אין להם כאן אחיזה חזקה כליכך, יהיה סיפוי של מאמץ־אמת לפיתוח בפרק־זמן קצר יפה יותר מאשר, למשל, באמריקה הלטינית.

*

"הים הקאריבי תואר כימה השני של אירופה, היס־התיכון של העולם החדש. היה זה יס־תיכון שהעלה כל יצר אנושי אפל בלי הדחפים המשלימים בכיוון של אצילות ויופי, הקיימים בארצות עתיקות יותר; יס־תיכון שבו הפכה הציביליזציה להיות שטנית והשחיתה את כל אשר משכתם אליה. ואם נראה את הים הזה בחינת זולל פורני של בני־אדם משך יותר משלש מאות־שנים — האוכלוסיה המקורית, שמנתה כמה מיליונים, נמחתה; המטעות שלא־ידעו־שבעה בלעו 300,000 עבדים בסורינאם לבדה, שפיום יש בה אוכלוסיה כושית של 90,000; במלחמות שלא פסקו מתו 40,000 חיילים בריטיים רק בין 1794 ל־1796, ועוד 40,000 שוחררו מן הצבא כבלתי־כשירים — דומה יהיה כי אף מי שפשוט נשאר בחיים באיי־הודו המערבית הריהו כמנצח".

ו. ס. גאפול, רומניסט אנגלי יליד־טרינידאד ממוצא הינדוסי, מעלה לפנינו בספרו "המעבר התיכון" * את התיאור הנוקב ביותר — ואם גם המדאָ ביותר — של החברה המנומרת, המרוסקת של איי־הודו־המערבית. אכן, בתלותיו ובמרקחתו של הצי־הכדור המערבי עדיין עתיד איזור זה להיות אחד הנסערים ביותר, שהרי כאן "לא נוצר דבר", כניסוחו של המחבר, "היו רק מְטעות, שיגשוג, שקיעה, עזובה", איים שכמעט כל יישובם בא להם בזכותו של "המעבר התיכון", השם שניתן למסעי הובלת־העבדים בין אפריקה לאיזור הקאריבי.

"עשרים מיליון אפריקאים", כותב המחבר, "עברו במעבר התיכון וכמעט לא נשאר אף שם אפריקאי אחד לפליטה בעולם החדש. עד תמול-שלוש היו אנשי-שבטים אפריקאים מעוררים צחוק-לעג בהופיעם על הפד באיי-הודו-המערבית... האדם המבקש את המסורת הנוצרית-ההלנית, שאחדים יכולים לראות בה את לובן-העור בשינוי-גירסה, חייב להתכחש לעבר, לבזו לעצמו. השחור יולבן. איש איי-הודו המערבית קיבל את עורו השחור כאשמתו וחילק את הבריות לפי צבעיהם ללבן, דהוי, כהוי, תה, קפה, קקא, שחור-בהיר, שחור, שחור-כהה. מעולם לא היררה ברצינות אחר תקפם של המשפטים-הקדומים אשר מהם סבל, שפן קיבל בירושה את המשפטים-הקדומים של התרבות שאליה נשא את נפשו. בשטחים הצרפתיים שאף להיות צרפתי, בהולנדים — הולנדי; בשטחים האנגליים שאף להיות פשוט לבן ומודרני, שפן להיות אנגלי לא היה בגדר האפשר".

שאיפה נואשת זו של המדוכא להזדהות עם המדכא היא טיפוסית לעמים קולוניאליים ליים בשלב ההתפתחות המקדים את השיחורר הלאומי. אפילו העצמאות-להלכה, שממנה נהנים כיום הרבה מבני איי-הודו-המערבית, אינה יכולה לבטל את התופעה הזאת, הואיל והעצמאות הוענקה מלמעלה ולא נקנתה תוך כדי מאבק לאומי. המאבק לא התחולל מעולם מפני שהאומה עדיין לא קמה. "המודרניות בטרנינדאד", כותב נאיפול, "פירושה דריכות מתמדת, רצון לתמורה, נכונות לקבל כל מה שמצטייר כאמריקאי מתוך סרטים, מאגאזינים וקומיקס". מלכות-יופי ותצוגות-אופנה הן מודרניות... להיות מודרני פירושו להתעלם ממוצרים מקומיים ולצרוך את אלה שניתן להם פירוסם במאגאזינים אמריקאיים. בקפה המצוין הגדל בטרנינדאד משתמשים רק עיני-העניים וכמה אנגלים עקורים מן המעמד הבינוני. כל השאר שותים נסי-קפה או קפה-מקסוול או צ'ייס & סנבורן, העולה ביוקר יותר אלא שהוא מופיע במודעות במאגאזינים".

מאה שנים קודם אמר טרולופ על ג'אמאיקה: "יש להעיר כי בכל רחבי האי הבריות חובבים שבטילים אנגליים וכי הם בזים, או מעמידים פנים כבזים, לתוצרתם שלהם. נתון יתנו לך מרק-זנב-שור אף כי מרק-צבים יהיה זול בהרבה. צלי-בשר ואומצות-בשר מוגשים כמעט בכל סעודה... בר-בזמן שפל החפץ יוכל לאסוף לו מלוא-חפניים אבוקדו, כרוב-הרים... ועוד עשרים מיני ירקות משייב-נפש, יתעקשו הבריות לאכול בולבוסים אנגליים קלוקלים..."

דברים אלה הזכירו לי מאד את מסעותי במערב-אפריקה, מקום שבזכותה של "איייר פראנס" סופקו לשוקי אביג'אן ואפילו קונאקרי כל מיני primeurs צרפתיים, וכן גבינת-קאמבר ונקניקליון — לרעת התוצרת המקומית ולנזקו של ארנקך. אפילו בגאנה, שנתיים לאחר מתן העצמאות, לא קל היה לקבל אוכל אפריקאי והיה עלי לשוטט על-פני הארץ בחיפוש אחר פופו ותבשיל-אגוזי-אדמה — שבראים הם פי-כמה מן המאכלים האירופיים, שעל-פי מסורת עדיין נחשבו עדיפים. אכן, באפריקה הדברים משתנים במהירות, כי שם קמו אומות מתוך מאבק חברתי ולא ארכו הימים ותבעו להן את מורשתן הטבעית. אבל, אם נשוב ונצטט את טרולופ, הרי כך הוא אומר, ב-1860: "מה-מורר הוא הגזע של הכושים הקריאולים — כלומר, כושים שנולדו מחוץ לאפריקה. ארץ משלהם אין להם, ועם זאת גם אין להם עד עתה שום ארץ-אימוצים. לשון משלהם אין להם, גם אין להם עדיין שום לשון-אימוצים; שפן דוברים הם אנגלית רצוצה כדרך שמדברים זרים תמיד בלשון לא-להם. אין להם שום מושג של מולדת ושום גאוות-גזע... הכושי בן איי-הודו-המערבית אינו יודע על אפריקה מאומה פרט לכך שזוהי מלה של דופי. אם יעמידו מהגרים אפריקאים לעבוד באחוזה אחת יחד אתו, לא יאכל ולא ישתה עמהם. כמעט לא יהיה מוכן לעבוד לצדם, והוא רואה עצמו נעלה לאין-ערוך מן החדש-מקרוב-בא".

בשובו לדבר על טרינידאד, אומר המחבר: "הכושי הוגה בוז עמוק לכל שאינו לבן; ערכו הם ערכי האימפריאליזם הלבן בגילגולו החשוך ביותר. ההודי בן לכושי על שאינו הודי; נוסף על כך קיבל את כל המשפטים הקדומים של הלבן נגד הכושי ובאדיקות של גר הוא רואה כושי בכל מי שטיפה של דם כושי בעורקיו".

הקבוצה שב־ועצמי הוא ביסוד כל רגשותיה עלולה להתפורר עקב לחץ קל-שבקלים. הדגמה לכך ראינו בעת מהומות־הגזע בלונדון ב־1958. "הלבנים, הצבעונים, הפורטוגזים, ההודים, הסינים — כל אלה סברו ששום פורע לא יתקוף אותם; היו כושים שסברו כי יותקפו רק כושים מג'אמאיקה; כמה סטודנטים ובעלי מקצוע עות הפשיים סברו שיותקפו רק כושים מן המעמדות הנמוכים; ובקרב המהוגנים מיוצאי איי־הודו־המערבית בכלל — לבנים, שחומים ושחורים כאחד — היתה הרגשה ש'הטיפוסים השחורים' מקבלים את המגיע להם, וכי קדמה לכך 'התגררות' באנגלים". אכן, כל קיבוץ־אנשים שאין לו פילוסופיה מחייבת ומקשרת עלול להתפורר לרכיביו בעת־לחץ — ומראה הרכיבים האלה ספק אם מרהיב־עין הוא אי־פעם.

מובן, במסיבות שונות כלשהו יכול לחץ לעורר לחץ־נגד שלילי באותה מידה, ובג'אמאיקה, ש־80% מיושביה שהורים, הגזענות השחורה לובשת צורות מאוסות במידה מופלגת. "אין להכחיש כי ממש כמו שבאנגליה הפראסיסטים מכריזים תלונות על העמדות הגזעניות של הרוב, הנרעש רק מחמת הארוותנות שבדבר, כך בג'אמאיקה אנשי ה'ראד טאפארי' נותנים ביטוי לעמדה הגזענית הבסיסית של רוב האוכלוסים השחורים. הגזע — במובן של השחור כנגד השחום, הצהוב והלבן, לפי הסדר הזה — הוא הפולמוס החשוב ביותר בג'אמאיקה כיום. הצביעות שאיפשרה לג'אמאיקי השחום מן המעמד הבינוני לדבר על הרמוניה בין הגזעים בעוד הוא מקפיד ומדקדק בהבדלי הגונים ששמרו על זכויות־היתר שלו. צביעות זו מתייחסת סוף־סוף את הדם ויוצרת גזענות שחורה שלילית עד־היסוד־בה... עסקי־המסחר של קהילות הסינים והטורים העירו קנאה ואיבה. והתיירים הלבנים העשירים, המתענגים על חופי־החול הלבנים הפרטיים של בתי־המלון, מקום שהתשלומים ליום אחד עולים על הכנסתו הממוצעת של ג'אמאיקי בחודש שלם, הם התגררות קבועה־ועומדת".

שבעה חדשים סייר נאיפול בשטחים האלה המשמימים, השכוחים מאל, שזכר העבדות פרוש מעליהם כענן בלי־יובקע, וספרו ודאי היה כמין סיפור־איוב לולא ביקורו בגויאנה הבריטית, שלטוב־מזלה זכתה למנהיגים. "הזוג ג'ייגאן הם התעמר לבנים הפוליטיים הנמרצים ביותר באיי־הודו־המערבית. בכל סוף־שבוע הם, או עמיתיהם בממשלה, יוצאים לאיזה חלק מחלקי הארץ" — והם ניסו לתת ביטוי ממש לאיזה פילוסופיה בסיסית. לא שהכל מתוך ונחמד בגויאנה, שכן "בד"ר ג'ייגאן הכל רואים את הכל. בי סבורים כי אינו ראוי לאמון מפני שהוא קומוניסט... אלה רואים בו מנהיג גזעי, ואלה רואים בו שינוי גזעי קיצוני; אין הוא לבן. הואיל והמשטר הקולוניאלי הוא כמו שהוא, הרבה שחומים ושחורים — שחומים ושחורים אך 'מכובדים' — מתקשים למחול על כך".

אבל צ'אדי וג'אנט ג'ייגאן — הגברת משמשת גם שרת־העבודה — מכירים את כל חלקי גויאנה הבריטית כדרך שזוגות אחרים מכירים כל פינה בגינת־ביתם. ו"כל־אימת שד"ר ג'ייגאן עומד על מקומו בשדה־הארץ מיד מקיפים אותו בני־אדם הבאים לבקש חסדים. העובדה שהממשלה היא נבחרת אינה נועלה ואינה מורידה; העם דורשים שתהיה אֶבהנית כשהיתה לפנים, ואם גם נטות־חסד מעט יותר; וממשלה עממית חייבת להיענות לכך. 'בני העם' עמדו על כוחם, וההרגשה עודנה חדשה כדרי־כך שכל בוחר חדש רואה עצמו כמין קבוצת־לחץ. בדרך כך העם — לא אותו מושג מופשט של פוליטיקאים אלא בני־העם החפצים לפשוט יד, לשחד ולהטיל

מורא משום שזו הדרך בה השיגו את מבוקשם לשעבר — בדרך כך העם סופו שהוא מסכן את המימשל האחראי ומאיים, בסופו של דבר, על מנהיגיו־שלו. זהו חלק מן הירושה הקולוניאלית”.

וכך נשאר הירושה בעינה, אפילו מקום שהשעה משחקת ומבטיחה רבות, שכן העבדות — כמוה כפֿאשיזם — השמידה לא רק את הגוף אלא גם את הנפש, וזכר העבדות לא במהרה יימחה. “באיי־הודו־המערבית כה רבים הם הדברים המעידים על עבדות”, כותב נאיפול. “יש עבדות בצמחיה. בקנה־הסוכר, שאותו הביא קולומ־בוס בנסיעתו השניה, כאשר, לגודל חמתה של המלכה איזאבלה, הציע לעשות את האינדיאנים עבדים. בפרי עצי־הלחם, מאכל־העבדים הזול, אשר שלש־מאות מהם הביא הקפיטן בליי ב־1793 לסנט־וינסנט ומכרם באלף לירות... יש עבדות באוכל. במליחים שעודם אהובים על יושבי ג’אמאיקה. עבדות בהיעדרם של חיי־משפחה, בצחוק הנשמע בקולנוע למראה סרטים על מחנות־ריכוז גרמניים, בחיבה הנודעת לדברי־גידוף גזעיים, בהתאכזרות הפיזית מצד החזק לחלש: בשום מקום אחר בעולם אין מכים ילדים בחמת־פרא כזאת כמו באיי־הודו־המערבית”.

כפי שזכור לי יש עבדות אפילו במרפסות המפוארות, שבהן עומדים צאצאיהם של אלה שנסעו ובאו פעם ב”מעבר התיכון” ומשמשים לפני תיירים יושבי־בטל. ולא די יהיה בצ’אדי ג’ייגאן אחד עד שייעקרו זכר הצחנה והסחי והרעב והנגעים שבהם נתקללו האיים האלה משך 300 שנה. יהיה צורך בליכודן של חברות שאינן אלא רסיסים של מבנה חברתי; יהיה צורך בהכרה־עצמית ולא בבו־עצמי או חמלה־עצמית, ויהיה צורך באהדה הרבה — מעין זו שגילה נאיפול בהסירו את המכסה מעל אחד האזורים בעולם הידוע לקוראי מאגאזינים בארה”ב רק כ”גן־עדן לתיירים” אלא שהיה גיא־חזיון לאחד מפרקי ההסתאבות הנוראים ביותר בדברי־ימי האדם.

ספרים

על סיפורי עגנון

את המאבק של הפרט הנקלע בין צורת החיים המבוססת על קולקטיביות של קהילה לבין השאיפה "ליצור חיי חברה המבוססים על חיים אינדיבידואליים". הכיסופים לעור למהשלמות מתבטאים בהעלאת דמויות כגון תהילה, ר' חיים, ר' שלמה ב"ה, ר' מנשה חיים, ר' יודיל ואחרים.

אין לתאר את עולם היהדות בעבר ללא שימחלב מיוחדת לדת היהודית, שהרי היתה זו חלק אינטגרלי מהווי האדם היהודי. ק. מצביע על כך שהיוצר מבחין בין היהדות שבעולם הילדות הרחוקה לבין היהדות של אחר מלחמת העולם הראשונה. ביטוי מעניין לכך נמצא בתיאור יום הכיפורים, למשל, ממרחק יומן שונים.

מוטיב השיבה המאוחרת קשור אף הוא לנסיון הבריחה לזמן העבר מפני ההווה הפגום, אך כפי שמוכיח המבקר מסתיימת כל שיבה כזאת בכשלון. השיבה לא תצלח לא רק מפני אשמתו של הגיבור כי אם גם משום שהבית נהרס או נסגר ב"מפתח". במיוחד בולט הדבר ב"אורח נטה ללון". אף כי שבוש נשאר הכל כשהיה, הרי גם נשתנה הכל (ע' 52). לאמיתו של דבר אין אל מי ואל מה לשוב, והאורח זונה את שבוש. בדומה לכך מסתיימת שיבתו של מנשה חיים, ואילו שיבתו של ר' יודיל מצליחה לכאורה רק הודות לנס שנעשה לו. אף התלבטויותיו של יצחק קומר בין יפו לירושלים, בין סוניה לשפרה, ונסיונו להיעגן ב"מאה שערים" על ידי גישואיו עם שפרה ובכך לשוב אל עולמו המתוקן של זקנו, ר' יודיל — אף אלה מסתיימים בכשלון מוחלט ובמוות. נסיונו של ד"ר גינת לפנות אל העולם הקדום, הארכאי, אף הוא מסתיים בכשלון (ע' 158).

אחד המוטיבים החשובים שבעזרתו יכולים אנו לעקוב אחר השקפתו של היוצר על העבר וההווה הריהו מוטיב הבית, המתקשר לעתים אל מוטיב המפתח. ההתרחקות מן הבית היא בבחינת התגרות בגורל, שהרי אגב כך נעשה האדם טרף ליצריו, כגון ב"פת שלמה". אביהטיפוס של "הבית" הוא הבית של עולם האבות, כלומר — העולם

דרכו של ב. קורצווייל בניתוח יצירתו של עגנון ניכרת בשדה הבקורת שלנו זה למעלה מעשרים-ואחת שנה. על כן טבעי היה זה שהמבקר יוציא לאור במקובץ את מסותיו בנושא זה. ואמנם, כבר לפני כעשר שנים הוציא לאור את ספרו "מסכת הרומן". פרקי אותו ספר הם גם יסודו של ספר זה שלפנינו, ואכן, שבעה-עשר הפרקים הראשונים הועתקו בשינויים קלים לספרנו, ויחד עם שאר המסות הריהם בבחינת שלמות המעידה הן על המבקר הן על היוצר — הוא ש"י עגנון.

עיון מדוקדק בספר המסות יעמידנו על אחדות יצירתו של עגנון לפי תפיסתו של מבקרנו. ברוב מסותיו מעמידנו ק. על אחת הבעיות המרכזיות אצל עגנון — העבר והשתקפותו בעיני היוצר החי את חיי ההווה. מוטיב זה קשור ב"חיפושים אחר האחדות האבודה" ובראייה מיוחדת של "היסוד הדתי". שהרי עגנון, עם שהוא מכיר שפן הוא לתקופה פגומה, מחפש הוא אחר הזמן האבוד. ק. מבחין אפוא בשלושה סוגי זמן ביצירת עגנון: א) הזמן שחלף, אותו מסנה היוצר לשחזר מתוך ראייה פיוטית, כגון ב"סיפורי פולין" ועוד; ב) זמן הווה פגום, וזמן עבר טוב יותר, כגון ב"אורח נטה ללון"; ג) ביטול הבדלי זמן, שהוא תוצאה ממשבר התקופה על אפיה הפגום. (על-פי המסה: "האפיקן במאבק עם הזמן בתקופה פגומה").

הבריחה אל העבר של "ימי הקיר" היא לעתים בריחה רומנטית אל גן העדן האבוד. עם זאת מטעים ק., שהמחבר חש באשליה שבעבר זה ואף הורסה באמצעים אירוניים, כגון ב"הכנסת כלה" ו"בלבב ימים". לתוך תיאור העבר ההרמוני מכניס המחבר אף

עליו השלום" היא אפוא הערה ל"אורה נטה ללון", ואילו "שרה-דינה" ו"גזילת המת" הם הערות ל"הכנסת כלה".

מתוך המסות המכונסות בקובץ יכולים אנו לעמוד על ה"אני מאמין" שלו בבקורת כלל — ובבקורת עגנון בפרט. מצד אחד חייב החוקר לחשוף את המאחד במכלול היצירה של היוצר, ולפיכך מוטל עליו "להדור למפעלו של המשורר לארכו ולרחבו, או אז יבין שאישיות חד-פעמית, גשמה פיוטית אחת על כל תהומותיה וניגודיה היא הנא-בכת תמידי". אולם בתוך המפעל הכללי מן הראוי לחשוף גם את הפיגומן הבודד. וכך, כדי לעמוד על משמעות "עידו ועינים" צריך להשוותו עם "לילות", ואילו המפתח לכלל יצירתו של עגנון מצוי ב"ספר המע-שים" (ע' 142)...

מפורסמות הן הטענות כנגד גישתו הבקרי-תית של ק. אל עגנון. כשהוא מעמיד תיזה מסוימת ועמל להוכיחה בהסתמך על כלל היצירות, מתעלם הוא דווקא מן הפיגומן הבודד — ונמצאה הבנת היצירה החד-פעמית נפגמת. בסופו של דבר דווקא הניתוח המעמיק של היצירה האחת, ראיית הקשרים הפנימיים בין הגיבורים לבין עצמם ובין הגיבורים למקום ולזמן בתוך היצירה הבר-דדת, הם שמעמידים קריטריונים לשפיטת היצירה, ודווקא מתוכם חייב הרעיון המרכזי לצמוח ולהתבלט.

אין ספק כי אף ק. בקי ב"מלאכה" זו, ויעידו כמה וכמה ניתוחים מבריקים של טקסטים, כגון עיונים ב"פת שלמה", "המכתב", "בלק" ב"תמול שלשום", קטעים ב"עידו ועינים", התיאור בו מסיר מנשה-חיים ("והיה העקוב למישור") את המזווה מפתח חנותו, וכן הדיאלוג בין הורי הירשל ("סיפור פשוט") בשוכם הביתה מסעודת-האירוסים של בנם (ע' 65). אלא שכל הניתוחים הללו באים לשרת את התיזות שאותן העמיד המחבר, כגון ההתעצמות בין יצרי ה"אני" הסוערים ובין ציוויי המוסר של הדת, או מוטיב השיבה, או מוטיב המפתח, ועדיין אין הקורא למד מתוך כך במה גדולתה המיוחדת של "סיפור פשוט", או "אורח נטה ללון". או "תמול-שלשום".

האלוהי המתוקן. אולם בית זה התמוטט ההתמוטטות מסומלת אל-נכון בסיפור "עם כניסת היום". הלבוש, שהוא סמל הבטחון, נשרף על גוף הילדה — סמל העתיד, בין כתלי בית-הכנסת הגדול — עולם האבות, ואפילו ספרי האבות בלים הם וקרועים מפדי לשמש כסות לילדה. אכן, בעולם המודרני נשארים הצעירים ערומים לא רק משום שהם שואפים לערכים חדשים (ספרים חדשים) כי אם גם משום שהערכים הישנים אינם יכולים עוד לשמשם. הספרים (הערכים) טרף הם לשיני העכברים ("עוד נהג"), וסופם של מחקרי העבר להיעשות פחי אפר ("עידו ועינים"). בסיפור "לילה מן הלילות" כבר אין בתים במובן הקלאסי, יש רק תחליפי בתים. העולם שלאחר מלחמת-העולם הרא-שונה אינו מתוקן עוד. אין "בתים", אין "ספרים", אף אין "מלבושים".

במקביל לכך, האורח המגיע לשבוש זוכה במפתח של בית-המדרש, ולכאורה הוא שב לשלוט בעולם-האבות, אך יחסם של תושבי שבוש ושל האורח למפתח מעיד גם כי אין עוד להשתמש בו. נושא המפתח, הדלת הנעולה (אבדן הבטחון), מופיעים אף ב"והיה העקוב למישור", ב"סיפור פשוט" ובסיפורים אחרים.

הראיה האחדותית שרואה ק. את יצירת עגנון כיצירה אפית מעיקרה, המעצבת את היי היהודים בגאליציה מראשית המאה הי"ט ועד לראשית המאה הכ', מביאתו אף לכתיבה אפולוגטית על קובץ-הסיפורים האחרון, "האש והעצים", הגם שניכרת בו פראגמנ-טריות מרובה. מפיו שהנושא המאחד, לדעת המבקר, הוא השמדת היהודים בידי הנא-צים — ה"עקידה" המודרנית — ממילא נשמט בסיסה של האפיקה העגנונית, שהרי נהרס האובייקט שלה. מתוך אותה ראיה אחדותית מגיע ק. למסקנה קיצונית שהרבר מן הסיפורים בקובץ "אלו ואלו" יש לראו-תם כהערות לרומנים: "מקטרתו של זקני

* ברוך קורצווייל: "מסות על סיפוריו של ש"י עגנון"; הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשכ"ג; 354 עמ'.

דמותו של המספר, עלום-מושגיו וסולם-ערכיו אי-אפשר היה לזהות על-פי היצירה הבר-דת.

הופעתו של קובץ הסיפורים מסייעת מעט להבין מה עומד מאחרי העלילות העקורות מכל גוף מופר והנעדרות כל רמז לזיהוי זמן התרחשותן, שלא לדבר על כך ששמות גיבוריהן נעדרים כל פשר לכאורה (להוציא אולי את "מסע הערב של יתיר"). קריאתם של הסיפורים בזה אחר זה מבהירה גם מה האמצעים להם נזקק א. ב. יהושע בבניית סיפוריו, אמצעים שסייעו להאדרת רישומו של כל סיפור וסיפור בנפרד. ניכר שא. ב. יהושע עשה מאמץ גדול על-מנת לשחרר את הפאבולות של סיפוריו מתוויזיהו מופרים כלשהם, וזאת על מנת לשחרר את הקורא מנסיכון לשייכם למסגרת זמן ומקום המופרים לו, מתוך כוונה למנוע אסוציאציה כלשהי עם מציאות ריאלית נתונה. מאמץ זה נעשה מתוך חתירה להתמודד עם בעיות-קיום יסודיות של האדם.

גיבורו של א. ב. יהושע אינו יכול להסתגל לשרירותיות שבמהלכי החברה. גיבור זה מתברר לו לפתע, בין מפוח עצמו בין מפוחן של מסיבות חיצוניות, שמהלך מסוים בחייו נקטע; קיטוע זה אינו מתחייב מתוך הגיונה של ההתפתחות הטבעית — בין אם הדברים אמורים בצעיר מ"מסע הערב של יתיר" ובצעיר שב"תדרמת היום", ששיגרה שסיגלו להם הופרעה בידי אחרים שהביעו על דרך אחרת בלתי-צפויה, ובין אם אמר הדבר בגיבורי "הסיום" ו"אגות הים", שדרך בריחתם האיוכה נחסמה.

הבורחים מהשיגרה והנאחזים בה מחפשים אחר שקט ואחר השלמות, ואלה כאלה מופרעים כאחד. למבקשים את השקט ואת השלמות קטנה, הסוגרת על האדם כבמעגל זעיר, לא נותר כי אם למות ("מות הזקן") או לחדול מהיות מה שהנם.

ראיה זו של האדם העומד מול כוחות עצומים, שאינו מסוגל ואף אינו מעוניין להבינם, היא המביאה לידי חזרות מרובות על פתרון התרדמה נטולת-החלומות ("תר-דמת היום" ו"המפקד האחרון") ופתרון המוות נעדר ההירואיות והאימה. לגבי גיבוריו של

מן הראוי היה כי ספר כה רציני, המקיף את מכלול יצירתו של עגנון, יזדקק למא-מרים שנכתבו בידי אחרים. אמנם מוכיר ק. במבוא את מסתו של א. מ. ליפשיץ משנת תרפ"ו, ואת ג. קרוינקר ואת דב סדן ומשולם טוכנר. אך בגופי המסות נזקק המחבר רק לאותם מאמרים שנתפסרמו בקובץ "יובל שי" בהוצאת האוניברסיטה בר-אילן. והרי מצויים קבצו המפורסם של דב סדן "על שי" עגנון" וכן מסות מעמיקות בקובץ "לעגנון שי" פרייעטם של ש. הלקין, ג. רוטנשטרייך, ש. ורסס, ג. שקד ואחרים. כן גם היה המחבר מיטיב לעשות אילו ציין את השנה בה נכתבה כל מסה ומסה שבספרו, ובכך היה מעמיד את הקורא לא רק על המשכיות יצירתו של היוצר עגנון כי אם גם על זו של המבקר קורצווייל.

אולם הרף כל הפגמים הקטנים שהוזכרו (פגמים שפגם המחבר מדעת), תורם ספרו של ב. קורצווייל תרומה רבה להבנת עולמו הרוחני של שי" עגנון ולהכרת גדולתו היוצרת.

שי"ן

מות הזקן

עם הופעת סיפורו הראשון זכה א. ב. יהושע שתופנה אליו תשומת-לב הבקורת וקהל הקוראים. לקובץ סיפוריו ייחלו קוראים רבים והבקורת אף היא לא התמהמהה בני-תוחיה. בלי ספק גרמה העובדה שבניגוד להרבה שקדמהו חרג א. ב. יהושע מן הנסיכון להתמודד עם הווייה רגינגולית מופרת, אף לא ניסה להתחקות אחר המקובל כ"גור סח" האחרון בעולם המערב. ניכר היה מלכתחילה שרשיו הספרותיים של א. ב. יהושע נעוצים ביצירתו המאוחרת של עגנון וביצירתו של פ. קפאק; הוא לא שאל מעולם האידיאות שלהם, אך ניסה להתאים את כלי יצירתם לצרכיו שלו. יתר על כן, בניגוד לכל המוסכמות על שלבי התפתחותו של מספר, הצליח א. ב. יהושע להגיע לניפור מחלט מנוף ההתרחשויות של סיפוריו. היסוד הליירי נעדר מהם לחלוטין, ואת

המסתתר מאחרי המתרחש, אך הבהירות והגיונה הפנימי של העלילה הלא-טבעית אינם ניכרים. בסיפורים האחרים ("מות הזקן", "המפקד האחרון" ו"תרדמת היום") נעדרת אותה עצמה שמצאנו בזולתם, והיטכניקה הסיפורית של יהושע אין בה כמדומה להסתיר את החוטים הגסים המשמשים לאיחוי קטעי עלילתם וסמליהם השקופים.

אין ספק שגם בנקודות-השפל שלו השיג א. ב. יהושע הישגים שמעטים כמוהם בספרות הצעירה. סיפורי במיטבם הם מפרי רותיה הבשלים ביותר של הפרוזה הישראלית החדשה.

יהודה איש קריות

ספרו החדש של יגאל מוסינזון, שהופיע עתה לאחר הפסקה ארוכה בכתיבתו של המחבר, הוא ללא ספק ספר מעניין. יגאל מוסינזון ידע בכל תולדות יצירתו לפחות דבר אחד: לעורר ענין חיצוני ורצון-קריאה בקוראו. כשרונו הסיפורי בא לידי ביטוי גם בספרו החדש. דמיונו של המחבר וכוחו ליצור מצבים מעניינים מבחינה עלילתית הופכים את "יהודה איש קריות" בכללותו לספר נוח-לקריאה. אבל כשאתה מסיים את קריאת הספר, מתעוררים הספקות. פרקיו הראשונים של הרומן, שהם ספק-אקספוזיציה, מבטיחים רבות, ואתה מוסיף לקרוא בתקווה שכל מה שהובטח לך בראשית היצירה עתיד להתקיים בהמשכה. אבל כאן, כנראה, לא עמד לו כוחו למספר, ובדיעבד אתה אנוס להודות שכל המסופר לאחר אותם פרקים של ספק-אקספוזיציה הוא מאכזב.

הרומן מסופר בגוף-ראשון, ופותח בסיפור-חיי של יהודה איש-קריות כעשר שנים אחרי בריחתו מיהודה והשתקעונו בעיירה היוונית גרימוס. לאט-לאט אנו מתוודעים אל הגיבור ושומעים מפיו את כל תולדות-חיו: תינו: הוא לא מסר את ישרו רבו לשלטונות מתוך תאוות-בצע, כסיפור האבנגליון, אלא היה חבר מחתרת יהודית, שבראשה עמד בראבא, ואותו בראבא הוא שצוה על

א. ב. יהושע החברה האנושית היא מציאות שדיתה, שאין כל טעם לזהות על פשרה ואין בכוחו של אדם להתמודד עמה, שהרי ממילא כשלונה של התמודדות זו ברור, ולא נותר להם לגיבורים אלא להתעלם — או להיעלם — ממצאות זה.

בניגוד למלנוכוליה האמיתית או המעושה שקנתה לה שבייתה בשירה הצעירה, אין א. ב. יהושע מובילנו אל הייאוש ואל תחושת חוסר-האונים בתוך מסלול של סיפורי-מעשה חיריים, מגוערי יצרים וסערות. נהי פוך הוא: במיטב סיפוריו ("מסע הערב של יתיר", "חתונתה של גליה" ו"גאות הים") הוא מובילנו על-פני מסלוליה הפבושים של הטראגדיה הקלאסית בסגנון בהיר וקולע, עשיר צלילים מרוכזים, הסכוני ותמציתי, כשכל מהלכי הסיפור מוליכים אל השיא הטראגי.

א. ב. יהושע אינו מקל על עצמו ועל קהל קוראיו. ניכר בו שבאותם סיפורים בהם הגיע לשלמות אמנותית ורעיונית, נאלץ לכבוש את ריגשתו על-מנת לכנות את הדברים בשמם במלוא משמעותם האכזרית. קריאה בסיפורים אלה מעוררת את התחושה של מסע בתוך עולם-אימים שאין לחזור ממנו בטרם תמוצה קובעתו עד תומה, ורק עם ההתנערות ממנו אפשר לעמוד ולנסות לפענחו.

בקובץ שבעה סיפורים, המצטרפים למסכת אחת של ראיית-עולם שאין לה אח בסיפורת הארצישראלית (בהתאכזרותו לעצמו דומה יהושע לברנר, אלא שאיפוקו וכיבושו העצמי מרתיעים מפני השוואה בין שניהם). אולם בעוד שהסיפורים כולם משלימים זה את זה בראיית-העולם שבהם, הרי מבחינת ההישג האמנותי אפשר להבחין בהם רמות שונות: בבוד שב"מסע הערב של יתיר", "חתונתה של גליה" ו"גאות הים" ניתנו למנות את כל הסגולות שהזכרנו, הרי שבסיפור מעניין בתימטיקה שלו כ"הסיום" אפשר רק לחוש בעצמת ריגושו של המחבר

* אברהם ב. יהושע: מות הזקן (סיפורים); הקיבוץ המאוחד, 1962; 200 עמ'.

עצמך שמא לא רומן היסטורי לפניך אלא במידה רבה רומן סימבוליסטי, שהתימאטיקה שלו עיקרה אינו אלא בהסתלפותן של תורות ובהסתלפות ההיסטוריה. עם זאת אינך יכול להיגמל מן ההרגשה המציקה שלפניך נסיון עקשני של אפולוגטיקה, מעין נסיון לטהר את דמותו של יהודה איש-קריות, שהפך להיות — במערכת הערכית-הרוחנית של העולם הנוצרי — סמל לבוגד מתועב וגם סמל ליהודי, המסוגל למכור את היקר לו ביותר בעבור בצע-כסף.

על כרחק אתה אומר שאף כי מגמת האפר-לוגטיקה ניכרת בדרך התיזה והאנטי-תיזה (האנטי-תיזה: בקורת ההגיון שבכתבי-הקודש של הנצרות), אי-אפשר להעמיד עליה את משמעות היצירה. וכאמור, אף אינך יכול לראות ביצירה רומן היסטורי ממש, המפתח לו רקע אותנטי, אלא רומן המבקש לו רק רקע היסטורי להשליך עליו את המציאות בת-זמננו, או על-הזמנית. אמנם, דרך רגיי לה היא ברומן ההיסטורי בכלל, אלא בעוד שאמני הז'אנר הזה בספרות העולם נזהרים הקפיד על הרקע ההיסטורי, הנה מוסינזון מסתפק, כאמור, בסממנים חיצוניים ושט-חיים.

מכאן נשאלת בהכרח השאלה: אם הרקע הוא בנין רופף, ואם גם כל פרשתו של יהודה איש-קריות אינה במהותה אלא סמל-לדבר, מה טעם בחר מוסינזון תקופה כה פרובלמיטית וכפה עצמו לסכסך את כל היסודות בסיפור האבנגליונים? שאלה זו, שפשלעצמה אינה לגיטימית, נעשית לגיי-טימית-בתכלית בהקשר שהיא נובעת מתוכו, ועל כרחק אתה מסיק שהסתירות הפנימיות ביצירה אינן מתישבות.

הסיבה לכך היא ריבוי היסודות; תפסת מרובה לא תפסת. גם שמץ אפולוגטיקה, גם ספק-היסטוריציוזם, גם רעיון מופשט על דרך היוצרותן של אמנות-המון, גם סאטירה על פסיכוזות המוניות, גם אירוניה שבמ-רירות על עולמנו, ש"מנגנון החושך" שולט בו ומהותו שטניים יוצרים בו למעשה את עולם-הערכים של האדם הקטן ובלתי-הבקרתו, ועוד ועוד — גודש זה של יסודות הוא המחמיץ את עיסתו של מוסינזון.

יהודה הצעיר למסור את ישו. ישו, כמובן, היה ממנהיגי אותה מחתרת, והסכים להי-צלב, מתוך אמונה שצליבתו תקומם את כל העם. כל חברי המחתרת, תלמידיו של ישו, יודעים היטב עובדה זו, ואף-על-פי-כן הם רודפים את יהודה בכל העולם, עד שהם מצליחים למצאו כעבור עשר שנים במקום מקלטו, אף שהתחפש לאדומי ונשא לו אשה יוונית מבנות המקום. מכאן ולהבא מרחפת על ראשו של יהודה איש-קריות סכנה, שהוא עצמו אינו יודע מה טיבה, ומה-גם שמנהיגה של הנצרות שוב אינו פטרוס המוכר אלא מסלף-דמותן של המח-תרת ושל תורת ישו — פאולוס, שבסופו של דבר הוא חורץ את גרלו של יהודה בכך שאינו גאלו מייסוריו הנפשניים בהריגה. בתוך כך מעורב בעלילה רעו של יהודה — פילוסוף יווני מקומי, שלמעשה הוא ראש המשטרה החשאית במקום. אותו אדם, שלי-טה החשאי של העיר, מעוניין בניסויים, ומתוך שאיפה לבדוק את אמיתות סברותיו בדבר הפסיכולוגיה של ההמון, הוא מבקש להפוך את יהודה איש-קריות לקדושה של גרימוס. אחרי שיהפוך אותו לאיש הבזוי ביותר במקום. לסוף, כשנראה שהוא עתיד להצליח בדבר, הוא מציע לו לברוח בחשאי מן העיר. אבל יהודה, שכוחותיו הנפשניים נידלדלו והלכו עד שאבד לו כל כוהר-צוון לחיות, מעדיף להיצלב.

כשאתה שב ומתבונן בכל אותה "סעודת-מטעמים" שמגיש לך המחבר, סופך שאתה שואל את עצמך: מה לא ניתן לך לאכול? ניתן לך רקע-כביכול של המאה הראשונה לספירה, הדיים מימים שהחלה הנצרות לכ-בוש את האימפריה הרומית. אבל עיון נוסף מעלה שאין שום נסיון רציני לתיאור רקע, הוצ' משימוש מבריק בכמה שמות מן ההיס-טוריה והמיתולוגיה, וסיפור העובדות הידו-רות על מקומו של פאולוס בנצרות ועל שיבוש תורת ישו בידיו. לפיכך אתה שואל

* יגאל מוסינזון: יהודה איש קריות או הטאיו של גרימוס הקדוש; עם עובד ספריה לעם, 1962; 222 עמ'.

אנשי־מחתרת שביקשו למגר את שלטון רומא ביהודה. משנאסר בר־אבא, המנהיג הצבאי של המחתרת, הטיל על יהודה איש־קריות להסגיר לרשות את ישו, מנהיגה הרוחני. לכשתגיע שעת הצליבה, ופונטיוס פילאטוס יציע לקהל לשהרר את אחד הגדונים (מנהג שנקטו לכבוד החג), ידרשו ההמונים, שיובאו במיוחד למטרה זו, לקרוא דרור לבר־אבא. אז יתיצב הוא, בר־אבא, בראש המרד, וצליבתו של ישו תשמש אות להסתערות העם. ישו "הקריב עצמו בהכרה וברצון ובעצם היה יהודה שליחם של בר־אבא וישו כאחד" (ע' 45). התכנית נכשלת. ההמונים אינם מסתערים עם הצליבה, המרד אינו פורץ. בר־אבא פונה בייאושו למדבר ים־המוות ויהודה בורח לגרימוס, עיר־נמל באי יווני. הוא משלים עצמו אדומי בשם אנטיפר, נושא אשה, מוליד ילדים ומתפרנס כבעל־אכסניה.

הואיל ופרשה זו היא נקודת־המוצא לכל העתיד לקרות, מן הראוי להתעכב עליה. מודעת היא שמעולם לא ביקשו ישו ותלמידיו למרוד במלכות־רומא, וכמו כן למותר הוא לומר שסיפור־המעשה המסופר בזה אינו דומה כלל לפרשת צליבתו של ישו, ובוודאי אין בו בסיפור מאומה מן המשמעות הגדולה שייחסו לה המאמינים. קשה גם להעלות על הדעת שמורדים־במלכות יזדקקו דווקא לקרבנו של מנהיגם הרוחני, ישו, כאות למרד, מה־גם שמראש היה מקום לחשוב שעלול קרבנו להיות קרבן־חינם. לפיכך נראה שהשתלשלות־עניינים כפויה זו לא באה אלא לשמש קליפה לתוכן שאינו ממייג.

עיון בהמשך העלילה מחזק הנחה זו.

מקץ עשר שנים מופיע בגרימוס שמעון־פטרוס להפיץ את תורת הנצרות. עתה אין תורה זו מטיפה עוד למרי מזוין אלא מבקשת למוטט את שלטון רומא מבהינה רוחנית, על־ידי עירעור יסודותיה המוסריים־הדתיים הרקובים. בידיו של אנדי־גונס, השוע הרומאי, יידרו של אנטיפר, שולה פטרוס ליהודה גליונות בהם מגוללת פרשת ישו וצליבתו. שם מסופר שיהודה בגד ברבו, הסגירו בעבור שלושים שקל

לולא היה המחבר להוט כל־כך להיות "קריא", אילו נמנע מלהלעיט את קוראיו בכל אותם מאכלים שיצירת המאה ה־20 לסוגיה משופעת בהם, אילו ניסה להתמסר ליצירתו ברצינות ולא לשחק ככימאי בהמצאות של נוסחות מצליחות — היה מצליח לפתח את יצירתו סביב הסיטואציה העיקרית הנראית עולה כעיקר מתוך ספרו כפי שהוא: דמותו של יהודה איש־קריות המתיסר בשל מעשים שעשה לשעבר, שניסה להתעלם מהם שנים ארוכות ולדחקם מתור־דעתו, עד לרגע שהם פורצים ועולים על־פני השטח ואינם מניחים לו. מכאן והלאה הוא מנסה להיאבק עם עצמו, אבל הולך ומסתבך בעצמו, עד שפוחותיו הנפשיים מידלדלים כליל.

אינך יכול אפוא שלא לומר שכשרוני הוודאי של מוסיגוון נפסד מפני שבעל־המלאכה המוכשר שבו גובר על האמן הא־מיתי שבו. ואתה חדל מלהאמין בכנות יצירתו, אף כי באחת אתה משתכנע: בכנותה של הרגשת הגלות, הנכר והניתוק מרקע־המולדת. בסיום אי־אפשר אפוא שלא לרמוז כי בעל־המלאכה האמור שבו ידע תמיד למצוא נושאים שאקטאיליותם מרהפת בחלל האוויר. אין תימה שנטפל לנצרות הקדומה — לא מתוך צורך אימננטי ליצירה, כפי שניסיתי להוכיח — מתוך שהכל דשים וכותשים בנושא זה בעשור האחרון, לרבות גדולים כלאגרקוויסט (וספרו "בר־אבא" אך מבליט את מגרעותיו של "יהודה איש־קריות"). וכבר שמענו שהספר תורגם לאנגלית ועתיד ליעשות סרט, עובדה לא קלת־ערך בקשר לדברינו למעלה.

א. א. ז.

"יהודה איש קריות" רומן היסטורי הוא לכאורה, לפי שמו ומסגרתו ההיצוגית, אך גם העלילה כשלעצמה יש בה לעורר ספק אם אמנם החייאת תקופה מן העבר, או שיהזור פרשה משכבר־הימים, הם עיקרו של הספר.

לפי הגירסה שלפנינו היו ישו ותלמידיו, ובראבא ויהודה איש־קריות עמהם, כולם

של גרימוס וגרימוס תשגשג במסחר-הדת בכוחו של קדוש זה. לפיכך הוא מסייע לא מעט להיירדרותו, כממלא אחר מעשיו של פטרוס. לבסוף, כאשר הנוצרים יוצאים לדרכם, מוכן יהודה לשאת בכל פשע שייחסו לו, כי גשבר כליל. אוסרים אותו בלי שיתנגד, והוא מחכה לצליבתו. כאשר אנדיגונס מציע לו להימלט, עייף הוא מלברוח. "הייתי שרוי בתחום הלילה, במקום שהיינו לפניו, טרם שגה אלהים את משגהו הראשון ונתן לנו את האור" (ע' 222).

עם הגיענו לפרק זה של הרומן כמעט שוכח חים אנו שביהודה איש-קריות אנו עוסקים. מתקבל הרושם שזועק כאן אדם זעקה פרטית על החברה שהקיא אתה מקרבה על-לא-עול-בכפו והוא נע-ונד בעולם כקין זה (תיזכר כאן פרשת קין, העבד המשוחרר שנוכר למעלה), בלא שיהזור לעולם הישן, הנכסף לנשום אוויר פסגות" (ע' 44) ובלא שייקלט בעולם החדש השנוא — אלא כ"גרימוס הקדוש".

הספר בכללותו רישומו חזק הן משום הכ-נות שבה נכתב, כנות הנובעת אולי מהזר-ותו של הסופר עם גיבורו (עד כי לפעמים אפשר לחשוב שעל עצמו הוא כותב) וכאבו על גורלו, הן משום דרך הכתיבה הישורה, הברורה, הגברית, שאין עמה עיטורי-גיבור פוגמים.

בדפים הראשונים נדמה לעתים, בגלל אי-אלה אמצעים פסולים שהמחבר נזקק להם לצרכי מיתח, כגון הרמזים המוקדמים על עיסוקו האמיתי של אנדיגונס, שמעין סי-פור-בלשים מסווה לפנינו; אך רושם זה נמוג והולך בהמשך הקריאה.

כפי שאפשר להסיק מן הנאמר, אין הרקע ההיסטורי משכנע ביותר, ואף כי ניכר בעליל שלא להיסטוריה נתון לבו של הסו-פר — נתפס הוא לפעמים להזכרת אישים ועובדות היסטוריים אגב דברי הסבר מיר-תרים. זאת ואף זאת: תמונות המוגנות מצוירות כאן בעצמה רבה, אך קשה להימנע מן ההרגשה שהולמות הן תקופות מאוחרות הרבה יותר; למשל — החולים והנכים הצובאים על פסלו של אסקולפיוס מזכירים מאד סצינות מהתקלויות המוני צליינים

כסף, לאחר-מכן התחרט על מעשהו, ומרוב רגשי-נוחם שלח יד בנפשו. מסתבר שפטרוס בא לחסל את יהודה. פטרוס יודע היטב שאין יהודה בוגד, אולם מציאותו בארץ-החיים פוגמת בתורה הנוצרית שהוא מפיץ. "ישו בלי יהודה אין לו קיום. החטא בלי העונש אין לו קיום. אילמלא איבד יהודה את עצמו לדעת היה ישו פחות ישו. אסור שדבר זה יתרחש... יהודה איש-קריות מת וחסל... אסור לשנות מן הסיפור על יהודה איש-קריות" (ע' 45).

הנה אדם חף-מפשע אשר למען התורה, הדוקטרינה, יש להקריבו קרבן. האם מעלים דברים אלה הדים מן העבר הרחוק, או שמא רמוזים הם על משהו שקם והיה בימינו-אנו?

אנדיגונס, איש ערמומי וחלקלק, אשר עד לסופו של הספר לא העמידנו המחבר בבהי-רות מן מגמותיו, מטעה כביכול את פטרוס בסברה שאולי אין אנטיפר כלל יהודה, שכן שירת אצלו עבד יהודי משוחרר וקין שמו. קין זה, שהיה דומה-להפליא לאנטיפר, נע-לם מן המקום, ושמועה אומרת שאדוניו רצחו נפש משום שאשתו זנתה עמו. אם אמנם קין הוא יהודה איש-קריות ואיננו עוד בחיים, אין מי שיכחיש את דבר הגליונות וחיייו של אנטיפר כמו יהיו לשלל. אלא שאם בתחילה מבקש אנטיפר בכל הדרכים להציל את נפשו ולהיחלץ מן הגורל הצפוי לו, עד שמרוב חרדה הוא הופך מעט מעט חורבת-אדם, מטורף, הרי עתה שוב אינו יכול להשלים עם היעלמותו והוא מבקש לזהות את עצמו באמת: "קרא לי יהודה... רק פעם אחת בלבד. קרא לי יהודה כדי לחזור אל עצמי להיות אני. אתלה את עצמי למענכם. אינני יכול לחיות בלי זהות, ואינני יכול למות כאלמוני" (ע' 210). הוא מבקש להצטרף אל פטרוס ובני-לוייתו בדרכם, אך הם נוטשים אותו ואת עירו. מסתבר שלא נפתו להאמין שאין הוא יהודה, אלא שראו כי דעתו הולכת ונטרפת עליו ובינך-הזוכה הוא הולך לקראת הסוף המיועד לו באותם גליונות, לקראת ההתאב-דות. לאנדיגונס מזימה משלו: הוא שואף לכן שאנטיפר ייעשה ביום מן הימים קדושה

הארה של מציאות אבסורדית). דומה של־ אחרונה הכיר מגד במגבלתו, ובשלש הנובי־ לות המכונסות ב"הבריחה" יותר משניסה לעמוד מול אותן בעיות שספרות המערב מנסה להבקיען משך שני הדורות האחרונים הריהו בא להאירן הארה חדשה, ואם קלענו לעיקר כוונתו בנובילות אלו (בעיקר ב"מסע לארץ גומר" וב"הבריחה") הרי הגיע מגד להישג אמנותי חשוב.

תהומי יכלתו של מגד מוגדרים־להפליא ב"מסע לניקראגואה". זה לצד זה, כמעט בלי שיש־ תלבו, באים קטעי תיאורו של המסע וקטעי פגישה עם הוויה חדשה, שקשה לתחום בהם את הקו בין המציאותי לבין ההווי, וקטעי ההגות כביכול, בהם מנסה ה"אני" המספר להתמודד עם בעיות האדם מול האלוהים וכוותח הטוב והרע, האהבה והשנאה. בעוד שקטעי התיאור מקסימים בייחוד שבמראה המתואר בהם ובאווירה האופפתו, הנה קטעי ה"הגות" אינם מעידים על יכולת להיני־ מודדות אינטלקטואלית עם בעיות־היסוד של הקיום האנושי. מתעורר חשש שמגד מתעלם מהעובדה שאינו ראשון העוסק בבעיות אלו (ובציטוט אוגוסטינוס הקדוש עדיין אין משום

הפגת חששנו זה). גם נושאו של "מסע לגומר" הרווה דפיהם של מספרים ועתונאים רבים, אלא שאין ספק שכל חובב משקה טוב ייהנה לצרף בקבוקו זה למזנונו. בהן רב, תוך כדי גילוי כושר בדיוני, מעלה מגד נובילה סאטירית שעניינה מסע לברית־המערצות. זהו מסעו של מי שהוזמן ל"עצרת־האורש" ובזכות שרשרת של מסיבות הזדמן לו יותר מאשר לאחרים לעמוד על טיבם של המאר־ חים. בנובילה זו משתלב גם מוטיב אישי המוגדר בכירורו בסופה — מוטיב ההיסח־ פות אחר האמונה באמיתותה של התמונה המצטיירת בתעמולתו של המשטר הסובייטי, וקשייו של הגיבור להתפכח משכרון אמנותי הנעורים שלו. גיבורו של מגד (שוב אותו "אני" תמים ותמהוני) מצליח לפגוש במוס־ דותיו ובגיבוריו העיקריים של משטר זה ולתהות תהיה "תמימה" על מהותם ועל משמעותם. חיצו הסאטירה דקים וחודרים, ואם אין כאן יצירה גדולה של אמנות צרופה.

בלורד; פרשת הדם המתגלה בלחם מעוררת אסוציאציה — ויותר מכך — עם סיפורי עלילות־הדם.

נפשות הספר אינן קורמות עור וגידים, ובוודאי לא תישמרנה בזכרון זמן רב לאחר הקריאה; פרשיות אחדות נראות מיותרות, ולעתים גם מפריעות הן לקורא לחדור אל העיקר.

אבל הרף המגרעות הללו ספר רב־מיתח לפנינו, ולא דווקא משום התשוקה שהוא מעורר לדעת "מה יהיה הסוף" אלא בגלל מעוף הדמיון בו הוא כתוב והרוח הטראגית וכאב האדם העולים מתוכו ואינם מרפים.

ש. ל.

הבריחה

כוחו התאורי של אהרן מגד נתגלה מיד עם הופעת קובץ־סיפוריו הראשון, "רוח ימים". מאז הופעתו של זה שלח מגד ידו בתיאור רים של "נתחיה" הוויה ריאליים, על־הרוב במידה לא מבוססת של הצלחה. אלא שמגד לא הסתפק בהצלחה זו, ומאז כתיבת "הדוה ואני" הוא מתעלם יותר ויותר מן הדמויות ה"בשרודמיות" שהיו חביבות עליו ("גשם נדבות") ומנסה להתמודד עם דמותו של התמהוני, העומד משתאה לנוכח הויתתה, מושגיה ודפוסי התנהגותה של חברתו, כשהוא מנסה לעתים להשתלב בתוכה ונכשל ולעתים הוא משלים עם אי־השתלבותו. העמדתו של ה"כסיל" התמהוני מול החברה ומושגיה מהיבת ממילא התמודדות עם בעיות־היסוד של הפרט, בין אם הוא משתלב בחברה, המאורגנת עדי־לאימה, ובין אם הוא עומד כנגדה (אגב, גיבוריו של מגד אינם מסוגלים לצאת כנגדה).

ב"חדוה ואני" ניסה מגד להתמודד עם הפרובלמטיקה של כלל מוגדר ביותר, ב"מקרה הכסיל" ניסה להתמודד עם הפרוב־ למטיקה של החברה המאורגנת בכללה. בשני הספרים יותר משהצליח להתמודד עם מכלול הבעיות הצליח בתיאור המצבים בהם הן משתקפות (בין אם זוהי הארה ריאליסטית בעלת נימה סאטירית מובהקת ובין אם זוהי

המתקיימת בנס ומחזיקה מעמד בקרב עולם עוין בכוח אמונה המימה, ודבקות ללא שיור באלוהים ובכוח הכרה עמוקה ש"יש" ראל ערבים זה לזה". מבצרו של האדם בתוך העדה היא משפחתו הגדולה, "השבט". את היי העדה משקפות בספר עלילותיו של שבט כזה.

בפרוע פרעות במסילאתה שבלוב, בשנת תש"ה, מסתער אספסוף ערבי על ביתו של ר' יוסף שאכיר, מלמד דרדקים, ורוצח את אביו, הרב הישישי, המקדש את השם במותו. רק אחיו הצעיר של ר' יוסף, יהודה, מנסה להגן על האב. שאר בני־הבית כושבים ראשיהם בחיקם ומחכים כמאופנים לבאות. בהתרחק הפורעים מסתתרים כולם ביחד עם שכנם שישקו העיור אצל בעל־הבית הערבי. הלה מנצל את חוסר־הישע של דייריו למלא כיסיו, בתחבולות־ערמה, מפרוטותיהם האחד רונות, ומסתלק לו לארץ־השפע. עוזבים לנפשם נמלטים בני שאכיר אל הדוד הער שיר, אשר שכנו ובן־בריתו השייך סוכך עליו ועל משפחתו הענפה. אולם הקנאים המוסלמים תובעים מן השייך שבני־חסותו ימירו את דתם למען תהיה להם נפשם לשלל. באין ברירה הם מקבלים עליהם את הדין למראית־עין. אולם גם לאחר מעשה זה נתונים חייהם של היהודים בעיירה בכף־הקלע, עד שהממונה האנגלי מתעורר באי־חור רב למלא את חובתו ומכנסם, עדי־יעבור־זעם, בבית־הספר האיטלקי. עם זאת הוא "עושה לביתו" ומכריח את ר' יוסף, באמצע־לחץ קשים, לזהות כרוצחים אנשים שלא ראם מעורו. בשוך הסערה, עם שוב היהודים לבתיהם, מתברר שהממונה סחט כספים מן הנאשמים המדומים על־מנת שלא יביאם למשפט, והללו מצדם תובעים מר' יוסף שילומים. בני המשפחה ואף ממונה אנגלי חדש שבא למקום יועצים לו לעקור לכומס עד שתישקטנה הרוחות. גם רחל אשתו הטובה, הנבונה והאיננה, מפגיעה בו להישמע לעצה זו, מהדגם שבת כומס היא ונפשה יוצא אל עירה ואל הוריה. ברוח נכאה מקיים ר' יוסף את דבר העצה ויוצא לדרך עם בני משפחתו. אין ר' יוסף גמנה עם הגיבורים. כולו היסוסים, חוסר־בטחון

יש בה משום סאתירה קולעת, עשויה היטב, שהנימה האישית בטלה בה.

הטובה שבנובילות היא האחרונה. ב"הברי" הה" חוזר מגד לפרובלמטיקה של קאמי ב"הדבר", כשהיא מורכבת על סיטואציה שפיתה נוויל שוט בנובילה החביבה, הנוגעת ללב, "על החוף". גיבורי "הבריחה" מצויים על ספינה המרחיקתם מן היבשת הצפויה לכליית ה"מבול", ומפעמת בהם האשליה שישדרו לאחר אבדן המין האנושי. בעקבות קאמי מתאר מגד את הוויתתה של הברה המתקשה להשלים עם עובדת ניתוקה הפת־אומי ממערכת קשריה ויחסיה הנורמליים, ומוסיפה, אם גם בצורה מעוותת, לשמור על ה"נורמליות" בצלה של הקטסטרופה. תיאוריו של מגד מאוזנים היטב. אין הוא נפתה אחר האפשרויות הרבות שטומנת הזדמנות פגישתם של בני־אדם שונים כל־כך תחת צלו המאיים של גורל אחד. בכש"רון מובהק הוא מתאר את תהליכי ההת־פוררות עד־אבדן קודם בואה של השואה הנוראה על הספינה. גם כאן מצויים רמזי סאתירה, ואף כאן קיימת התחכמות אינ־טלקטואלית עם זכרי מקרא מפרשת־נוח והמבול, אלא שהללו מתבטלים כלייל בתיאור עז־הרושם של המסע מראשית ועד אחרית. אפשר מאד שקובץ זה מעיד על כיוון חדש בפרוזה של מגד, והוא מבשר על סינתזה בין שאיפתו להתמודדות עם בעיות "גדור־לות" לבין הימשכותו לתחום של תיאורי מצבים בחיי הפרט והחברה. דומה שהגיעה שעתו של מגד לעלות על נתיב בלתי־כבוש גם בתחום בחירת הנושא.

א. ז.

איש נדהם

ברומן "איש נדהם" ביקש המחבר, והצליח, לצייר תמונה מאורח־חיייה של עדה יהודית נידחת ומבודדת, על סבלותיה ומשחותיה,

* אהרן מגד: הבריחה; הקיבוץ המאוחד, 1962; 220 עמ'.

כמרומו, מעוצב ר' יוסף — על אי־בטחונו בכוחות עצמו, על נסיונותיו המעטים להת־אושש ועל המניעים הנפשיים הדוחפים אותו — עיצוב דק יותר מנפשות אחרות, והוא אולי היחיד בכלן אשר אישיותו מעניינת כשלעצמה, גם אם נוציאה מתחומי עדתה. רחל אשתו אינה משכנעת כל־כך. מאשה בעלת־נפש כשלה היינו מצפים לר־תיעה, ולו תת־הכרתית (אפילו ערכיה המור־סריים של העדה תובעים ציות מלא לגבר), מלא־יצלח כבעלה. ואילו אליהו אחיה, פרשת אהבתו, והציונות שהיא עיקר חייו, אינן מתרקמות יפה במסכת. גם אם מתכוון הסופר, כפי שאומרים, לתאר בספר נוסף את עלייתה של העדה לישראל, אפשר היה לוותר בשלב זה על הענין הציוני.

שלא כדמויות הבודדות עוצבו פני העדה בכללה בחיוניות רבה, וגם קורא הזר לא־רחה־חיים המועלה בספר ימצא עצמו עדי־מהרה מעורב בכל הנעשה ויאמין באמי־תותה של המציאות המתוארת. ודאי, קשה להעלות על הדעת שיהודים חרדים כל־כך יעברו בקלות כזאת לסדר־היום לאחר המרת־הדת, אפילו נעשתה למראית־עין בלבד. אכן, טוב היה להימנע מחזרות מיותרות בתיאור ההווי; התמונה שהיתה מצטרפת מצוירים חדפעמיים לא היתה מפ־סידה מאומה מסגו־גיותה. אפשר כדאי היה גם למעט בכיטויים ערביים, אשר שיפעתם מכבידה על הקריאה; די היה רק לזרעם פה־ושם כדי ליצור רושם כלשהו מדרך דיבורם של האנשים. ושוב, לא היה צורך לתבל את השיחות בגודש כזה של פסוקים מן התנ"ך; גם חצי מן המובא כאן די היה בו להבינו עד כמה מושרש ספר־הספרים בניבו של העם. אך כל המגרעות הללו אינן פוגמות, כמדומה, בעצם המסכת הנחשפת לעינינו.

"איש נדהם" הוא רומן חסר־יומרות, מסופר יפה, מרתק בחלקו הגדול. נושאו ראוי היה שיכתבו עליו. העננה בה הוא כתוב, ואהדתו של המחבר לגיבוריו, מאצילות עליו לווי־תן.

וגחיתות נוכח אביו הנעלה. אף בתורה אינו מופלג, ואם לא די בכך חותרים תחתיו בני לטרוש הנבערים, המשתלטים והולכים בכר־חם של האנגלים, שלפתחם הם משכימים לשחדם ולהגניף להם. אף־על־פי־כן, מעמד כלשהו יש לו במסילאתה ואילו בכומס הגדולה הריהו אינ־ראפס. כדי שלא יהיה סמוך על שולחן חותנו, הסנדלר, המקבלו בזרועות פתוחות, הולך הוא לעבוד כשכיר־יום בהפקת יין מעצי־תמר, מלאכה שאינה לפי כבודו. ובינתיים נאנקת העדה במסי־לאתה מחמת נחזרועם של בני לטרוש ומשוועת לעזרה. רבי סעיד, מראשי העדה, מטיל על אליהו, אחיה של רחל ומעמודי־התווך של הארגון הציוני בכומס, לשבת במסילאתה ולעמוד בפרץ, ובר' יוסף הוא מפציר להילות אל גיטו כדי לקיים בעיני־רתו את מורשת אבותיו הרבנים ולעמוד על משמר התורה שם. אף כי אליהו קשור בכל נימי־נפשו לכומס, בגלל אהבתו חסרת־התוחלת לבת יהודים־איטלקים רמי־מעלה, ורחל מקשה על חזירתו של בעלה בלהט דבקוּתה בבית אביה, יוצאים הכל למלא את ייעודם כיהודים למען יהודים.

יש משהו תמים בגישתו של הסופר אל דמויותיו, ואם נוציא מכללן את ר' יוסף ואת גסים היחפן בעל הדמיון, השותה לשכ־רה ומפליג בסיפורי־בדים, מסתדרות הן, כביכול, בשתי קבוצות קטביות: תמימות וטהורות כשישקו העיור, המוכן ליהרג על אמונתו, מצד אחד, ומצד שני — רעות כשואל, כגון בעל־הבית החמסן, אשר לסבך תרמייתו מתלווה נופך של אגדות־ערב. אולם הואיל והמחבר מסלל לעצמו את הלך־המחשבה של גיבוריו הפרימיטיביים, והלך־מחשבה זה הוא כאספקלריה שמתוכה הדברים משתקפים, יש בכך אפילו משום תרומה לשלמותו של סיפור־המעשה, בעיקר במה שנוגע ליהודים הקשישים המאכלסים אותו.

* מילא אהל: איש נדהם; הוצאת "תמר".
תשכ"ג; 7+297 עמ'.

שכתוצאה ממנה באה השתלשלות מאורעות מוזרה ובלתי-צפויה, מתעורר בנו ענין בנור' רלו של מר פ'אבר, שקורותיו נמסרים בדר"ח (כך מגדיר מ. פריש את ספרו) שלפנינו.

היתה לו לגיבור אהובה יהודיה במקרה; עקב מאורעות מסוימים בשנות ה'30 נעשתה רגישה יותר והורגת בהתנהגותה מן הנור' מה הועירבורגנית המקובלת. היה לו למר פ'אבר ידיד, רופא גרמני, שונה משום-מה מגרמנים שהכיר בעולם בעת ההיא. אל שני אלה היה קשור מאד, את האחת כנראה אהב, אל השני נקשר בעבותות ידידות, כשנעלמו חש בחסרונו, ובכליזאת רווח לו; מאז נע בבהירות במסלול שהתווה לעצמו, או שהתווה לו על-ידי אחרים.

תאונה חיצונית בלבד גרמה שיחזור זכרו של הידיד ויעלה. רק התאונה היא שהביאתו לידי עמידה פנים-אל-פנים מול סיום מסע- חייו הטראגי של הגרמני האחר, ורק אותה פגישה מזעזעת היא שאילצתו להינפש ולנסוע באניה (ביזבוז זמן, שלא התיר לעצמו בימים כתיקונם), ולהתאהב בצעירונת תמ' הונית בת הזמן החדש, וכמעט נשאה לאשה לולא הכישה נחש בבלותם על חוף ים ביוון. בשל אותה הכשה נודעה לו זהותה האמרי-תית, לא היתה זו אלא בתו שילדה לו חנה אהובתו בלי ידיעתו.

השתלשלות מאורעות מוזרה ובלתי-סבירה, לכאורה, גם למי שאינו מרבה לגלגל בחוקי הסתברות כמר פ'אבר, אולם, למרבה הפלא, עוברת ה"זרות" של סיפור-המעשה, שעליו מדווח פריש, אינה מפריעה יותר משמפרי-עה לנו אי-סבירותם של סיפורי-המעשה שביסוד הטראגדיה היוונית.

מרע שעמד מר פ'אבר מול גורלו, מרגע שפגש מחדש בתנה האחרת, הרגישה, המנסה לחיות חיים בעלי משמעות בלי להתעלם מן הגורל אשר המר לה, מסתיים תהליך התפוררותה של הדמות הבוסחת והשלמה, שאליה התודענו בתחילה. כוחו של הגיבור אינו עומד לו נוכח כוחות שמאו היו לו

* מכס פריש: הומו פאבר; מגרמנית: עדנה קורנפלד; ספרית פועלים/לכל, 1963; 222 עמ'.

הומו פאבר

לכאורה אין גיבור הספר שונה מרבים אחרים המאכלסים את מדורי ה"מי ומי" של עתונים מכובדים, ושל ז'ורנלים המיועדים להמנים. טכנולוג, שליח אונסק"ו, מבריק ויודע-כל, אורח קבוע בבארים מפוארים, ומשיק כוסות במסיבות קוקטייל, נוהג במ' כוגית מפוארת, וחוצה גבולות אגב נימנום במטוס.

יליד ארץ-רווחה (שווייץ), בעל השכלה אר' ניברסיטאית, אדם שמופקדות בידיו מכוונת רבות-עצמה — תרצו, הריהו התגלמותו של "האדם המודרני", שסימני-זהויו מוכרים, כביכול, לכל, לסוציולוגים ולהדיטות כאחד. הקיברנטיקה והסטטיסטיקה, הטכנולוגיה וה- פיזיקה משמשות לו בוחן לבחינת תופעות בעלות-משמעות. אין אנו מוצאים רמז להשכלה הומאניסטית כלשהי, אין בו גילוי של התעניינות ממשית בבני-האדם העוברים לצדו. להיפך, כל מגע-ומשא עם בני-אדם הוא בדרך הטרדה, יחסיו עם הנשים אינם חורגים מן התחום המיני במשמעותו המ- צומצמת ביותר.

שאלות מסוימות נדחקות אי-שם במעמקיו, כשנימוקי דחיקתן כאילו מודעים וברורים, משל היה כוהן קתולי שעניינים מסוימים מתישבים אצלו על דרך הדוגמה הקתולית ואין להרהר עוד בהם.

לדעתו של מכס פריש, דין הטכנוקרט כדין האביר או הכוהן: אין איש יכול להימלט מבעיות משמעותו של קיום האדם, בעיות שאין הפרט יכול להתחכש להן בעידן של דוגמות דתיות ובעידנם של אידיאלוגיות אתאיסטיות או של בחנים ראציולניסטיים-מדעיים.

מסלול-חייו של מר פ'אבר ברור ופרוש כאוטוסטראדה חד-טטרית. כשם שהנוהג במהירות באוטוסטראדה אינו יכול למסור לנו אלא דו"ח יבש על קורות נסיעתו, דו"ח של מהירות וצפיפות תנועה, כך גם חייו של הגיבור אין בהם אלא כדי לאכלס דינ' וחשבון שכות, רק במקרה של תאונה או תקלה יהיה בדר"ח זה כדי לעניין את האדם "מן החוץ", ורק משום תאונה חיצונית,

בכשלון טוטאלי, כשהחושים הופכים מרכז חיייהם של "דור אבוד" — מושג שהפך שם דבר, כשדנים בגיבוריו של המינגווי, גם אם הפירושים שניתנו לו פשטניים מדי.

"זרחה השמש" הוא סיפורם של ג'ייק בארנס וליידי ברט אשלי, זוג נאהבים מודרניים, מפוכחים, החיים על אהבה ויצרים שנגזלו מהם. הם מפוכחים כל־כך עד שהם מתבצרים עם כל אחד בעולמו, בלי לקשור כל קשר של ממש אל העולם ואנשיו — היא בעולם של מין והוא בעולם האלכוהול. זוהי אהבה הנושאת עמה נתונים של אהבה טראגית, אולם רגשות מעין אלה הרם הם בלקסיקון של ארנסט המינגווי ודמויותיו. הדראמה של גיבוריו פשטנית יותר, שכן מבחינה אמוצ'יונאלית הם עדיין בגיל־ההתבגרות וכבוד ואומץ־לב הם הקודקס ההברתי שלהם, או, נכון יותר, הקודקס של הקבוצה שאליה הם משתייכים ולה הם נאמנים בדרכם. החוקים והכללים פשוטים ביותר — שתייה, מהשבה ושכיבה, בצורה העניינית ביותר, גבורה פרימיטיבית ומוות של כבוד. החטא הלא־נסבל הוא "לעשות את עצמך לראווה".

רוברט כהן, היהודי הרגשן המאוהב בברט ואינו מצליח להסתיר את רגשותיו, מוצג משום כך מחוץ לתחום, ומחוסל על־ידי ברט, מבחינה רוחנית וחברתית. מכיון ש־בר את חוקי הקבוצה, גרם מעין משבר בהייה אלה שסביבו. ג'ייק מרגיש מתון ענני האלכוהול שהוא מאבד את השליטה על עצמו, והחוויה כולה הסרת ממשות. ברט מאבדת את אמונתה העצמית ונקלעת להרפתקה עם רומן, הטוריאדור הצעיר. "עלי לעשות משהו... עלי לעשות מה שאני רוצה באמת. אבד לי רגש הכבוד־העצמי..."

את המלחמה הממשית מ"שלום לנשק" העיר ביר המינגווי לחייהם של אמריקאים צעירים בשנות ה־20 בפאריז ובספרד, כשהוא קובע מראש שהחיים הם ג'ונגל פרימיטיבי שאיסוריו מגבילים ומדכאים. עולמם הוא יצירה אמנותית של המינגווי, שערכיו מוחלטים והיאשו בו סופי. גיבוריו נושאים בהם מתחילה את גרעין ההרס־העצמי, ובכל רגע שהאלימות מתפרצת — אם בתוכם ואם מחוצה להם — הם מוכנים להרוס את עצמם

לאדם אמיתות וקני־מידה לא הצליח לעמוד בפניהם. בפרקי יומנו, הנכתבים באותה תקופה, הוא מתגלה כאיש אחר, שבור ורגיש כמעט עד לרגשות. הנה, שפרכה את גורלה בגורל בהח, היא זו המנסה בפעם המי־יודע־כמה להמשיך ולהתמודד עם המציאות החדשה שאליה נקלעה.

מ. פריש מוכר לקוראיו כמאבחן רגיש וחרף. מלאכת הספר היא מלאכת־מהשבת. מידת התיאום בין הצורה לבין התוכן הלא־מקובל היא מפתיעה. מערכת הדימויים, הסמלים ורמזי המשמעויות המשתלבת ב"דו־ח" שלו היא מעניינת כשלעצמה, ודי אם נזכיר שלפנינו סיפור המשלב מוטיבים אמיתיים, ובתוכם היפוכו של סיפור אדיפוס.

האבחנות של פריש הן ברורות. ניכר בו כי חורה לו שאין בידו תרופה. האיבה־הנכון הוא רק שלב בהתפתחות בחינתו את עולמנו. לאחר "הומו פאבר" ודאי יזכה אותנו בעוד הרפתקה אינטלקטואלית מאלפת, שבאמצעותה נתקרב אולי כשיעור עוד פסיעה אחת ליעד של הכרת־עצמנו.

א. ז.

זרחה השמש

הערכה מחדשת של ארנסט המינגווי היא כיום באופנה — מעין פולחן ניתוצם של אֱלִים־שהיו, כשמתוך השברים מלקטים אמיתויות מוגדרות ומדויקות יותר, שקל יותר לעפלן. הסופר, שהיה הגיבור הטוב ביותר של עצמו, ושהשפעתו על דור סופרים באמריקה ובאירופה אין ערוך לה, מביא "אמנות מאזוירית להשקפת־חיים מינורית", קובע אחד המבקרים, ודומה שספרו "זרחה השמש", אחד מן הרומנים הראשונים שלו (1926), יכול לשמש מעין אבן־בוחן לאותה השקפת־חיים "מינורית" ומגובלת של ארנסט המינגווי.

כתב המינגווי: "מפיון שאין בכוח הרצון האנושי לעמוד בפני המסיבות, אין כאן שאלה של בחירה. הדברים הטובים הם אלה שהחושים מעידים עליהם, ומעבר לשעתם הקצרה, קיימת רק הערכה נטולת־רהמים של הטבע". מכאן ההודאה הראשונה

שירי חשבון

לשוא נחפש ב־225 עמודיו של הקובץ הזה אותו יונתן רטוש אשר לפני למעלה מעשר־ריים שנה פרץ בסערה אל תוך השירה העברית, ועל אף ההתעלמות הגמורה מיצירתו (שהרי באותם ימים זרמה שירתנו במספר תלמים קבועים, שהיו צמודים לתנועות חברתיות ולעתים אפילו למפלגות — ואוי היה למשורר שהרהיב עוז להבקייע לו ערוצים ואפיקים מחוץ לתלמים הללו) הטביע את חותמו בכל השירה הצעירה, בת־הארץ, שבאה אחריו.

דומה כי לא נגזים אם נאמר כי רטוש מצא לראשונה את הביטוי הארצי־שיראלי המובהק לשירה העברית. מתוך כל מלה בקבוציו. "חופה שחורה" ו"יוחמד", נשמה הארץ הזאת, על אוירתה, נופה, רוחה, ריחותיה ומיקצבה, על העבר שלה וההווה שלה. המזיגה המופלאה של הבעה מודרנית ביותר, של שירה עולמית בתימינו — על כל האישי שבה — עם יניקה ממקורות קדמון־נייס־ראשוניים, הריהי נחלת שירתם של עמים שזכו לפתח את תרבותם בנוף מול־דתם מדור־דורות בדרך של השתלשלות רצופה, אורגנית — כגון זו, למשל, המת־משכת מצ'וסר עד דילאן תומאס.

כל המומנטים הללו נעדרים כמעט לגמרי מ"שירי חשבון". יש בהם שירים טובים יותר וטובים פחות, אך מתוכם בוקע רק הד עמום של רטוש־מאז, הד מעומעם — מעומעם במתכוון, כמעט בזדון, על־ידי המשורר עצמו. העגה הצברית המוגזמת, הפשטנות המעושה, המשפט שהוד־הקדים ונטול־המיקצב של דר־שיח טבעי־כביכול — כל אלה הופכים את שיריו של אחד המקור־ריים ביותר במשורר־ינו לשירים שאין בהם כל ייחוד לעומת מה שמתפרסם מדי שבע במוספים הספרותיים של העתונות היומית. ואולם — נחמת־מעט! — יש שהדו של רטוש מימות "יוחמד" מתגלגל ומגיע לאז־נינו ומתוך המפלישים מתנגן "הקיץ". הנה כך:

ואת אלה שלידם. בעולם זה, שמגבלותיו ותכנו אלימות, רגש הכבוד־העצמי הוא העיקר, ומיצגו הוא לוחם־הפרים הגמיש, הלוחם את מלחמת־החיים־המוות בפרי הזירה, הזירה היא המבחן לכושר־סבלו ולכושר־צונו של האדם, ורק בהתמודדות עם המוות, או במוות ממש, מקבלים החיים ערך ומובן.

נושאו של המינגווי אינם משתנים: האבר־דון — המטרה הסופית, והנוסחה האמנותית — האימפוטנציה וכשלונה של האהבה שאינה יכולה לבוא על סיפוקה. ברט נושאת בחובה מוות רוחני. "אני אבודה ממילא... האינך רואה את ההבדל?" — היא אומרת לג'ייק, כשהיא מחליטה להיות אהובתו של רומרו הצעיר. בשבילה זו היא דרך להשיח את ההרפתקה עם כהן־חיים טובים הם אמנות טובה, משהו שלאחריו אתה חש בטוב.

זוהי האמת האחת־היחידה, המנחה גם את דרך כתיבתו של המינגווי. הדראמה הפנימית מוצאת לה תמיד אובייקט באירועים שמ־הוצה לה. גל הרגשות הנסערים ב"פ־אסטטה" גובר והולך, ובמקביל מתפרצים הרגשות החייתיים של גיבורי הספר — כהן המושפל והשבור, המריבה בין כהן לג'ייק, וברט הנסחפת בעוד הרפתקה הסרת־שחר. האל־מות בזירה יש לה השפעה ישרה על האל־מות שבחיהם, ועולםם הופך עולם סיוטי של מריבות, שיכרות ומין. התיאור המדויק של דברים ואירועים כהתרהשותם, הדיאלוג והשפה הפריכים, שהפכו סימני־היכר של יצירתו, היו גם בשלב מאוחר יותר למגב־לותיה הרציניות ביותר, אבל בספר זה עדיין זהים הסגנון ודרך הכתיבה עם המתרחש וכאילו נוצרו בשבילם. ובקטעים רבים הספר הופך שירה נוסטאלגית של יאוש, ערומה, ללא אבירים, ו"עשויה" במובן הטוב של המלה, גם אם בתרגום העברי אין כל זכר לייחוד המובהק שבסגנונו של המינגווי.

ה. ב.

* ארנסט המינגווי; ורח השמש; מאנגלית: ו. ישראלית; "עם עובד" / ספריה לעם; 208 עמ'.

העולם המיכניסטי והמאטריאליסטי, שמ' קורה בפזיוקה של ניוטון. תורת-היחסות של איינשטיין היא שדחפה את וייטהד להשלים באופן קונסטרוקטיבי את האמפי-ריום המקובל בתורה ראציונליסטית כללית, וכדי להתגבר על הפיצול הבא כתוצאה מן ההתמחות היתירה במדעים, מציב הוא במרכז שיטתו הפילוסופית את מושג האורגניזם. המבנה האורגני מתגלה ביכולת ההסתגלות שלו, והאינדיבידואל צומח כביכול מתוך סביבתו ומתנהג עלידה.

הספר שלפנינו בא לתאר ולנתח את התהי-וותה של תרבות המערב על-פי הנחות אלו. וייטהד עוקב אחר התהוותם של טיפוסי הסדר האפניניים לתרבות-המערב, הבאים לידי ביטוי במשטריה ובמוסדותיה, ובתיאור זה מושם הדגש ברעיונות ובעקרונות שעיצי-בו טיפוסי סדר אלה, כגון מושג הנפש, החוק המדיני, החירות, השוויון, זכויות האדם וכיו"ב. וייטהד מגדיר את התרבות כמימוש הדרגתי של סוגים מעודנים יותר ויותר של הרמוניה, הבאים לידי גילוי ברעיונות-יסוד כגון אמת, יופי, אמנות, הרפתקה ושלום. במושג הרפתקה (הבא לידי ביטוי בשם המקורי של הספר, Adventures of Ideas) מציין וייטהד את הדחף לחידוש, המאפיין כל אדם תרבותי וכל חברה תרבו-תית; הדמיון היוצר והיוזמה היוצרת הם ממהותו של כל קיום תרבותי. אין האדם נשאר על רמת-קיום תרבותית אלא ככל שהוא מצליח לרכוש את תשומת-הלב בראוי להיות ובעשוי להיות, תוך מאמץ להגיע לחיים שלמים יותר.

התרגום של משה מייזלש מדויק, בדרך-כלל. אף כי חידושי-הלשון שלו לא תמיד הם נראים מוצלחים ביותר, הקדמתו המפורטת של צבי בראון מאלפת.

י. ג.

אין עליה אך עליה / צלצלים ברהוף
עוגב — / השיכור / ולא מיינ / וסחר-
חר / ולא תירוש / בחגור טרף מגיין /
בכורה לעין אנוש — //
בכורה בטרם קיץ, / בכורה ביום שרב /
חליילי צלה בשמש / רוחצים זגי ענב
// —
כל כולה בעלוותה, / כל כולה כעת
עתה / כל כולה עולה מארץ / בתא-
נתה — //

אך מיד לאחרי, ממש בסמוך, בא "החורף":
תאנה נשלה עליה / משתרגת בומרות /
יך הרוח קיבריה / מסתקסים למחר-
קת — //
שחורה / ולא משמש / ניחרה / משר-
שים / זוב הגשם צדעיה / ילקק רק
טרשים //
גזועה בפרץ חורף, / גרומה בשרץ קר-
קע / מטילי צלה בהרס / ירצעו אדמת
צוקה — //
כל כולה בערייתה, / כל כולה סוחת
בתה, / כל כולה צועה מארץ / —
כצעקתה. //

הדרך שבין שני שירים אלה — האין זו דרכו של רטוש מ"יוחמד" עד "שירי חש" בון"? האין "הקיץ" קיצו של רטוש עצמו, ו"החורף" — חרפו?

ד. ב.

גלגולן של דעות

וייטהד הוא ממניחי היסוד של הלוגיקה המתמטית ושל הפילוסופיה הספיקולטיבית במאה העשרים, והוא הצליח במשימה הקשה של מיוזג שני תחומים אלה לחטיבה אחת. הוא מראה שאין המדע המדויק מפחית את הצורך במיטפזיקה אלא להיפך, ומנקודת-ראות זו מופנית הבקורת שלו כלפי תמונת-

* אלפרד נורת וייטהד: גלגולן של דעות; תירגם מאנגלית: משה מייזלש, הקדים מבוא צבי א. בראון; מוסד ביאליק, ירושלים, 1962; 251 עמ'.

* יונתן רטוש: שירי חשבון; הוצאת "הדר", 1963; 225 עמ'.

שלא להזכיר את "הסיכסוך" בין לבנון למצרים בשאלות החרם הערבי נגד ישראל, אשר לדעת הלבנונים הוא משמש מכשיר לפגיעה בערבים, להוציא את מצרים, ש"ר" ממות חרם בגרונה" עם שהיא מתעלמת ממנו כשהדבר נוגע לה.

מסמך המעניין במיוחד את המזרחן הוא הפרק המובא בסוף הספר (ע' 520) על "האסטרטגיה של אי-ההזדהות או הנייטרא" ליום החיובי", המובא ממקורות מצריים.

הסקירות הכלכליות המובאות בספר מאלפות במיוחד, אף כי לא כולן על רמה שווה (הסקירות על סודאן ותורכיה אינן הולמות את רצינותו של השנתון בכללו). עם זאת נראה לנו כי הסרים נתונים (שלא קשה להשיגם) על הפרומה הקרקעית (בעיראק ובמצרים), על כוח-העבודה במשק, אבטלה, הינוך ובריאות; כן גם בולטים בהיעדרם נתונים על ההתפתחות המוניטארית במדינות השונות. אשר לפרק על ועידות-הנפט, חבל שלא צורפה אליו טבלה על תפוקת הנפט במדינות האיזור, יעדי הייצוא וכו'.

לעומת ה"סקירות" המפורטות והמאלפות על מדינות-הפנים-ההחוף של המדינות הנ"דונות, בולט גם היעדרו של פרק על מדינות-הפנים הישראלית. זהו פגם רציני בשנתון שלפנינו, ומבחינה מדעית לפחות אין לו שום צידוק. אולם גם בשטח מדי-ניות-החוף הישראלית ראוי יסקדישו העורר-כים יתר-מאמץ כדי למנוע התרשמות בלתי-רצויה. כך, למשל, הפרק הדין בפולמוס על ההסתדרות הציונית מביא רק את דברי בן-גוריון וגולדמן, בלי שיותן ביטוי כלשהו לדעת העתונות בנדון, אם בארץ ואם בחו"ל. בסוגיה של יחסי ישראל עם השוק המשותף לא הובאה אף הסתייגות אחת, גם אם אין ספק שהיתה מידה של הזדהות בעתונות הישראלית (הקואליציונית והאופוזיציונית כאחת).

שנתון המזרח התיכון

הופעת השנתון "מידל איסט רקורד" היא, בלי ספק, מאורע רב-חשיבות בתחום המחקר המזרחני הישראלי, שהרי לפנינו מאסף העומד על רמה בינלאומית, שאינו נופל כלל מפירוטומים דומים באירופה, כגון "Cahiers de l'Orient Contemporain" הצרפתי או "Oriente Moderno" האי-טלקי. השנתון האמור, הסוקר את שנת 1960, הוא פרי-ביכורים של "המרכז למחקר ע"ש ראובן שילוח" מיסודה של החברה המזרחית הישראלית. הכרך העבה הוא פרי עבודת-מחקר יסודות, מקיפה ומפורטת, ושלושה הם שעריה, הכוללים הומר מצוטט על מאורעות, דעות, וכן סקירות קצרות או סיכומים עובדתיים שונים בסוגיות המזרח התיכון ומקומו ביחסים הבינלאומיים: יחסי הגוש המערבי והמזרחי לאיזור; היחסים בין מדינות האיזור לבין עצמן, והשתלשלות-המאורעות בכל ארץ לחוד, במדינות-הפנים-ההחוף כאחת.

החומר נשאב מיותר מ-250 עתונים יומיים, שבועונים וירחונים מארצות האיזור ומה-עולם, בהם 100 פירוטומים ערביים, שלא להזכיר את תחנות-השידור שבאיזור וברבות ממדינות העולם. לא די שהחומר מוגש בצורה אובייקטיבית, ללא "שיפוט" מכון, אלא שלפרקים אף מובא החומר בגירסותיו השונות. העבודה הרבה והרצינית שהושקעה כאן בולטת שבעתים לאור העובדה שלכל פרק יש הקדמה מאלפת — כעין סינתזה להתפתחות ולרקע, גדושה עובדות, תאריכים וכו'.

בשנתון מספר פרקים בולטים — הן מבחינת הגישה המדעית של המחברים הן מבחינת ראשונותם בנושאים הנדונים. נציין במיוחד את הפרק הדין ב"איחוד הלאומי" במצרים, המזרח התיכון באספקלריה של תחנות-השידור של הגוש הסובייטי, הופש-השיט בתעלת-סואץ, ההפיכה בתורכיה, פעילותה של מצרים באפריקה.

מאלף גם החומר הדין בשיתוף-הפעולה הכלכלי הבינערי (ציטוט מקורות ערביים שונים המוקיעים את "הכשלון המלא" בנדון).

* Middle East Record, כרך א, 1960; מטעם החברה המזרחית הישראלית והמרכז למחקר ע"ש ר. שילוח, בעריכת יצחק אר-רון; ויידנפלד את ניקולסון; 28+554 עמ'.

פגישה של ממש עם ספרותה של צרפת. במסגרת זו ממלא הקובץ, בדרך-כלל, את שקיבל עליו.

ניתן לנו כאן להתודע, ואם גם על-רגל אחת, אל חשובי יוצריה של צרפת במאה ה-20, דוגמת ז'יד, מוריאק, סארטר וקאמי (ש"הזר" שלו, שהוא עיקר יצירתו, יסודה ושיאה, מובא כאן בשלמותו, בתרגומו של א. אמיר). המנות הקטנות מיצגות את צורותיה השונות של הספרות הצרפתית (מחוץ לשירה); בצד סיפוריה הקצרים של קולאט, והנובילה של מרסל אַיימה, באים מערכונו של קוקטו, פרק מרומן של סארטר — וכן, כאמור, הרומן השלם של קאמי.

גם מבחינה תימטית, הקשת רחבה ומיצגת לא מעט. מתיאוריהם הרגיונאליים של איימה וגארי (על ימי מלחמת-העולם השניה), שנימתם הומאניסטית מודגשת, בדרך עמידת האדם מול מצבים נפשיים וחיצוניים המהימים אותם לעשות את השבון-עולמו (ורקור, קוקטו ומוריאק), ועד לתפיסת האבסורד, הזרות והוסר-הטעם שבדפוסים ובערכים קיימים — אצל ז'יד, סארטר וקאמי.

כמובן, אפשר לערער על טעם בחירתו של סופר זה ועל היעדרו של אחר; אפשר ודאי אף לתהות מדוע לא נבחר קטע אחר מיצירות סארטר או ז'יד. אולם נאמן עלינו בעל-המבחר, שהקדמתו נבונה ומלאכת בחירתו טובה בדרך-כלל, שטעמו עמו. רק תמוה בעינינו מדוע הוכלל "חינוך אירופי" של גארי, שהרי דומה כי מוטב היה לוותר על מתן "הד" לשואתם של יהודי אירופה בקובץ זה משהיה הזד קלוש כל-כך...

המתרגמים — נ. אלוני, א. אמיר, חיים גורי, ת. התלגי, מ. חצור ונ. רבן — הגישו תרגומים בהירים, המקילים על הקורא בפגישתו עם העולמות החדשים, והזרים לו לא במעט, שהובאו בקובץ הזה.

א. ז.

נוטלים אנו רשות לעצמנו להעלות לפני עורכי ה"שנתון" שתי הצעות העשויות לשפר את הבא אהריו (כרך ב'/1961 נמצא עתה בשלבי ההכנה האחרונים): יוסיפונא פרק על הספרות והאמנות במדינות השונות של האיזור (מבחר פירסומים, מאורעות וכדומה), וכן לוח מאורעות לאיזור בכללו ולכל מדינה בנפרד.

מ. א.

סיפורים צרפתיים

עובדת מיעוט השפעתה של הספרות הצרפתית על ספרותנו החדשה ראויה גם ראויה לעיון מדוקדק. במסגרת זו די לנו אם נעיר כי עם השיתוק שפקד את הספרות הרוסית, ועם ההלם שבא על ספרות גרמניה, טבעי היה שאותם יוצרים וקוראים בתוכנו, המבקשים להמשיך במסורת הדורות הקודמים בספרות, יתורו אחר ספרות השואלת שאלות וחותרת להתמודד עם בעיותיה הסבוכות של האדם בזמננו — והרי אין ספרות ששאלה זו והתחבטות זו מהותיות לה כספרות הצרפתית. אם כה ואם כה, עד להתעוררות האחרונה, שבעטיה תורגם קאמי לעברית, כמעט לא הגיע לידי הקורא העברי מיטב יצירתה של צרפת ב-50 השנים האחרונות. קורא זה לא הכיר את יצירותיהם של ז'יד, קוקטו, דיאמל, מוריאק וסארטר, שלא לדבר על כך שלמרות המלל הרב על אודות ה"גל החדש" לא זכו יצירותיהם של רוב-גרייה, קלוד סימון, נאטאלי סארטו ואחרים לתרגום של ממש.

קובץ זה לא בא למלא את החסר בתרגומיה של הספרות הצרפתית לעברית. מטבע הדברים הוא שבכרך אחד לא ייתכן ליצג ספרות עשירה כל-כך. המלקט מצהיר במפורש, במבוא המקיף, שלא בא אלגרות את הקורא ולעורר בו יתר-תיאבון לקראת

העיר האחרת

שירתו, השוצפת והמרוכזת כאחת של תיאור דור התלגי, יש בה באמת, כאמירתו של י. זמורה בשולי האסופה הזאת, כדי "להר"

* סיפורים צרפתיים בני-זמננו; מבחר ומ"בוא: יובל רוז, עריכה: אהרן אמיר; "עם הספר", 1962; 303 עמ'.

איך זו הרגשה של געגועים אל הגיטו, אף איך זו הרגשת-עולם מן הטיפוסיות ל"תחום-מושב" יהודי כלשהו. יהיה אשר יהי פסק-הדין, הזמני או הסופי, שתוציא ההיסטוריה על כך, מכל-מקום נראה כי זוהי הרגשה של שייכות מלאה ושלמה, הרמונית על-פי דריכה — המובעת, רטרופסקטיבית, במלוא האחריות של אישיות בוגרת, למודח נסיון ובעלת כושר הבחנה וניתוח. ויהיו אשר יהיו הנימוקים שאפשר להעלות להפרכתה של התפתחות חברתית-רעיונית שהצמיחה רגשות כאלה באנשים כאלה, הרי אין מקום "להתווכח" עם רגשות אלה עצמם. אין לנו ספק, כי אלה רגשות עזים-ונאמנים, חיים-וקיימים, ומי שקם לתת להם ביטוי ודאי שימש בכך פה, בידועים או בלא-יודעים, לרביס-וכך-אילמים מיושבי הארץ הזאת כיום. ונוכל אפילו להוסיף כי, כל זמן

סיף לפסיפס של שירתנו בשעה זו בלשונונו ובארצנו" — וזאת בשל נימה אחת עיקרית העוברת ברוב השירים המכונסים כאן, או על-כל-פנים באלה מהם שמשמעותם חורגת מתחומה של "התפרקות" אישית-בלבד. הרי זו נימה של אדם המצהיר — בחום-לב, בתום-לב ובגילוי-לב, המתבטאים בלשון עבר רומנטית, הגיגית ודייקנית מאד — על חיבורו הנפשי המהותי, העמוק, הקיים ועומד, אל ארץ-מולדתו הממשית; ביתר-דיק, אל עיר-מולדתו, משכבר-הימים והערים, היא העיר האחרת.

כפי המסתבר, הדברים אמורים בוורשה-העיר, שהיא לו, "עיר ערגון עד פלות הערגון-נות" ("ברית", ע' 25); "כרך גדול" שבו היה משוררנו אוהב את הכל, יודע את הכל, שבו בירכוהו לשלום "רחובות, בתים, גנים, / השמיים בין גגות, / מגדלים של כנסיות, / ואפילו אנשים / שם בירכוני לשלום", שבו היה שלם-עם-עולמו, שלם-עם-עצמו — עד... "עד בוא השאול", עד אשר, פתאום, הוצב גדרום "בלבה של קרייתי / ושינה עד איך-הכר / את דיוקן אהובתי" ("העיר שבגדה", ע"ע 7-41). וחרף זאת — ובחך כל זאת! — "עוד אהבתי / את הכרך הגדול — / על-אף הכל" אמנם כן, גם לאחר תיאור ה"בגידה" הגדולה של כרך-אב זה, ולאחר הפירוט של מוראות-ההשמד, ומראות-ההתנכרות מצד עמ' העיר כפוי-הטובה-והאהבה, מסתיימת הפרו-אימה בשלש שורות קצרות, מסכמות — ודומשמשעות עד-מאד: "אהבתי בו הכל / בכרך הגדול / עד קץ השאול".

"האדם אינו אלא קרקע-ינוף-מולדתו" הספיק שאול טשרניחובסקי לומר בשנותיו האחרונות, באחד מרגעי-התיחדותו האמיתיים בירח, והיפים ביותר, עם עצמו. תל התלגי אינו מנסח את הדברים ניסוח מכליל ופי-לוסופי כל-כך, אבל כל דפיו של קובץ קטן זה מעידים כי ההרגשה הזאת היא נקר-דת-המוצא של שירתו — וגם נקודת-הכובד שלה. והואיל ולפי כל הסימנים הוא מתיחס ברצינות וביושר אל עצמו, ואל האמת שלו, הרי גם את ההרגשה הבסיסית הזאת הוא מוסר לנו ברצינות וביושר.

אמנות העולם

(סידרה בינלאומית)

יצאו לאור הכרכים:

הודו

אפריקה

סין

אמריקה

הקדומה

הופיע זה עתה!

קדמת

אסיה

מאת ליאונרד וולי

הוצאת דביר ועם עובד

כל כרך

במחיר

מוזל

18.- ל"י

בכל

חנויות

הספרים

ואצל

הסוכנים

אין וו.
 אין כל וו
 אמר אבינו הטוב —
 עד לא ידענו אי
 נתלה את האשמה. לא היה
 קולב אחד בבית הלזה, לבד
 מצווארך, אולי,
 וצווארי.

ועתה אולי נלך אצל השיר הזה הגבישי,
 ההדוק, הנפעם, "רגע" (ע' 52):

בחשכה אשר תרד עליך פתע
 תקרא לעזרתך
 את כל ימיך.
 והם באים וניצבים מולך כנד.
 העין הפואבת מיטיבה לראות
 נוקבת גם את שור הזמן
 עד כי תדע מניין באת
 לאן אתה הולך.
 אבל אינך זוכר, אינך יכול לזכור
 בחשכה אשר תרד עליך פתע
 מי ההולך
 בכל ימיך שניצבו מולך כנד.

ועוד פלח־שיר אחד, האחרון בקובץ, ושמו
 "פרידה" (ע' 92):

אני רוצה לסרוג לך סודר. אינני / יודעת
 מדוע. וכל השנים האלה לא / סרגתי לך
 סודר. אני רוצה ללדת לך / בנים. אינני
 יודעת מדוע. וכל השנים האלה / לא
 ילדתי לך בנים. אבל הלכנו ברוח. פניך /
 ופני ברוח. איך נחיה את כל השנים /
 הארוכות האלה ולא נלך, לעולם לא נלך /
 עוד בתוך הלילה העז. אבחה. שמיים /
 מספריים. והרוח בפנינו כמאז.

השפעות? ודאי. בכמה מן השירים הן ניכ־
 רות עד כדי פגימה. בפרט השפעות של
 רטוש, של זך, של עמיחי. יש שהן "מודג־
 מות" לפנינו בטהרתן, סמוכות ממש זו אצל
 זו, כגון בשני שירים, האחד "תור" (ע' 31),
 שפולו רטוש:

תור אישה [ש"ן סגולה — צ.ק.] הבאתי

שאנו עומדים על מישור שירי־אמוציונאלי
 טהור, הרי אלה מן הרגשות שבעוזם ובכ־
 נותם חייבים הם לעורר כבוד...
 ב. מ.

אחר הדברים האלה

סגולת השירה היא סגולה המתמעטת והר־
 לכת, נקלשת והולכת, אצל המשוררים העב־
 ריים המופרים, כולל אף שמות מן המקובלים
 והמהוללים ביותר. לפיכך הרי זה מרגיז
 ממש כשאנו מגלים אותה בפאתי־שדה,
 מהלאה לשער־בת־רבים, במפתיע ובהיסח־
 הדעת. והוא הדבר הקורה, כמדומה, למי
 שנקלע לידו קובץ שיריה הראשון של מרים
 אורן, אלמונית גמורה כמעט לגבי רוב־
 רובם של קוראי שירה במקומותינו.

ריפרוף קל בדפי הקובץ מלמדנו כי מרים
 אורן יש לה מה לומר. אם נשוב ונעיין
 בו, היטב יותר, נראה אל־נכון כי יש לה
 גם מה לשיר. משום כך פטורה היא
 מלהצטרך אל הטריביאלי, ללקט פירורים־
 פירורים של חוויה כדי לדרשם כמין שיר,
 או לפלסוף פילסופים־שלי־פרוטה על "החיים".
 או על "אפסות החיים", וכיוצא באלה.
 "הדברים האלה" שאותם שרה מרים אורן,
 בצורה בלתי־אמצעית ובלתי־יומרתית, הם
 דברים הטבועים — לפחות בחלקם הגדול
 — בחותם של חוויה אישית עמוקה ונאמנה,
 בחותם של גורל אישי, וברובם הגדול הריהם
 עיקרי דברים.
 וכאן דומה כי אין טוב לנו מלהביא כמה
 גופי שירים, כמה "גופי דברים", כנתינתם.
 ונפתח בשיר "נו" (ע' 6):

כל דלתות הבית פרוצות היו.

יצאנו וצאנו כאשר יצאנו וצאנו.

לא פיהה בנו אבינו עת הטלנו

את המעיל באשר הטלנו.

* תיאודור התלגי העיר האחרת (שירים);
 עם אחרית־דבר מאת י. זמורה; מחברות
 לספרות, 1962; 55 עמ'.

לומר, שגם ידי רעדה. עיני / הוצפו
 דמעות. אולי על כן לא ראיתי כי פתיל
 חייה / דק כל כך. כי צל המוות משחיר
 על גבה. היא נפלה / כמובן, הרגלי
 מארחה נפלה. בתיטובים / וצפרניה
 עשויות ושיניה קטנות, ועיניה מבקשות,
 עיניה / נואשות, רוחפות בימינו. כל
 ימינו, כל ימך וימי.

ואולם העצמי-האותנטי שב"דברים האלה"
 — אפילו באותן שתי "הדגמות" ובזולתן
 — מרובה הוא ואיתן כדי-כך שאין הקורא
 צריך להתרשם יותר מדי מעקבותיהם של
 אחרים במשעולה של מרים אורן. זהו משעול
 של שירת-אמת, שרשאים אנו לצפות, מתוך
 ענין ואמונה, להמשכו.

ג. ק.

לעולה / תור אישה אורב לנפשי / ירא-
 תי / את התור אשר הבאתי לעולה. //
 שלח את כנפיו לחפשי. // כי מלאה הארץ
 רהב / ורהב נפש תור יכלה ורהב מאפר
 תור יעלה. // קח את המאכלת / מנפשי.

ושכנו, הבא אחריו, "אורחת" (ע' 32), שגם
 דך וגם עמיחי, כמדומה, היו חשים בו את
 עצמם כבתוך שלהם, מכמה בחינות:

בתיטובים. יפת-הליכות. "תודה. רב תודות.
 הרשאית / אני?" — "את רשאית", ויצאתי
 להגן בפראות / על שלי. לזכותי אפשר

* מרים אורן: אחר הדברים האלה (שירים);
 רישומים: יוסל ברגנר; ספרית פועלים,
 1962; 92 עמ'.

בנק לאומי
 לישראל בע"מ

לפי תכנית

בנקנו חכמים
 בנקנו נבונים
 בנקנו חוסנים

המשתתפים בחוברת

את פרקו של קאסם בהיסטוריה המעונה של עיראק החדשה מסכם משה אפרת, המתמחה בבעיות המזרח ומפרסם בהן מאמרים ומחקרים. הוא יליד הלבנון, הנמצא בארץ-ישראל מ-1946. היה איש פלמ"ח וחבר קיבוץ, ושימש בשליחות בצרפת ובאלז'יריה. גונאר אקליף (נו' 1907) הוא מן הדמויות המרכזיות בשירה השוודית החדשה, ובראשית דרכו האציל עליה הרבה מהשפעת השירה המודרנית של יבשת אירופה. שני שיריו המובאים בחוברת זו הם מתקופת יצירתו המאוחרת. ד"ר יהושע אריאלי, מרצה להיסטוריה חדשה באוניברסיטה בירושלים, מוכר לקוראים ותיקים של "קשת" (ר' ב, ה). חיבורו על האידיאולוגיה של הלאומיות האמריקאית יופיע בקרוב בהוצאת האוניברסיטה של הארוורד, ארה"ב. יוהן בורגן (נו' 1902) הוא סופר נורווגי, הנחשב כיום המעולה בכותבי הסיפור הקצר בארצו. מיטב סיפוריו הופיעו בקובץ אחד ב-1961. גבריאל בן-שמחון החל לפרסם משיריו לפני כחמש שנים (ר' גם "קשת" ז, י). ממקבלי פרס-אנה-פראנק לשירה צעירה לשנת 1959-60. הוא מכין עתה לדפוס קובץ-שירים ראשון. רשמי-המסע של מיועדנו אברהם ברטורא הם פרי סיבוב אינטנסיבי בארצות צפון-אירופה. סטיג דאגרמן הוא סופר ומשורר שוודי (1923-1954), שתוך זמן קצר נתפרסם כמספר, משורר ומחזאי מחונן ביותר. הוא שם קץ לחייו. עמירה הניג, מורה צעירה בגן-שמואל, הוציאה זה מקרוב את קובץ-שיריה הראשון, "חלונות פתוחים", בהוצאת ספרית-פועלים. (סקירה על הספר תבוא). אורסולה וסרמן סוקרת ברשימתה שני ספרים חדשים רבי-משמעות, העוסקים שניהם, מזוויות שונות ובדרכים שונות, בסבל מורשת-העבדות של האדם השחור. אותם מקוראינו המצפים תמיד בענין רב לכל סיפור חדש של א. ב. יהושע, בין ב"קשת" בין במקומות אחרים, דומה שימצאו חידוש מסוים בסממניו ב"מול היערות". לפני כחצי שנה ראה אור קובץ סיפוריו הראשון של המחבר, "מות הזקן". בהוצאת "הקיבוץ המאוחד" (ר' סקירה בחוברת יח). איינדי יוהנסון הוא מבחירי המספרים השוודיים הצעירים. "הלילה" לקוח מתוך רומן, "על שושנים ואש". "שתיקת הכפרים" הוא פרק מיצירה חדשה של ס. יזהר, שתראה אור בחדשים הקרובים. פרק אחר מאותה יצירה נדפס ב"מבפנים" של

תחילת שנה זו. בחוברת זו משלימה ז'קלין כהנוב את פירסום הרשימות מתוך "היומן הצרפתי" שלה, שאף הוא משמש לה אמצעי לפיתוח אותה "אידיאולוגיה-של-כלאיים" — תרומתה הרוחנית הטיפוסית לכורה-היתוך הישראלי. האלדור קיליאן לאקסנס (נר) (1902) הוא מן האריות שבהבורה פעילה ותוססת עד-להדהים של סופרים ואמנים באיסלנד, זה האי בן 100,000 התושבים שבמבואי הקוטב הצפוני; הוא הוכתר בפרס-גובל לספרות. ארתור לונדקויסט, משורר ומבקר שוודי, בן למשפחת עמלים, נולד ב-1906, וב-1928 פירסם קובץ ראשון של שירה. כמשורר, מתרגם ומבקר, כאיש-ציבור פעיל וכסופר-מסעות סקוה-עיניים, מילא תפקיד מפרה של תיווך בין ספרות ארצו לספרות העולמית. בראשית ש.ז. ביקר בישראל ובה קנה לו מוקירים הרבה. בעל פרס-לנין לספרות. אריק לינדגרן הוא מגדולי השירה השוודית בת-זמננו, שאף תירגם הרבה מספרות העולם וערך את כתב-העת הספרותי "פריסמה". הוא נולד ב-1910, וספר-שיריו הידוע ביותר עד היום, שניתרגם לכמה לשונות, "אדם ללא דרך", הופיע ב-1944. אהרי מותו של דאג האמרשלד נבהר לאקדמיה המלכותית השוודית. עוד יוצרת שהטביעה חותמה על השירה השוודית המודרנית היא אדית סדרגראן (1892—1924), ילידת פינלנד, שהרבה מיצירותיה תורגמו לשאר לשונות אירופיות. יארנו פנאן (נר) (1906) הוא משורר פיני שהתבלט גם כעתונאי וכבימאי. פעיל במחנה-השמאל בארצו, ובימי מלחמת-העולם השנייה, כשנלחמה ארצו בברה"מ לימן גרמניה, הושם במאסר. משורר פיני אחר, צעיר יותר, הוא יארסי קונאס, שנולד ב-1924 והוציא קובץ-שירים ראשון ב-1947. גם אשר רייך עתה-זה הוציא בפעם הראשונה קובץ שירים, "בשנה השביעית לנדודי", בהוצאת "עקד". (סקירה על הספר תבוא). שיריו של יהודה שביט מתפרסמים ב"קשת" בקביעות. פנחס שדה, פנים חדשות ברבעוננו, הוא בעל "החיים כמשל" (1958). ר' מאמר ב"קשת" (ב) ובעל ספר השירים "משא דומה" (הוצ' "מחברות לספרות", 1951).

היצירות המופיעות ב"קשת" זו מספרות צפון-אירופה נבחרו ולוקטו כולן, וברובן הגדול אף תורגמו, בידי איתמר אבן-זהר

פירסום המשכם של פרקי ההכרונות, "צדק הקומינטרו...", מאת נתמן ליסט, שעוררו ענין בחוגים רחבים, נדחה, מסיבות טכניות, ל"קשת" כ.

התצלומים של יצירות האמנות בחוברת זו הם מעשה הצלם י. צפרייל. הרישומים המלווים כמה יצירות במדור של צפון-אירופה הם שירותי-מסע "טריים" של גד אולמן.

בהוצאת עם עובד הופיעו זה עתה

ספר החודש ב"ספריה לעם"

ג'וזף קונרד : נצחון

סופר־המופת הנודע מתגלה במלוא יכולתו בסיפור זה שעלילתו, הטעונה מתח בלתי־רגיל, מתרחשת על הרקע האכזוטי של ימי־הדרום. סגולתו העיקרית של המספר הגדול – שילוב נדיר של תוכן וצורה – באה כאן לידי ביטוי עז המפתיע את הקורא. גיבור הסיפור מגלה את הצד הנעלה שביחסי אנוש ובאהבה לאחר שביקש בהתבודדות על אי שומם מפלט מן הקטנוניות שבחיים. "נצחון" הוא נצחון החיוב על הספקנות הערטילאית.

מהדורה שניה (לאחר שהראשונה אזלה בזמן קצר)

י. ברז'י : זוהר בחצות

אסירים יהודים בצפון הסובייטי

פרקי הסתכלות בחיי ברית המועצות מבפנים, מוגשים על־ידי אחד ממיסדיה ומנהיגיה של המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית לשעבר, שבילה למעלה מעשרים שנה בבת־סוהר ובמחנות־הסגר סובייטיים. ספר המניח רושם עז על כל קורא.

230 עמודים : 4.70 ל"י

מסדה בע"מ

ספרים חדשים

מרוויין לוונטאל : תולדות היהודים בגרמניה

מתאר ומסכם את קורותיה הדרמטיות, רבות־הסבל וברוכות־המעש, של יהדות גרמניה במשך אלף ושש־מאות שנים בקירוב, מראשיתה ועד חורבנה האחרון בימי מלחמת־העולם השנייה.

סיכום זה משולב בתיאור חיי התרבות, הכלכלה, החברה והמדינה של גרמניה ושל אירופה כולה.

מבוסס על תעודות היסטוריות מהימנות — סגנון שוטף ומרתק.

✱

יהושע א. גלבוט : לשמור לנצח

פרקי אסיר בברית המועצות

בשורה של פרקים מספר המחבר את קורותיו בבת־כלא ובמחנות סובייטיים, בהם היה חבוש 7 שנים. מנסיונו הוא מתאר את שיטות הלחץ והסחיטה, המביאות את הנאשם להודאות וחתימה על פרוטוקולים.

הוצאת הקיבוץ המאוחד

תל-אביב, רח' סוטיץ 27, טל. 231271
רח' אלנבי 91, טל. 64905

ספרים חדשים

גורלה הכלכלי של יהדות גרמניה /
י. לשיצנינסקי

עלייתה, תמורותיה, משברה ושקיעתה של
יהדות גרמניה, החל מראשית המאה הי"ט
עד עלות היטלר לשלטון.
תרגם ירוחם טולקס.

המאבק על השלטון באירופה /
א. י. פ. מיילור

תיאור וניתוח יחסי הדיפלומטיה הבינלאומית
באירופה למן התקופה המהפכנית שבאמצע
המאה ה-19 ועד למלחמת העולם הראשונה.
מאנגלית: א. ד. שפיר.

שמואל הנגיד, חייו ושירתו /
ישראל לויץ

המחבר מעלה את שירת הנגיד וחייו כנושא
מרכזי בחיי התרבות של יהודי ספרד, תוך
תיאור הוויית התקופה וניתוח סוגי שירתו
של הנגיד.

ספרית פועלים בע"מ

תל-אביב רח' אלנבי 73 טל. 64398/9

ספרים חדשים:

במלאת 20 שנה למרד הגיטאות

ישראל גוטמן / מרד הנצורים
מרדכי אנילביץ ומלחמת גיטו וארשה

מאכס פריש / הומו פאבר
הרומן הנוקב על קיום אנושי
בעידן המתהווה

י. בבל / סיפורים

בתרגומו של א. שלונסקי

יוכבד בת-מרים / שירים
הספר מכיל את רוב שיריה של המשוררת

עמירה הניג / חלונות פתוחים
(שירים)

להשיג בכל בית-מסחר לספרים

"עם הספר" : 1963

מן הספרים שיופיעו עוד בהמשך שנה זו

סיפורים אפריקאיים בני-זמננו

מבחר ועריכה: ז'קלין כהנוב

סיפורים יפאניים בני-זמננו

מבחר ועריכה: אייבור מוריס

סיפורים דרום-אמריקאיים בני-זמננו

מבחר ועריכה: דוד הרדן

סיפורים עבריים מן ההווי הערבי

מבחר ועריכה: יוסף אריא

אגדות המדבר

לקט אגדות, מעשיות ומשלים מפי הבדויים בנגב
אסף והביא לבית-הדפוס: ששון בר-צבי. (עם עיטורים)

הוצאת ספרים נ. טברסקי
חברה בע"מ

בן-ציון כץ זכרונות

50 שנות היסטוריה של יהודי רוסיה, משלהי המאה הי"ט עד לאחר המהפכה הבולשבית. קורות הציונות, הרוסית והכ"לית, ובפרט — תולדות הספרות והעתונות היהודית באותה תקופה, מפי מי שהיה מראשוני העתונאים היהודיים ברוסיה וערך את העתון הראשון בשפה העברית בפטרבורג, בראשית המאה. מגילת-חיים מופלאה.

תולדות א ר א ישראל

מן הכיבוש הרומאי ועד הכיבוש הבריטי

500 עמודים של היסטוריה עוצרת-נשימה, פרי עטו של החוקר-הסופר יעקב דה האז. אלפיים שנות אירועים, סערות מדיניות וצבאיות, שלטונות מתחלפים ותרבויות מתבוללות. הספר הופיע זה-עתה בהוצאת "לדורי"

הוצאת יחדיו בע"מ

שדרות רוטשילד 64, ת.ד. 1317, טל. 64311

יצאו לאור

המשטרים הפוליטיים באירופה — בריטניה, צרפת בעריכת פרופ' טיילור קול. 7.80 ל"י

תולדות ארצות הברית מאת צ'רלז, מרי וויליאם בירד. שני כרכים. — 12. ל"י

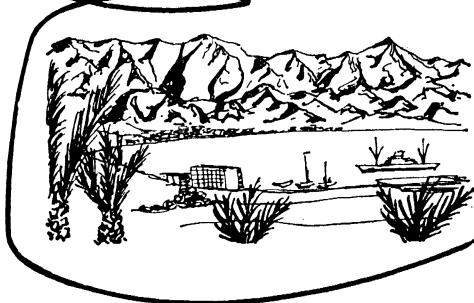
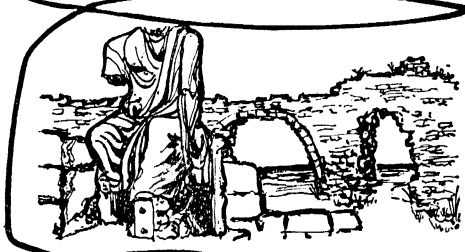
חלוציות וחיי הספר בספרות ארה"ב מאת ד"ר שלום י. כהן. 5.90 ל"י

תולדות הספריות מאת אלפרד הסל. 4.50 ל"י

תרמודינמיקה מאת אנריקו פרמי. 4.50 ל"י

פיסיקה א', ב' מטעם הוועדה ללימוד מדע הטבע (PSSC). כל כרך 5.50 ל"י

טיולים בכל רחבי הארץ

37 מסלולים לבחירה.

כל הטיולים מאושרים ע"י

החברה הממשלתית לתיירות.

*

פרטים והרשמה במשרדינו:

תל אביב: בן יהודה 58 טל. 232265

חיפה: נורדאו 4 טל. 68888

ירושלים: יפו 42 טל. 24000

"אגד תיור"

ד"ר בנג'מין ספוק: שיחות עם אמהות

262 עמ'. עם עשרות עיטורים מאת גד אולמן. תרגום: יאיר בורלא

מופץ ע"י "ידיעות אחרונות"

"עם הספר" בע"מ

סכול

ערובה לטיב

תוצרת השימורים

- משקה הדר קל
- מיצים טבעיים וממותקים
- שימורי פירות וירקות
- לפתני פירות שונים
- קליפות הדר מסוכרות
- פקטין

בית החרושת בפ"ת טל. 912281

בנק פ. ל. פויכטונגר בע"מ

שירות אישי בכנקאות
השקעות וניירות ערך

תל אביב * ירושלים
ח.י.פ. * פתח תקוה

בנק למלאכה בע"מ

המשרד הראשי:

תל אביב, ר' מרכז בעלי מלאכה 16

טלפון 65632, 66414

כל עסקי בנק

תאונה
היא
מציאות חיים -
ולא תמיד
לאחרים...

הסנה נוגינה עליך מפני כל
על ידי ביטוח זול

כל סוגי הביטוח:
ביטוח חיים
ביטוח נזקי רכוש וגוף
תובלה ביבשה, בים ובאוויר

הסנה

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

כפל

החשבון היחידי בו סיכוי
רציני להכפיל כסף!

◀ כסף לרשותך בכל עת

◀ רבית 3% לשנה

בנק דיסקונט
לישראל בע"מ

דחק

ציון

חברה לביטוח בע"מ

תל אביב, ירושלים, חיפה
ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:
רח' אלנבי 120, טל. 67701, ת"א

המשביר המרכזי

בע"ם

תל-אביב — חיפה — ירושלים —
באר-שבע — אילת

המוסד

המרכזי

לאספקה

של

התנועה

הקואופרטיבית

בישראל

החברה הישראלית למסחר ולהשקעות בע"מ

הון מניות נפרע וקרנות
מעל ל-13,000,000 ל"י

*

המשרד הראשי:

ת"א, רח' לילינבלום 39, טל. 67803

סניף:

חיפה, רח' אלנבי 12, טל. 2259

חברות בת:

סחר בע"מ
מרכז לשיווק בע"מ
צירוניה חברה להשקעות בע"מ
חברה ישראלית מרכזית
למימון ולאחסנה בע"מ
אורדן מפעלי מתכת בע"מ
תובל חברה להובלה כללית בע"מ
"מבצע" קונסורציום להשקעות בע"מ

בעלות חלקית במפעלים:
מפעלי מלט פורטלנד ישראליים נשר בע"מ
שמשון חברה לצמיגים ולגומי בע"מ
כיתן דימונה בע"מ

חברה לעבודות חוץ ונמלים מיסודו של סולל-בונה בע"מ

עבודות הנדסיות ועבודות צבוריות בישראל

(עבודות עפר, עבודות תת קרקעיות, מנהרות, קוימים ונפט,
בינוי נמלים)

סניפים וחברות משותפות לקבלנות בנין ועבודות צבוריות
באפריקה, אסיה והמזרח התיכון.

שירותים לתיפעול נמלים

(חיפה, קישון, אילת)

מפעלי תעשייה ומלאכה

(חיפה, תל-אביב, אילת)

130 סניפים
בכל רחבי הארץ

כל שרותי בנק

בנק הפועלים

נוסד 1921

תרבות ואמנות למבוגרים

במסגרת הפעולות של עיריית ת"א—יפו בשטחי החינוך, התרבות והאמנות למבוגרים חלה בשנה האחרונה התפתחות ניכרת, בעיקר בהרחבת הפעולות בשכונות ובפרוורי העיר.

האוניברסיטה העממית

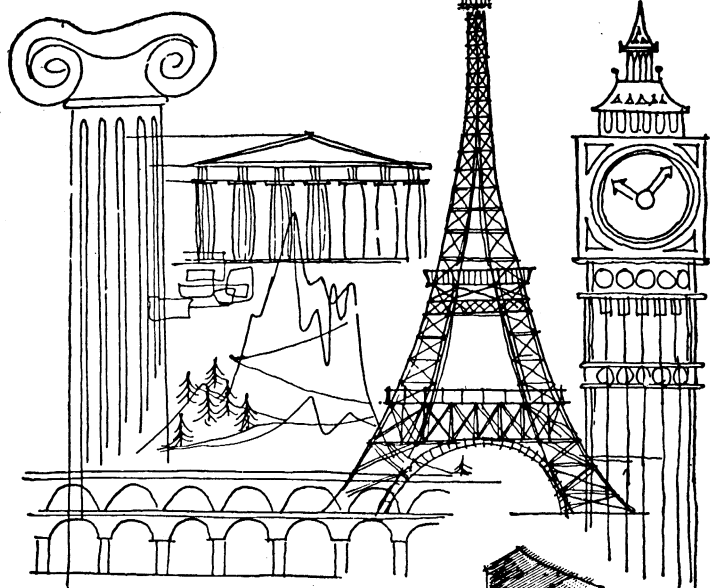
האוניברסיטה העממית בתל-אביב, הפועלת בשיתוף עם משרד החינוך והתרבות, מאפשרת לתושבים המשך לימודיהם והשלמת השכלתם בשיעורי-ערב ברמה גבוהה. מוריה של האוניברסיטה העממית הם מרצים בבתי-ספר גבוהים או מומחים ידועי-שם. רמתן הגבוהה של ההרצאות משתקפת גם בהרכב הלומדים, ומתוך 2270 תלמידים בשנת 1962 היו 84% בעלי השכלה גבוהה או תיכונית.

הנחלת הלשון

הרשת העירונית להנחלת הלשון, המקיפה כיום כ-3000 תלמיד בכל שנה, נועדה בעיקרה לעולים חדשים, אך יש בה גם כיתות למתחילים לתושבים ותיקים. במשך 28 שנות קיומה למדו בשיעורים אלה כ-60 אלף תלמידים, שרכשו בתקופת לימודיהם ידיעות בלשון העברית, בתנ"ך, בהיסטוריה, בידיעת-הארץ, באזרחות וכו'. במסגרת זו מבוצעות פעולות תרבות ובידור שונות, ובכלל זה: ביקור בצוותא בתיאטראות, עריכת מסיבות לציון חג ומאורעות לאומיים, טיולים להכרת הארץ, הרצאות בליווי פנס-קסם ועוד.

פעולות תרבות ואמנות

במסגרת פעולות התרבות הענפות של עיריית תל-אביב—יפו, עושה העירייה לפיתוח פעולות תרבות ואמנות בשטחים שונים, ובכלל זה סיוע לפעולות תרבותיות של מוסדות האמנות בעיר. חלק ניכר מפעולות אלו נערך בשיתוף עם מוסדות מדע, אמנות ותרבות בעיר, בהם: מרכז ההסברה, בית-יצוניה-אמריקה, בית ליסין, החברה לחקר-המקרא, החברה לידיעה, הסתדרות הרופאים, ועד-ההורים-המרכזי, מועדונים דתיים-לאומיים, אגודת-הסופרים ועוד. כן מעודדת העירייה אמנים בשטחי יצירה שונים שאין להם במה קבועה, בעיקר — עולים חדשים. בתוך השאר נערכת מטעם העירייה "במת צעירים", המאפשרת לאמנים צעירים הופעה ראשונה בפני ציבור.

כן, יש ויש!
 ספגת רשמים ... חוויות ...
 וגם עייפת - כי:
 הסיור מאלף אך גם מעייף.
 בשובך הביתה, הנפש, איפוא,
 על ספון אנית "צים" -
 סיום נאה לטיול יפה.
 אגב - בצאתך לטיול,
 ישר מעומס העבודה, תנוח
 תחילה על ספון אחת מאניותינו,
 והתחל הטיול דענן במלוא המרץ.

**יש
 מה
 לראות
 בעולם..**

עשה חיים - סע ב- צים